

АГОРА

Україна – нові перспективи

Випуск 1

Київ · 2005

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Олександр Фісун
Антоніна Колодій
Віктор Степаненко
Ярослав Пилинський

**Це видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана**

А 23 Агора. Україна – нові перспективи. Випуск 1. – К.: Стилос, 2005. – 151 с.

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2005
© «Стилос», видання, 2005
© Холошо Л., обкладинка, 2005

Вступ

- Блер А. Рубл.* В добру путь! • 5
- Ярослав Пилинський.* Від редколегії • 7

I. Соціальні і політичні аспекти

- Антоніна Колодій.*
Від «Сірої зони» до кольору сонця:
помаранчева революція і демократичний перехід в Україні • 9
- Олександр Фісун.*
Пострадянські політичні режими:
неопатримоніальна інтерпретація • 24
- Віктор Степаненко.*
Ідіоми української трансформації
крізь призму помаранчевої революції • 34

II. Суспільство обирає демократію

- Микола Рябчук.*
Чи можна змінити «шантажистську державу»? • 61
- Олена Яцунська.*
Міфи президентської виборчої кампанії в Україні • 71
- Іванна Ібрагімова.*
Вибір влади – відкритість • 87
- Марина Шаповаленко.*
Демократичний транзит по-українському:
знову початок чи початок початку? • 97
- Володимир Андерсон.*
Регіоналістика: регіональний вимір глобалізації • 109
- Олександр Загній.*
Тенденції реформування та розвитку
електроенергетики України • 116
- Костянтин Малєєв.*
Куди іде Національна академія наук України? • 122

III. На книжкову полицю

Віктор Степаненко.

Дилеми розбудови держави або нотатки
для реформаторів та їх радників від Фукуяма • **126**

Олександр Гон.

Просвітницька традиція в американській літературі • **132**

Михайло Кірсенко.

Позбуватися кон'юнктурних міркувань. • **134**

IV. Хроніка подій

Міжнародна міграція та міжетнічні стосунки на Слобожанщині • **137**

Міжетнічні та політичні стосунки в Україні:

Крим ХХІ ст. • **141**

Сергій Римаренко.

Прагнути взаєморозуміння,
стабільності відносин • **144**

Наші автори

• **147**

В добру путь!

Блер А. Рубл

Протягом останніх п'ятнадцяти років я із задоволенням спостерігаю за тим, як розширюється коло українських науковців, які проходять стажування в Інституті Кеннана. Наші перші українські стажисти приїхали до Вашингтона за Програмою дослідницьких грантів на початку 90-х рр. минулого століття. Відтоді ми постійно приймали українських учених за Регіональною програмою наукового обміну, Програмою академічних обмінів імені Фулбрайта в Інституті Кеннана, Програмою короткотермінових грантів, Програмою з публічної політики та Програмою стипендій Центру імені Вудро Вілсона. У 1998 р. був заснований Київський проект Інституту Кеннана з метою поглибити співпрацю Інституту з випускниками його програм в Україні, яких тепер налічується вже більше п'ятдесяти. Оскільки у науковій громаді немає жодних обмежень щодо спілкування, мені також довелося працювати з українськими ученими, які (поки що) не одержували гранти Інституту Кеннана, але брали активну участь у нашій діяльності в Україні.

Ця діяльність стала природним продовженням нашої роботи з випускниками. Протягом останніх шести років Інститут успішно провів – у багатьох випадках завдяки допомозі Посольства

США в Україні – чимало наукових конференцій і семінарів, видрукував цілий ряд публікацій. Успіх цих заходів має два виміри. По-перше, ці академічні зібрання дали змогу звести разом деяких найкращих і найталановитіших науковців у їх галузях для обговорення у міждисциплінарному контексті багатьох сучасних проблем, як-от національна безпека, регіональний розвиток, стосунки з Росією та національна ідентичність. По-друге, це були своєрідні форуми, де вчені, які стажувалися у США за різними програмами, могли спілкуватися, відкрито обмінюватися думками.

Минулого року, коли ми переглядали наші програми в Україні, мені стало зрозуміло, що настав час зробити наступний крок – створити ще один засіб, який дав би змогу нашим випускникам поширювати результати своїх досліджень, а нам і надалі підтримувати вільний обмін думками та інформацією з усією науковою громадою. Журнал, який ви тримаєте в руках, – наша спроба зробити саме це. Його мета – об'єднати дослідження випускників програм Інституту Кеннана і матеріали семінарів, які організовує наш Київський проект, навколо спільної теми. Ми сподіваємося, що це буде перший з багатьох щорічних випусків, у кожному з яких будуть розглядатися

різні теми, і кожен з яких пропонуватиме матеріал для роздумів і дискусій українській науковій громадськості.

Хочу скористатися нагодою, щоб подякувати усім, хто зробив «Агору» можливою. По-перше, редакційній колегії, а саме Олександрю Фісуну (Харків), Антоніні Колодій (Львів і Київ), Віктору Степаненку (Київ), Ярославу Пилинському (Київ). Також я хотів би подякувати членам української дорадчої ради випускників Інституту Кеннана, які допомогли розпочати публікацію журналу, а саме голові Олександрю Фісуну (Харків), Ігорю Ковалю (Одеса), Антоніні Колодій (Львів і Київ), членам ради у 2001 – 2004 рр. – Ользі Філіпповій (Харків) та Віктору Сусаку (Львів). На окрему подяку заслуговують Наталія Самозванова (Київ) і С. Тодд Вайнберг (США), які підтримують роботу Київського проекту Інституту Кеннана, а також Ненсі Попсон з Інституту Кеннана у Вашингтоні, яка протягом останніх восьми років керувала програмами Інституту в

Україні. Фінансову підтримку публікації «Агори» Інститут Кеннана здійснює за рахунок коштів Фонду Джорджа Ф. Кеннана.

Запрошую вас поринути у перший випуск «Агори» і взяти участь у діалозі, який вже кілька років триває під час заходів Інституту Кеннана по всій Україні. Вірю, що як і я, ви з інтересом прочитаєте його статті, відзначите його великий інтелектуальний потенціал.

Блер А. Рубл,
директор,
Інститут Кеннана при
Міжнародному центрі підтримки
науковців імені Вудро Вілсона
Вашингтон, округ Колумбія
10 квітня 2005 р.

Від редколегії

Ярослав Пилинський

Серед розмаїття міжнародних інституцій, що допомагають налагоджувати співпрацю вчених – гуманітаріїв різних країн, окреме місце належить Інституту Кеннана, що був створений на хвилі міжнародної розрядки початку сімдесятих років минулого століття. Заснований при всесвітньо відомому Центрі ім. Вудро Вілсона, цей інститут (названий на честь визначного мандрівника ХІХ ст. по неозорих Євразійських просторах, Джорджа Ф. Кеннана старшого [1]) став ще прижиттєвим пам'ятником його внучатому племіннику Джорджу Кеннану молодшому, який більшу частину свого життя присвятив пошукам порозуміння між двома найбільшими світовими державами – США та СРСР, а з 1954 по 1963, працюючи послом США у Москві [2]. За роки існування Інститут Кеннана був місцем успішного стажування багатьох учених-суспільствознавців з колишнього Радянського Союзу. Тут відбулося чимало конференцій, круглих столів та семінарів, присвячених розвитку передусім двох найбільших пострадянських країн – Росії і України. Водночас Інститут був ініціатором та організатором численних проєктів і безпосередньо в цих двох країнах.

У грудні 1998 р. Інститут Кеннана відкрив своє постійне представництво у

Києві. За час, що минув, було проведено понад двадцять тематичних семінарів на базі наукових і навчальних закладів України, сім представницьких наукових конференцій для випускників різних освітніх програм США, присвячених найбільш актуальним проблемам пострадянського розвитку України. До участі в цих заходах залучалися науковці, викладачі вищих навчальних закладів, видавці, працівники міністерств і відомств, письменники, громадські діячі. Інститут був фундатором проведення кількох міжнародних проєктів, найпомітнішими з яких стали: Політичні, економічні і соціальні перетворення в Росії та Україні та «Нетрадиційні» іммігранти у Києві [3]. Почавши з невеличкого круглого столу для власних випускників, Інститут Кеннана створив в Україні своєрідну школу, залучивши до вільного обміну думками та до виконання спільних проєктів численних випускників різних освітніх програм стажування, українських учених та громадських діячів у США.

Цим часописом Інститут Кеннана розпочинає нову сторінку своєї діяльності в Україні. Сподіваємося, що «Агора» стане саме тим осередком, де вчені та політики зможуть відверто і широко висловлювати свої думки, дискутувати, де вони, як давні греки, пам'ятаючи, що патріотизм був і залишається чи не

найвищою із громадянських чеснот, говоритимуть правду суспільству, не приховуючи, а виявляючи його помилки та вади, чим сприятимуть його очищенню та прогресу.

Засновники журналу сподіваються, що на його сторінках вдасться відродити дух, притаманний інтелектуальним осередкам античності, коли саме в атмосфері вільної змагальності народжувалася та істина, яка, пройшовши суворе випробування часом, вже не могла бути заперечена жодними декретами, указами чи вказівками з високих кабінетів.

Істина – це саме те, чого найбільше потребує наша держава, у якій століттями політична кон'юнктура була джерелом формування світоглядних теорій, згідно з якими скеровувався розвиток суспільства.

Запрошуємо до співпраці усіх, хто вважає, що наука і науковці повинні не лише сумлінно вивчати процеси розвитку людського суспільства, а й відверто

говорити йому про ті небезпеки, які чатують на цьому тернистому шляху. Адже нехтування наукою та здобутими копіткою працею знаннями завжди оберталось катастрофою для суспільства. Інша справа, що «нова доба нового прагне слова», іншої організації наукової співпраці, неформальних зв'язків між вченими та науковими установами, небайдужою громадськістю. Сподіваємося, що «Агора» об'єднає багатьох до співробітництва заради створення світу взаєморозуміння і взаємоповаги.

Література

1. *Кеннан Джордж*. Сибирь и ссылка. Т. 1–2; СПб., 1999.
2. Докладніше див.: *Кеннан Дж.* Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана.– М., 2002.
3. Детальну інформацію про діяльність Інституту Кеннана в Україні можна знайти на сайті: www.kennan.kiev.ua

I. Соціальні і політичні аспекти

Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні

Антоніна Колодій

Політичні події в Україні листопада-грудня викликають у дослідників надзвичайно великий інтерес, бо дають поживу для спростування або підтвердження певних, начебто вже усталених концепцій, для уточнення понять, розвінчання ілюзій. У цій статті розглядатимуться теоретичні питання, пов'язані з парадигмами змін. Йтиметься про те, як ми пояснюємо процес суспільних змін, зокрема й у посткомуністичних країнах, і як на спосіб та інструментарій цих пояснень може вплинути матеріал, що нам дала його помаранчева революція. Але насамперед – чи була революція? А якщо була, то яка саме?

Революційна та еволюційна парадигми змін

На тему «що це було?» вже маємо значну кількість публікацій. З урахуванням публіцистики – досить таки велику [1]. Більшість нашвидкуруч (бо ж – на злобу дня!) скомпонованих інтерпретацій подій листопада-грудня в Україні не містять жодної соціально-філософської основи, а без неї дуже важко пояснити такі складні, полісемантичні поняття, як «революція», «соціальна революція», «політична революція». [Є ще й підвиди: «ліберальна», «демократична», «оксамитова» (у тому числі й «помаранчева») революції.]

Зазвичай, усі вони розглядаються як синоніми і зіставляються з поняттям «еволюції» як антипода революційних змін. Втім, такий підхід не зовсім виправданий.

Революцію та еволюцію доречно протиставляти лише у тому разі, коли йдеться про широкі концептуальні схеми (уявлення, парадигми) того, як відбуваються суспільні зміни, під впливом яких чинників та в який спосіб відбувається формування соціальних інституцій. Революційна парадигма ґрунтується на підході, який один з найвідоміших представників лібертаризму Ф.А. Гайєк називає конструктивістським раціоналізмом [2, 7–8]. В його основі лежить припущення про можливість суспільного перевлаштування на основі людського задуму, проекту, згідно з яким може бути сконструйована соціальна дійсність. Якщо ж це перевлаштування люди намагатимуться здійснити на «розчищеному» від залишків старого устрою ґрунті, відносно швидко і з залученням широких народних мас, то ми дістанемо те, що упродовж двох останніх століть називали соціальною революцією. Її можна коротко визначити як *кардинальну і відносно швидко заміну соціальних інституцій, завдяки чому суспільна система переходить у нову якість*. Революційна парадигма домінувала упродовж останніх двох століть

в суспільній науці і суспільній свідомості, відтісняючи на узбіччя та поглинаючи старішу (про це пише Ф. Гайєк) і, можливо, переконливішу еволюційну парадигму, філософським підґрунтям якої є еволюційний або критичний раціоналізм.

У нинішніх умовах еволюціоністи – це насамперед консерватори та лібертаристи, які підкреслюють, що впорядкованість суспільного життя була наслідком не лише, і навіть не переважно свідомої діяльності людей. В основному суспільні інституції формувалися спонтанно, шляхом пристосування практик до потреб людей та обставин, у яких вони змушені були діяти. Вони були наслідком «процесу, в якому практики, які раніше приймалися з іншою метою або навіть чисто випадково, зберігалися, оскільки забезпечували превалювання групи, в якій вони з'являлися, над іншими» [2, 8]. Таким чином відбувалася еволюція на основі культурного відбору.

Гайєк не заперечує значення свідомого втручання людей у творення суспільних форм, але лише у певному обсязі, до тих пір, доки люди діють у межах відомого і здатні передбачити результати своєї діяльності. Розумним і могутнім засобом досягнення передбачуваних суспільних цілей Ф. Гайєк називає організацію – «систематичну впорядкованість для певної мети» [2, 44]. Прикладом організації може бути уряд, який, за його словами, завжди є реалізацією інтелектуального задуму людей. І «якщо ми, – стверджує вчений, – зможемо надати йому форму, в якій він забезпечує сприятливу основу для вільного розвитку суспільства, не даючи нікому влади контролювати цей розвиток в деталях, ми цілком можемо сподіватися, що побачимо продовження розвитку цивілізації» [2, 357].

Курсивом виділене твердження, яке, як нам видається, можна було б з успі-

хом застосувати до визначення цілей помаранчевої революції. *Створити* уряд, який у свою чергу *створив би* умови для вільного розвитку усього суспільства й окремої людини – хіба не в цьому полягала головна – *позитивна* – мета тих людей, які стояли на Майдані? Хоча, звичайно, не тільки. Бо була ще й *негативна* мета: усунути перешкоди для розв'язання цього завдання у вигляді старого режиму, який заважав вільному розвитку як усього суспільства, так і окремої особистості; режим, який, відживши свій час (конституційно визначений термін президентства в 10 років), не хотів уступати дороги. Ось тут маємо знову повернутися до наших теоретичних міркувань.

Якби не ця перешкода, тобто, якби старий режим не упирався, використовуючи незаконні методи свого самозбереження, а діяв конституційно, то в Україні у листопаді 2004 р. шляхом виборів до влади прийшла б нова команда, яка запровадила б фактично ті ж самі зміни, які вона збирається запроваджувати й після помаранчевої революції. Однак про жодну революцію не йшлося б, а йшлося б про звичайні реформи, спрямовані на поглиблення тих процесів, які розпочалися ще на початку 1990-х років, але гальмувалися владною елітою. Оскільки ж стара владна еліта поводи́ла себе інакше, показавши своє посткомуністичне авторитарне єство, владу довелося відбирати в неї примусово (хоча й без застосування фізичного насильства), за участю небаченої раніше маси народу, з величезною напругою сил. Народ і його лідери пішли на ризик, виявили готовність іти на жертви, бо вірили у те, що з приходом нових людей до влади постане інший політичний порядок: *нові* люди проведуть *іншу* політику *іншими* засобами, інакше кажучи, що відбудеться зміна політичного режиму. І саме в цьому – у приму-

совому відбиранні влади за участю народу і в зміні режиму (введенні нових правил політичної діяльності) полягала революційність тих подій. У принципі, цього достатньо, щоб назвати ті події революцією. Хоч потрібно уточнити, в даному разі йдеться не про ту широку соціальну революцію, яка претендує замінити всі соціальні інституції і вибудувати ідеальний суспільний порядок за певним проектом, а про *революцію політичну – кардинальну і відносно швидку зміну одного політичного режиму іншим*.

Якби йшлося просто про уряд, владну команду (як це намагається стверджувати Л. Кравчук), якби їх заміна відбувалась законодавчо встановленими у даному суспільстві методами, то це безперечно не була б революція. Політична революція передбачає хоч і не обов'язково насильницьке (із застосуванням фізичного насильства і збройної боротьби), але обов'язково *примусове, за участю широких верств народу повалення (недемократичного)* не просто уряду, а режиму; прихід до влади не просто опозиції, а опозиції, яка за попереднього режиму була контр-елітою, тобто прагнула до змін самих засад політичного життя.

Будь-яка політична революція завжди є актом свідомої дії і спрямована на творення уряду, здатного змінити політичний режим. Як вид інноваційної діяльності вона є антонімом не еволюції, яка відбувається спонтанно, а іншого виду свідомої інноваційної діяльності, здійснюваного відповідно до певного проекту – реформ. У цьому ж ряді стоїть і поняття переходу, про яке йтиметься далі і яке займає проміжне становище між революцією і реформою. Тому недоречно ставити запитання про те, були події на Майдані Незалежності революцією чи еволюцією. Еволюція не вимірюється проміжками в 17 днів, і на-

віть у 17 років. Тільки у соціально-філософських міркуваннях про парадигми суспільних змін можна зіставляти революцію з еволюцією, маючи на увазі різні шляхи та способи соціальних змін. У цьому зіставленні революції матимуть вигляд таких собі вузликів, що позначають точки стрибкоподібного розвитку, які зустрічаються на довгому, неперервному шляху спонтанного розвитку – еволюції; вони є моментами біфуркації, спробами свідомого вибору з-поміж альтернатив суспільного розвитку, підвищеної активності і появи нової якості, що відбуваються – оскільки мова йде про політичні революції – за певним, наперед складеним проектом. Спонтанною може бути участь мас, початок революції, але оскільки уряди – результат свідомої творчості, то їх успішне завершення не може не бути свідомою діяльністю.

Суперечка про те, чи була це революція, чи технологія, беззмістовна, бо революцій без технологій не буває. Будь-яка революція, якою хтось керував (а некерований протест можна назвати бунтом, заворушеннями, але не революцією), обов'язково використовує технології. Згадаймо, яку велику питому вагу в спадщині Леніна займають питання стратегії і тактики, а що ж це таке, як не технології. Інша річ, коли під технологіями мають на увазі маніпулювання свідомістю мас таким чином, щоб вони поводити себе всупереч своїм власним інтересам, маючи спотворену інформацію або не маючи інформації взагалі щодо намірів тих, хто хоче використати технології на догоду приватним або корпоративним інтересам, поводити себе несвідомо. Другий тип технологій широко застосовували якраз представники правлячих угруповань. (Про свою непоінформованість заявляли, зокрема, прибулі до Києва посланці Януковича, які, зорієнтувавшись у ситуації, часто

втрачали бажання брати участь у будь-яких акціях, спрямованих проти учасників Майдану. Брудні технології, засновані на обмані, зловживаннях і порушенні законів, провалилися з тріском вдруге (перший раз у 2002 р.), бо український народ дозрів, прозрів і зумів відокремити зерно від полови. Отже, не всі технології мають успіх у народу... Технології Москви не спрацювали, а технології «Пори» чи «Сили народу» спрацювали, бо у другому випадку відбулося успішне поєднання технологій з «людським чинником», керівництва, організації, з самоорганізацією, яка, як зазначає О. Романчук, «виникає на перетині властивостей системи та її оточення», по-особливому виявляючи «внутрішні тенденції, котрі протистоять зовнішнім керуванням (впливам) і взаємодіють з ними» [3]. Внаслідок такої взаємодії й відбулася Революція у її найпозитивнішому сенсі. Технології в її перебігу скоріше супроводжували засновані на народній волі акції, аніж були їх причиною.

Декілька слів про біфуркацію. У буквальному значенні (від *лат.* bifurkus – роздвоєний) цей термін означає роздвоєння на дві течії. Стосовно суспільства його інколи трактують буквально: як наявність певних точок, моментів історичного розвитку, в яких існує можливість вибору альтернативних шляхів розвитку. Наприклад, в історії українського переходу, на думку О. Романчука, було, скажімо, декілька таких точок. Одна з них – березень 1992-го, коли «Рух мав вибір – підтримати пропозицію першого Президента Леоніда Кравчука і стати правлячою партією або ж перетворитися на одну з багатьох «диванних партій». На жаль, ця велелюдна громадська організація обрала другий шлях, що мало вкрай негативні наслідки для України» [3]. Однак є й інші трактування біфуркацій – не просто як

розгалуження, що уможливорює вибір, або так, або інакше, але як наявність певних спалахів, якісних стрибків, які вплетені в довготривалі процеси еволюції (як живих істот, так і суспільних процесів) і забезпечують їх видовісну [4]. На одному з круглих столів, проведених українськими синергетиками напередодні виборів 2004 р., мовилося, що біфуркація – це «історичне розгалуження, короточасний момент особливої системної пластичності, коли слабкими, але точними «впливами-уколами» можна досягнути масштабних наслідків» (виділено нами. – А.К.) [5].

2. Типи революцій. Українська помаранчева революція в серії оксамитових революцій ХХ ст.

Упродовж XVIII–XIX ст. революційна парадигма була пов'язана з уявленнями про революції як події, спрямовані на тотальний переустрій суспільства. Це так звані «великі» або «ідеологічні» революції. І хоч практика доводила, що їх наслідки практично ніколи не узгоджувались із сподіваннями, і хоч англійський політичний діяч і мислитель Едмунд Берк на прикладі Французької революції розтлумачив, що претензії радикальних революціонерів не можуть здійснитися за означенням, концепція «соціальної революції», здатної ошчасливити людство новим, справедливим і гармонійним суспільним ладом, продовжувала панувати в умах великої частини людства. У 1917 р. більшовицький переворот в Росії приніс «не лише комуністичне керівництво величезній відсталій країні, приреченій віднині будувати альтернативне капіталістичному суспільству, а ще й уряд, дисциплінований міжнародний рух і... ціле покоління революціонерів, відданих візії світової революції під прапором Жовтня і з штаб-квартирою в Москві» [6, 72]. Наслідком було те, що майже ціле ХХ ст. пройшло в страхі

перед загрозою світової пролетарської революції або в сподіваннях на неї. Ця марксистська обіцянка спричинилася до деякого добра (змусила капіталістів мобілізувати свої зусилля для порятунку ліберальних режимів), але й до великого зла – її прямим наслідком, в одному випадку, і опосередкованим, а в іншому – безпосереднім, було утвердження двох типів тоталітарних режимів та їх криваве зіткнення у Другій світовій війні.

Революційна парадигма не занепадала і після того, як привид марксистської світової революції остаточно розвіявся. Проте в останній чверті ХХ ст. вона набула нового значення. Революційні дії і революційні слова, що стали знову популярними у Центральній та Східній Європі і на теренах колишнього СРСР (навіть Михайло Горбачов говорив про «революційну перебудову»), позначали вже дещо інші суспільні феномени. Революції цього періоду, як влучно зауважив Е. Гобсбаум, «мали дві характерні риси: атрофію усталеної революційної традиції й відродження мас» [6, 412]. Масові політичні акції, спрямовані проти авторитарних і тоталітарних правителів, були названі «оксамитовими», тобто м'якими, ненасильницькими, безкровними революціями. Вони «не скидали самі по собі режимів та й не могли їх скидати. Їх можна навіть було зупинити примусом і кулями, от як зупинено масову мобілізацію за демократію в Китаї, у 1989, на площі Тянаньмень у Пекіні» [6, 412]. Однак вони доводили втрату недемократичними режимами легітимності. І цього, дивним чином, в низці випадків вистачало, щоб авторитарні правителі здавалися, відкриваючи шлях ліберально-демократичним змінам.

Про такі революції американський політолог Б. Акерман пише, що вони стали «набагато ближчими до Філадельфії, ніж можна було сподіватися в пері-

од холодної війни» (у Філадельфії, як відомо, приймалася Американська конституція, що підвела ризику під ліберальною революцією в північно-американських штатах). Уперше, каже Акерман, Захід почав дивитися на Схід, не боячись, а, навпаки, чекаючи новин про тамтешні революції [7, 203]. Але чи були події, пов'язані з падінням комуністичних режимів, власне революціями?

Є думка, що ні (хоч відразу зауважимо, з нею зовсім не обов'язково погоджуватись). Французький публіцист і політолог Ж.-Ф. Ревель, відштовхуючись від традиційного уявлення лівих політиків про революцію як засіб «знищити й відбудувати [суспільство] одним зусиллям знизу догори» згідно з певним проектом [8, 65], називає його обманом і перешкодою для поширення та зміцнення демократії. А тому, вживання поняття революції стосовно змін, спрямованих на утвердження демократії, на його думку, є недоречним. Визнаючи, що можливі й інші інтерпретації революції [«Зрештою, – пише Ревель, – кожен має право називати «революційним» просто все те, що є новим» [8, 73]], він усе ж таки, закликає відкинути сподівання на революції і повернутись до «автентичної демократичної традиції» – поступового творення політичних інституцій. Події у Центральносхідній Європі, щоб «не наплутати», він радить називати «визвольними контрреволюційними війнами», оскільки вони не пропонують «досі не випробуваних рішень», а повертають суспільства «якраз до тієї миті, що безпосередньо передувала їхньому входженню у тоталітарний тунель» [8, 72]. На думку Ревеля, не можна будь-яке повалення режиму вважати революцією, а також уточнює, що в даному разі йдеться про прогресивних контрреволюціонерів.

Не вдаючись у детальний аналіз усіх аргументів Ревеля і в формулювання

усіх можливих контраргументів, зауважимо, що введення понять «прогресу» і «мети» в означення самої революції як явища, а не лише її характеру, навряд чи додає ясності щодо цих понять. Скоріше, навпаки. Адже дуже прогресивна українська соціалістка Н. Вітренко може уявляти собі прогрес дещо інакше, ніж пан Ревель. Та й у політології вже утвердилось уявлення про соціальну революцію як всеохопне руйнування старого і творення нового суспільного ладу поряд з уявленням про політичну революцію як радикальну зміну політичного режиму за участю мас – без визначення його прогресивності (Іранська революція 1979 р.).

Водночас, на основі визначення мети тих чи інших революцій (у тому числі й масових політичних акцій, спрямованих на повалення тоталітарних режимів) та з урахуванням цінностей, що їх сповідують революціонери, доцільно розрізняти типи революцій, а на цій основі – визначати своє ставлення до них. Тоді ми, очевидно, зможемо домовитись, без «скасування права на революцію», що не в наших силах, можемо висловлюватись на підтримку тих революцій, які відповідають нашим цінностям, та застерігати ті, які їх заперечують.

Такий підхід бачимо у працях Х. Арндт та її послідовника Б. Акермана, які обґрунтовують «справжність» доволі поміркованих і обмежених політичною сферою ліберальних революцій. Головна мета цих революцій – свобода, а не рівність, залучення людей до колективної політичної творчості, а не радикалізм змін. Революції, згідно з концепцією Арндт – це події, що є втіленням фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни. А їх успіх вимірюється тим, наскільки вони створюють «інституційну базу для постійної активної участі громадян у вільній дорадчій діяльності, яка стано-

вить справжнє (автентичне) людське співіснування» [8].

Соціальні революції, пише Акерман, мають на меті прихід до влади нових класів (кланів, рас, будь-яких інших соціальних груп). Вони зазвичай закінчуються невдачею, бо зраджують ідеалам свободи заради рівності. Політичні ж (ліберальні) революції акцентують увагу на політичній свідомості учасників революції, їх залученні до колективної політичної творчості. «При цьому політичному підході вирішальне значення має *міра, до якої революція спонукає великі маси людей вкладати свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)*» (курсив наш – А.К.) [7, 203]. «Якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, – зазначає Акерман, – то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин» [7, 203].

Наголошуючи на значенні змін у свідомості людей та на їх участі в колективній політичній творчості, Акерман водночас дає обмежене (на протигагу всеохопному) визначення революції: «*Революцією називаємо увінчаний успіхом зусилля, оперті на колективну і свідому мобілізацію, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя*». (виділення наше. – А.К.) [9]. Недоречно, вважає Акерман, наполягати, щоб революцією називались лише ті події, які ведуть «до абсолютної зміни існуючих засад. Це була б умова, нереальна для виконання. І хоч це буде скидатися на надмірну риторичку, але ніколи не було й не буде жодної «тотальної» революції, яка стосувалася б одразу всіх без винятку ділянок життя. Ліберальні

революціонери особливо підкреслюють необхідність основоположного обмеження амбіцій до змін» [9].

Звернімо увагу на те, наскільки влучно такий підхід до розуміння суті і призначення революції характеризує українську помаранчеву революцію. Адже багато учасників і коментаторів помаранчевої революції підкреслювали, що вона без сумніву була революцією саме тому, що забезпечила грандіозний зсув у свідомості людей, зробивши кожного з них громадянами, а усіх разом – нацією. «Помаранчеву» революцію творили мільйони українців, а не купка заколотників, як це було в Петрограді у жовтні 1917 р.. «Помаранчева» революція – це насамперед переворот у суспільній свідомості, закономірна реакція громадян України на цинічні утиски людської моралі, гідності примітивними й брутальними політиканами, це була реакція громадян, які усвідомили, що саме народ є джерелом влади», – зазначає А. Романчук [3].

Помаранчева революція чудово вписується в контекст інших оксамитових революцій кінця ХХ – початку ХХІ ст., початок яким було покладено Португальською «революцією гвоздик» у 1974 р. Потім була Чехословацька «оксамитова революція» (1989 р.); також – Естонська «співоча революція» та інші.

Їх змістом було:

- безкровне повалення «зігнилого» тоталітарного/авторитарного режиму;
- застосування протестних акцій у вигляді масових (до 0,5 млн і більше) учасників мітингів і загальних страйків;
- прихід до влади нової еліти (що була контр-елітою в часи комуністичного чи авторитарного режиму), яка діє на підставі закону й започатковує чи поглиблює суспільні реформи.

В кожному разі, революція – короткочасний акт. Її завершення – перебрання влади демократично налаштованою

елітою. Немає жодного сенсу ототожнювати політичну революцію з усім процесом наступного реформування суспільства, якщо тільки не ставати на позицію «соціальної революції», у якій, як співалося в пісні, є початок, але немає кінця. Суспільні зміни описуються й іншими концептами. О. Мотиль вибудовує матрицю, на якій показує, що залежно від тривалості та глибини змін, вони можуть бути охарактеризовані такими поняттями: реформа – стабільність; радикальна реформа («революція згорі») – перехід; революція – трансформація – еволюція [10, 30–31]. Усі ці поняття можуть (і повинні) застосовуватись до характеристики більш тривалого і масштабного процесу минулих і майбутніх перетворень в Україні. Називати цей процес, як це пропонує, наприклад, С. Грабовський, «новітньою українською революцією» [11] можна хіба що в непряму, переносному значенні. Інакше – зникає будь-яка різниця між видами перемін, на означення яких придумані перелічені вище терміни. Якщо ж їх поглинає «революція», то вона сама втрачає специфіку як суспільний феномен, перестає бути революцією.

Тільки в межах традиційного для ХІХ – першої пол. ХХ ст. розуміння суті революції як соціальної правильним є твердження, що «успішна революція, тобто докорінна зміна соціально-економічної, політичної і культурної сфер суспільного життя, дуже рідко відбувається за короткий проміжок часу» [11]. Проте з урахуванням досвіду усього двадцятого століття і його осмислення немарксистськими філософами доводиться констатувати, що соціальна революція не те що рідко, а ніколи не відбувається за короткий проміжок часу. Більше того, вона, як показують у своїй працях найвідоміші фахівці з теорії революцій, у принципі не може бути успішною, бо ставить завдання раціонального кон-

струювання суспільних відносин, що взагалі перебувають поза можливостями людського осмислення. Внаслідок цього претензії на всеохопні зміни на практиці завжди обертались або ошуканством, або поразкою, або тим і іншим одночасно. Інакше кажучи, глумачення революції як глобального переоблаштування усіх сфер суспільного життя довело свою неспроможність. Тому є сенс говорити тільки про політичну революцію, яка завершується здобуттям влади новою елітою, що й було зроблено під час помаранчевої революції. Маємо змиритися з тим, що революція тільки започатковує соціальні зміни, які справді можуть розтягнутися на дуже тривалий період. І хоч вони можуть бути дуже важливі для суспільства та вимагатимуть великих зусиль правителів і народу, усе ж таки вони перебуватимуть за межами періоду революції. Твердження, що помаранчева «революція залишилася незавершеною» [11], під цим кутом зору не витримує критики: усі революції – незавершені. Вони лише започатковують ті зміни, які пізніше будуть здійснюватися в суспільстві. Революції створюють для них сприятливі політичні умови – у вигляді усунення від влади ретроградів та приходу до влади революціонерів. Під цим словом у даному контексті маю на увазі усіх тих, хто виступав проти старих порядків, і заради цього взяв участь у поваленні попереднього режиму.

Усе, що має статися після революції – притягнення до відповідальності винних у зловживаннях і фальсифікаціях під час виборів, подолання корупції, підвищення рівня життя простого народу – не посиплеться на суспільство, немов манна небесна. Воно може появилися лише як результат взаємодії влади і народу, як результат подальшої вмільої (інакше не буде успіху) організаторської роботи і протидії тим силам, які

відступили, але ніде з суспільства не поділися. Воно може постати лише як наслідок інституціалізації можливостей колективного творення політики через осередки громадянського суспільства і представницької демократії, невтомної праці усього суспільства, яке не має права стати в позу: ми привели вас до влади, а тепер подивимося... У такому разі ми матимемо рух не у бік європейської ліберальної демократії, а латиноамериканської делегативної демократії, на зміну якій неминуче приходять нові диктатури. «Ліберально налаштовані громадяни, – вважає Акерман, – які серйозно задумуються над необхідністю усунення... структурної несправедливості, лише тоді досягнуть успіху, коли погодяться на політичну мобілізацію тривалістю в ціле покоління, метою якої буде забезпечення нових умов старту» [9]. Але нові форми мобілізації та зміни, що мають стати її наслідком, в умовах сучасної України описуються парадигмою переходу – сукупності радикальних реформ, що охоплюють доволі тривалий проміжок часу [див. 10, 31].

Транзитологічна парадигма змін або революція як «вирішальний момент» демократичного переходу

У межах транзитології демократичний перехід визначають як процес політичних і суспільних змін, який перебуває між революцією і реформою. Він включає в себе і революційні, і еволюційні моменти. Революційне в ньому те, що у процесі змін відбувається злам старих і створення нових суспільних, передусім політичних інституцій. Від реформи ж у ньому є те, що інституційний злам і творення нових інституцій відбувається при збереженні правової неперервності: певний час до прийняття нових конституцій діють підправлені старі, законодавча база оновлюється поступово тощо.

Різною мірою, але в кожній країні як на початку, так і в процесі перетворень перехід неминуче пов'язаний з відступами й наступами, з революційними діями і компромісами. З чим він не пов'язаний, так це із зламом правових основ попереднього ладу (повною відмовою від них) і зі знищенням старих еліт, а здійснює трансформацію того й іншого тією мірою, якою вони піддаються трансформації, і з їх заміною тією мірою, яка виявляється необхідною. Отже, за умов переходу немає того повного розриву з минулим, що його дає класична революція. Це стосується усіх поставторитарних та посттоталітарних країн. Тому перехід тлумачать як особливий вид суспільної трансформації із загальною *визначеними цілями* (рух до ринку й демократії), однак з *непевними наслідками*.

Якщо якась країна обрала демократичний напрям розвитку, заявила про свій вибір, і розпочала рух в обраному напрямі, це ще не означає, що за певний час вона обов'язково опиниться в точці Х, яку можемо назвати стійкою, утвердженою, консолідованою демократією. Значна кількість країн справді приходять до демократії – інакше не можна було б помітити тих «хвиль демократизації» С. Гантігтона [див. 12], які вже стали прописною істиною підручників з політології. Кожна така хвиля завершується прирощенням певної кількості демократичних режимів, «припливи» в ній перважають над «відпливами».

Водночас, демократія закріплюється не в усіх країнах, що розпочинають перехід. Деякі з них стикаються з нездоланними економічними, культурними й іншими труднощами та перешкодами і збиваються на шлях авторитаризму – у новій чи старій формі. Ще інші країни ніби загрузають у стані перехідної невизначеності, не рухаючись ні вбік посилення демократії, ні в бік диктату-

ри. Якщо це продовжується тривалий час, то, на думку багатьох вчених, стає недоречним говорити про «перехід», адже відсутня трансформація режиму. Скоріше мова йде про певний тип усталеного режиму, який можна назвати «напівавторитарним», «псевдodemократичним», «гібридним», «змішаним».

Останній випадок («загрування») став об'єктом концептуалізації американського дослідника, віце-президента Фонду Карнегі за мирний розвиток у Вашингтоні Т. Каротерса. Він закликає відмовитись від транзитологічної парадигми, оскільки за його словами, більшість перехідних суспільств особливих успіхів у трансформації своїх режимів в напрямі демократії не досягли, а тому їх доцільно вважати такими, що стабільно не є ні демократіями, ні автократіями, а перебувають у своєрідній «Сірій зоні» [13, 9].

Ідея про те, що деякі не зовсім демократичні режими не варто розглядати як перехідні, не нова. Вперше її висловив у 1986 р. Г. О'Доннел у статті «Делегативна демократія», де запропонував вважати країни, населення яких зводить демократію до голосування і не бере участі в інших формах громадського й політичного життя, не перехідними, а особливими усталеними режимами під назвою «делегативної демократії» [див. 14]. Однак Каротерс розглядає цю та інші подібні концепції як намагання застосувати транзитологічну парадигму до неподходящих випадків. Причому, пропонуючи їй альтернативу, Т. Каротерс, на відміну від О'Доннела, застосовує її до надзвичайно широкого кола – близько 80 – найрізноманітніших країн з усіх континентів, у тому числі й до України.

До подібного погляду на перехідні суспільства схилявся і український політолог В. Полохало, який від 1994 р. стверджував, що найадекватнішою характеристикою України могло би бути

поняття неототалітаризму. Покликаючись на наявність типових рис у розвитку більшості пострадянських суспільств, таких, як домінування номенклатурно-корпоративних кланів, неспроможність суспільств примусити уряди бути відповідальними перед громадянами, гарантувати права і свободи особи, В. Полохало вважав за неможливе погодитися, що «ми й досі маємо справу з так званим перехідним періодом, – невизначеною змістом і непередбачуваним за політичними наслідками?» [15]. Щоправда в статті на цю тему, опублікованій уже під час президентської виборчої кампанії 2004 р., він поміняв термінологію. Якщо раніше йшлося про трансформацію комуністичного тоталітаризму в неототалітаризм, то тепер в обох випадках (і стосовно комуністичного минулого, і стосовно періоду президенства Л. Кучми) застосовується поняття авторитаризму [16].

Відповідно до концепції «Сірої зони», правда в редакції не Т. Каротерса, а іншої дослідниці з тієї самої наукової установи – директора Фонду Карнегі М. Оттавей, В. Полохало відносить Україну не до перехідних, а до напівавторитарних режимів, стверджуючи, що якщо виключити три балтійські держави, які відразу взяли курс на Європу і демократію, то «шлях решти дванадцяти колишніх радянських республік, пройдений ними за 13 років, – це шлях по колу авторитаризму, який лише видозмінював і вдосконалював свої форми, але аж ніяк не змінював при цьому свою сутність». Україна, Грузія, Азербайджан, Вірменія та Молдова, як стверджують п. Оттавей та п. Полохало, – це не молоді демократії у процесі становлення, а «альтернативи демократії, що свідомо впроваджуються». «Лідери напівавторитарних режимів, – пише В. Полохало, – свідомо обрали шлях обмеженої трансформації, що більше відповідає їхнім

інтересам, і в той же час вирішили зберегти видимість демократії, не піддаючи себе політичним ризикам» [16].

Як нам видається, в позиції Полохала є принаймні дві переваги у порівнянні з концепцією «Сірої зони» як альтернативи демократії. По-перше, він вказує на те, хто не хоче демократії у названих країнах: її не хочуть правлячі еліти та їхні лідери. Отже, напрошується висновок, що в країнах, де існують демократичні контр-еліти, може зберігатися можливість виходу з «Сірої зони». І цей висновок В. Полохало таки робить, поділяючи напівавторитарні режими на дві групи: ті, які *можуть зазнавати динамічних змін завдяки наявності передусім демократичної контр-еліти (як в Україні)*, і ті, які є зразком стійкого напівавторитаризму із «стабільним балансом політичних сил, що дає змогу тривалий час зберігати існуючу систему влади (як в Азербайджані)» [16]. Якби не упередження проти концепції демократичного переходу, то тут пан Полохало мав би зауважити, що він фактично зробив висновок, який повертає його міркування у сферу транзитологічної парадигми. Адже транзитологи твердять саме це: суспільства, в яких поряд з правлячою елітою (яка може «свідомо нав'язувати» авторитаризм) діє активна і доволі впливова опозиція, відкриваючи «можливості для позитивних змін», і є власне перехідними. Зокрема, таким суспільством, як показали подальші події, була і є Україна.

Автори, що використовували транзитологічну парадигму, завжди відзначали наявність непевних (невизначених) «перехідних» форм, суть яких полягає в тому, що у перспективі вони можуть перетворитися як у консолідовані демократичні системи, так і ту чи іншу форму диктаторських, автократичних, недемократичних режимів. Оскільки п. Каротерс також не заперечує такої

можливості, то виходить, що відмінність між концепцією переходу та концепцією «Сірої зони» полягає лише в оцінці «нормального», так би мовити, часового проміжку, за який та чи інша країна має сформувати усталений політичний режим. Очевидно, що прихильники концепції «Сірої зони» більш нетерплячі, ніж ті, хто віддає перевагу парадигмі переходу. Однак наскільки виправданою є ця нетерплячість? І чи допустимо в принципі, з точки зору наукового аналізу, так узагальнено, для всіх країн оптом ставити питання про кількість років, необхідних для завершення переходу?

Нагадаю, що про фази посткомуністичного переходу та їх можливі часові рамки найбільш чітко на початку 90-х років висловився З. Бжезинський. Але він визначав їх лише для одного типу переходу – посткомуністичного. Поділивши увесь перехід на три фази, З. Бжезинський визначав їх тривалість для різних країн у таких межах: I фаза – 1–5 років, II фаза – 3–10 років, III фаза – 5–15 років [17:7]. Тож, як бачимо, пройдений посткомуністичними країнами шлях ще не такий довгий, щоб, керуючись тільки часом їх перебування у стані перехідної невизначеності (а насправді – боротьби), списувати їх з рахунку як майбутні молоді демократії. Прогнозуючи розвиток певних груп країн, З. Бжезинський вказував також на чинники, які пришвидшують або сповільнюють перехід, а також ті, які можуть змінити співвідношення між країнами у майбутньому.

Нічого подібного немає в концепції «Сірої зони». Визнаючи дуже великі відмінності між суспільствами, що належать до «Сірої зони», Каротерс поділив їх на дві групи: *країни з синдромом «слабкого (feckless) плюралізму»*, до яких потрапляє Україна; та *країни з синдромом владного домінування*, серед

яких опиняється Росія. Однак у кожній групі – держави більш, менш і найменш економічно розвинені, з високим рівнем розвитку освіти й науки і такі, в яких переважає неписьменне населення; колишні колонії і стабільно незалежні країни та ін. Їх об'єднує лиш те, що на сьогоднішній день вони не змогли і навіть не прагнуть перейти до демократії [див. 13, 10–11].

Наголос на свідомому небажанні будувати демократичне суспільство є одним із ключових моментів цієї концепції. Але саме він, на наш погляд, не витримує критики. Що значить, що усі ці країни «свідомо» не хочуть рухатися шляхом демократії? Хто саме не хоче? Еліти, яких не може здолати нерозвинене громадянське суспільство, окремі диктатори, які можливо методами грубої сили утримують владу, чи суспільство в цілому? Для того, щоб відповідь на це питання була вірогідною, необхідно було б проаналізувати розстановку політичних сил у кожній країні, подивитися, чи є там опозиція, яку роль вона відіграє і до чого прагне, і вже з урахуванням цього класифікувати країни щодо перспективності чи неперспективності їхнього переходу на шлях демократичного розвитку – навіть якщо владна партія і перешкоджає такому рухові.

Оскільки в цьому питанні була зроблена велика помилка щодо України, немає впевненості, що й стосовно інших країн важливі чинники внутрішньополітичного життя не залишились поза увагою. Якщо говорити про людський потенціал України і передвиборчий розклад політичних сил у 2002 та 2004 рр., у тому числі й з погляду усвідомленого переходу до демократії, то побачимо, що у схемі Т. Каротерса серед країн «Сірої зони» вона опинилася явно «не в своїй компанії». Адже не можна ставити знак рівності між демократичним потенціалом України і потенціалом, скажімо,

Сьєрра-Леоне – крайньо бідної, з величезним коефіцієнтом соціальної нерівності, країни, 2/3 населення якої зайняте в секторі натурального сільського господарства, де після 10-літньої громадянської війни не вщухають заворушення на соціальній основі і де рівень письменності серед дорослого населення – 68%. А в інших країнах тієї ж групи він ще менший: у Болівії – 17%, Еквадорі – 10%. Усі вони, так само, як і одна з найвідсталіших колишніх колоній Португалії Гвінея-Бісау, зараховані до числа напівавторитарних систем із слабким плюралізмом. Важко знайти сенс у застосуванні однієї концепції чи парадигми, які штучно підводять під один знаменник такі різні країни.

Попри усі труднощі і зигзаги руху до ринку й демократії, пов'язані з незавершеною першою фазою переходу (перебрання влади демократично налаштованими елітами), а також із глибокою економічною кризою, освічене населення України, оговтавшись від шокової терапії кравчуківського зразка і поступово виборсавшись із злиднів, уже в 2002 р. показало, що воно чудово розбирається, «хто є хто» в українській політиці і не дозволить маніпуляторам домогтися успіху за допомогою чорних піар-технологій. Російські радники СДПУ(о), так само, як і Пінчука з його проектами «Жінок за майбутнє» та «Озимого покоління», з тріском провалилися. Це нічого не навчило українських можновладців, але явно пішло на користь самому народові.

У контексті сказаного щонайменше дивним виглядає віднесення України до країн із синдромом «слабкого плюралізму». Адже все це відбувалося саме тоді, коли писалася стаття про «Сіру зону», і, між іншим, коли в аналізах Freedom House показники демократичності України поліпшилися, як зазначали О. Гарань і Р. Павленко, саме завдяки зрос-

танню ролі української опозиції, яка була відповідно оцінена [18]. Співвідношення сил між владною верхівкою та опозицією поділилося в Україні щонайменше у пропорції 50:50 (якщо врахувати інерційні можливості протизаконного використання владою «адміністративного ресурсу»; в іншому ж випадку співвідношення сил складалося на користь опозиції). Недобачання цих процесів рівнозначне ігноруванню фактів на догоду схемі.

Можна, напевне, погодитись із акцентуванням п. Каротерсом необхідності уважніше та реалістичніше оцінювати процеси в кожній із країн, які колись кимось були занесені до списку «перехідних»; мабуть треба визнати його рацію і в тому, що далеко не кожна молодда держава чи то в Африці, чи то на пострадянських теренах у перспективі стане ліберальною демократією. Однак цього не заперечує й транзитологічна парадигма. Окрім того, в її межах нагромаджено значний багаж аналізу специфіки країн і в глобальному, і в регіональному масштабі, а також у межах різних типів переходів і різних політичних культур.

Якщо взяти до уваги посткомуністичні країни – від Польщі до Туркменістану, – то Північний Захід цього ареалу вже майже повністю демократичний, тоді як Південний Схід майже повністю авторитарний. Колишнім республікам СРСР, окрім Балтійських, перетворення в напрямі ринку й демократії справді відбувалися з великими труднощами. Майже жодній із цих країн не вдалося уникнути наростання авторитарних тенденцій на тому чи іншому етапі. Однак це не означає, що усі вони «зійшли з рейок» демократичного переходу. Окрім суто культурних чинників та нерозвиненості громадянського суспільства, ситуація в цих країнах ускладнилася дією двох важливих антидемократичних чин-

ників: 1) низьким рівнем правосвідомості і політичної культури колишніх владних еліт (комуністичної номенклатури); 2) тим, що влада залишилася фактично повністю в їхніх руках. Змушені пристосовуватись до внутрішніх процесів і міжнародної обстановки, вони начебто пообіцяли будувати демократичні держави, але звернули з цього шляху так швидко, як це їм дали можливість внутрішні умови: сила чи безсилля опозиції, традиції та культура народу. Тому в тих країнах, де все ж таки не відбулося інституціоналізації авторитарних режимів, повернення на шлях демократизації вимагає рішучих дій щодо заміни політичних еліт. Завдання, яке не було виконане ще на першому етапі переходу, стало змістом революції троянд у Грузії та помаранчевої революції в Україні.

Попередні «оксамитові» революції («революція гвоздик» 1974 р. у Португалії, «оксамитова революція» 1989 р. у Чехословаччині) робили те саме. Проте ці революції передували переходу, відкривали шлях для демократичних і ринкових перетворень. Тому їх безпосереднім продовженням і найпершим наслідком був злам старих суспільних інститутів (хоча й при певному збереженні, як уже було сказано, правової неперервності), що підтверджувало революційний характер мирних виступів. Їхнім завданням було привести до влади нових людей, створити нові інституції, що й означало перехід до нового демократичного режиму. У випадку Грузії та України послідовність була іншою. Тут ліберально-демократичні революції запізнилися. Формально нові інституції були створені до того, як вони відбулися. Тому завдання цих революцій було дещо відмінним, а саме: привести до влади нових людей і надати вже створеним інституціям реального змісту, зробити так, щоб і ринок і демократія запрацювали.

На перший погляд, обсяг завдань революції «другого ешелону» начебто вужчий, але насправді їх виконання вимагає не менших, а часом і більших зусиль і нової еліти, що приходить до влади, й усього суспільства. Адже сила опору старих еліт, які вже зжилися з новими ринковими умовами й навчилися використовувати їх у своїх приватно-корпоративних інтересах, у багато разів збільшилася. На їхньому боці не тільки «приватизований» адміністративний ресурс, а й величезні капітали, що дало їм змогу оволодіти інформаційною сферою і маніпулювати свідомістю певної частини народу. Отже, очевидно, що боротьба буде дуже серйозною і у післяреволюційний період. Але, вирвавшись із «Сірої зони» до кольору сонця, вони в майбутньому вже не почуватимуться приреченими.

Що ж до тюльпанової революції в Киргизстані у березні – квітні 2005 р., то їй ще треба довести, що вона – революція. Це буде зроблено, якщо до влади прийдуть люди, які справді захочуть міняти запроваджені попередніми правителями порядки. Поки що викликає сумнів питання, чи до влади прийшла справді демократична еліта. Сумнів виникає тому, що не було виразної, згуртованої на політичних засадах опозиції і лише у процесі заворушень було вирішено, хто далі здійснюватиме владу. Однак питання про те, як вони це робитимуть, так і залишилося не з'ясованим.

Професор Києво-Могилянської академії, покійний Д. Мейс якось зауважив, що «концепція, чи то тоталітаризм, чи будь-яка інша, може бути корисною або некорисною для пояснення певних речей, але не може бути правильною або неправильною за своєю природою...». Поділяючи цю думку, хочемо підкреслити, що концепція переходу, на наш погляд, пояснює дуже багато, якщо не

все в українських подіях, у тому числі й природу помаранчевої революції.

Помаранчева революція, як і інші оксамитові революції кінця ХХ – поч. ХХІ ст., була вирішальним МОМЕНТОМ, точкою біфуркації у розгортанні демократичного посткомуністичного переходу. Перехід розпочався у специфічних умовах пострадянської країни, де стара номенклатура на тривалий час зберегла важелі управління у своїх руках. До цього революційного зрушення він просувався як мокре горить, бо був вимушеною тактикою владної еліти, яка мала інші цілі, інтереси й інше розуміння «розумної» та «правильної» політичної поведінки. Посткомуністично-олігархічна номенклатура не збиралася покидати свої насиджені місця, намагаючись втримати Україну в межах «Сірої зони», бо ще з ленінських настанов їй було відомо (а сучасні псевдо-теоретики також у цьому їй «підспівували»), що ніхто владу добровільно не віддає. Проте в Україні завжди (від перших демократичних виборів) була доволі активна, хоч і недостатньо сильна, демократична опозиція, діяльність якої все-таки робить непереконалим застосування до України концепції «Сірої зони» у повному обсязі. Вона придатна лише як образний вислів стосовно кучмівського режиму, як метафора, яка підкреслює значення і красу помаранчевого зриву.

Опозиція зміцніла вже перед виборами 2002 р., коли з'явився лідер і коли народ розібрався в тому, куди ведуть його чинні керманічі. У 2004 р. народ примусив владну верхівку зрозуміти, що є логіка демократичного переходу, яка вимагає передачі влади за демократичними правилами і домігся такої передачі. Зробивши це вкрай необхідне зрушення, помаранчева революція довела, що Україна справді була (і поки що є) на переході, а не в безперспективній «Сірій зоні»; що головним завданням

переходу, без якого здійснити демократичну трансформацію неможливо, є усунення від влади посткомуністичної номенклатури, яка за роки панування зрослась із кланово-олігархічними угрупованнями; що за роки кучмівського напівавторитаризму в країні вирости соціальні верстви і організовані групи громадян – елементи громадянського суспільства, – які хочуть демократії, бо вона в їхніх інтересах, і вони спроможні її встановити й підтримати.

Література

1. Серед найцікавіших можна назвати круглі столи в газетах «Дзеркало тижня» (11 грудня 2004) та «День» (17 грудня 2004), часописі «Критика» (8 грудня 2004 р.; № 12, 2004); статті і переклади А. Маклакова та колективні обговорення проблеми в інтернет-виданні «Діалог»; низку публіцистичних статей в «Українській правді» (С. Грабовського, О. Донія, А. Окари, Н. Бусової, І. Лозового, М. Колодяжного); аналітичну статтю С. Кульчицького в «Дні» та багато інших публікацій.
2. *Гайєк Фрідріх А.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. – Т. I – III. – К.: Авілон-Прес, 2000. – 448 с.
3. Див.: *Романчук Олег.* Україна: від дезорганізації до самоорганізації // http://www.universum.org.ua/journal/2004/rom_10.html
4. Див.: Про синергетику, біфуркацію й ахлаксферу. Розмова П. Семиволос з О. Овезгельдієвим, доктором фізико-математичних наук, професором, академіком // *Дзеркало тижня.* – 2001. – 3–9 листопада. – <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/367/-32755/>
5. Див.: Біфуркація-2004 // Народний оглядач. 11.11.2 http://observer.sd.org.ua/prn_news.php?id=2301
6. *Гобсбаум Ерік.* Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. Перекл. з англ. – К.: Альтернативи, 2001. – 544 с.
7. *Ackerman Bruce.* We the People. 1. Foundations. Cambridge (Ma); London

(England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – x, 369 p.

8. Див. статтю про життєвий шлях Ханни Арендт та її творчість: <http://www.litencus.com/php/sreople.php?rec=true&UID=143>

9. Див.: *Акерман Брюс*. Майбутнє ліберальної революції. Перекл. з англ. // Незалежний культурологічний журнал. 2004. – Число 34. – <http://www.ji.lviv.ua/-n34texts/akerman.htm>

10. *Motyl Alexander J.* Revolutions, Nations, Empires: conceptual limits and theoretical possibilities. – New York: Columbia University Press, 1999. – xiii, 229 p. (Part I. P. 1–66).

11. Див. Українська революція: «хвиля» чи «гейзер»? (Думка, висловлена В. Фесенком) // День – 17.12.2004 <http://www.day.kiev.ua/>

12. *Huntington Samuel.* The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman: University of Oklahoma Press, 1991.

13. *Carothers Thomas.* The end of transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 1. – P. 5–21. (Сокращенный перевод на русский Андрея Макакова см.: Диалог. – 28.09.2004. –

<http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/1749>)

14. Див.: *O'Donnell Guilermo.* Delegative Democracy // Journal of Democracy. – Vol. 5. – No. 1, January 1994.

15. *Полохало В.* Від України комуністично-тоталітарної до України неототалітарної? // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 19; *Полохало В.* Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу) // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9–22.

16. *Полохало Володимир.* Від авторитаризму до... авторитаризму? Україна в політичному інтер'єрі колишніх радянських республік // Дзеркало тижня. – 2004 р. – 28 серпня. – Див. також: http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?show_news=1&by_id=1&ID=147

17. *Бжезинський Збігнев.* Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5–15 (Там же англ. мовою: The Great Transformation. – P. 123–132).

18. Див.: *Гарань Олексій, Павленко Ростислав.* Рейтинги України поліпшено завдяки діяльності опозиції // Українська правда. – 4.08.2003. – <http://www.ukrpravda.com/archive/?3084-1-new>.

Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація*

Олександр Фісун

Політико-режимна еволюція пострадянських держав є однією з важливих і найбільш актуальних тем сучасних політологічних досліджень. Зростаюче розмаїття форм і моделей політичних режимів пострадянського типу, що чітко проявилось до кінця 90-х років (порівняймо, наприклад, політрежими Єльцина, Путіна, Кучми, Лукашенка, Карімова, Алієва, Шеварднадзе, Ніязова), стимулювало перегляд і уточнення багатьох сталих концептуальних схем і підходів до аналізу посткомуністичного розвитку.

Підсумком концептуальних новацій стало багатогранне і комплексне розуміння сутності політичного режиму, який стали розглядати скоріше як *той чи інший спосіб політичної гри зацікавлених акторів з їхніми ресурсами, стратегіями і видами капіталу в рамках певного набору інституціалізованих формальних і неформальних правил*. Формат політрежиму (і його динаміка) детермінується співвідношенням сил між основними гравцями, що відкриває

(або закриває) доступ до використання тих чи інших стратегій, ресурсів та інститутів. Відповідно, спираючись на (доступні) стратегії, ресурси й інститути, дійові особи прагнуть *максимізувати* свій вплив на політичному полі. Режим може вважатися консолідованим, коли всі основні дійові особи розглядають (вимушено або добровільно) дані правила гри як єдино можливі.

Досвід пострадянського розвитку 90-х років продемонстрував, що крах комуністичного режиму і наступні політичні трансформації не обов'язково ведуть до встановлення тих чи інших форм демократичного устрою. Гіпноз гангінгтонівської концепції глобальної «третьої хвилі» демократизації підштовхував більшість дослідників розглядати пострадянські транзити в контексті демократичних переходів в інших частинах світу – Латинській Америці, Південній і Східній Європі. Однак еволюція пострадянських політичних режимів, незважаючи на значні зовнішні зміни (зокрема, способи легітимації правлячого класу), демонструє принципову спад-

* Основні ідеї цієї статті були вперше висловлені і дістали подальший розвиток у виступах на щорічних конференціях випускників американських програм, організованих Київським проектом Інституту Кеннана в 2002–2004 рр. Висловлюю щиро подяку Інституту Кеннана Центру підтримки науковців ім. Вудро Вільсона і Національному фонду підтримки демократії за надану можливість проведення досліджень у США у березні-вересні 2001 і квітні-серпні 2004 р. Доброзичлива атмосфера Вашингтона (округ Колумбія), участь у плідних дискусіях, допомога американських колег стали стимулом для продовження роботи.

коємність деяких певних базових структурних принципів організації влади, більш первинних і визначальних для функціонування демократичних механізмів.

Як пише М. Макфол, «перехід від комунізму в Європі і колишньому Радянському Союзу лише зрідка веде до демократії» [27]. Все більше дослідників вказують на розвиток різних типів гібридних режимів, фасадної демократії або навіть квазидемократії, природа і технологія яких дуже далека від класичних ліберальних стандартів [20; 10; 9; 27; 14; 24]. Ці теоретичні конструкції корисні, але явно недостатні для розв'язання головоломок пострадянських політичних режимів. Справді ключовим пунктом є розв'язання двох основних питань: наскільки пострадянські нові демократії можуть бути кон-

цептуалізовані саме як демократії і за формою, і за змістом? Які відмінні характеристики нових політичних режимів, що виникли на території колишнього Радянського Союзу, чим визначається їхня динаміка і напрям еволюції?

Традиційна транзитологічна парадигма розглядає пострадянські режими в рамках концепції «третьої хвилі» демократизації, тобто в контексті переходів від авторитарних режимів до демократичних, добре вивчених на парадигмальних прототипах у Латинській Америці, Південній і Центральній Європі. Квінтесенцією цього підходу може бути, залежно від рівня демократизації, класифікація політичних режимів, здійснена організацією *Фрідом Хаус*. Пострадянські політичні режими в звіті 2004 р. проранжовані в такий спосіб:

Класифікація пострадянських політичних режимів за даними Фрідом Хаус

Консолідовані демократії	Гібридні режими	Напівконсолідовані авторитарні режими	Консолідовані авторитарні режими
Естонія 1.92 Литва 2.13 Латвія 2.17	Грузія 4.83 Україна 4.88 Молдова 4.88	Вірменія 5.00 Росія 5.25 Азербайджан 5.63 Киргизія 5.67 Таджикистан 5.71	Казахстан 6.25 Узбекистан 6.46 Білорусь 6.54 Туркменістан 6.88

Наскільки вдало транзитологічна парадигма може осмислити динаміку пострадянського розвитку? У літературі вже висловлювалися серйозні сумніви з приводу її здатності відобразити специфіку пострадянського розвитку. Ключовим моментом, що підриває універсалістські домагання транзитології, є різноманіття (і принципове розходження) траєкторій переходу до суспільства модерніти в різних регіонах світу. Справа в тому, що *третья хвиля* демократизації в Латинській Америці, Південній і Центральній Європі, як правило, відбувалася вже піс-

ля процесів раціональної бюрократизації і будівництва національних держав. Успішним переходам третьої хвилі передували тривалий досвід існування олігархічних демократій XIX сторіччя, і так само авторитарного розвитку 20–30 років. Навпаки, у більшості пострадянських держав демократизація передувала дуже складним і драматичним процесам раціонально-бюрократичної модернізації держави і національної консолідації. Така *інверсійна логіка розвитку*, на нашу думку, і визначає фундаментальне розходження як політичних траєкторій, так

і кінцевих результатів демократичного транзиту в Латинській Америці, Південній і Центральній Європі, з одного боку, і пострадянських трансформацій, з іншого [7; 23; 22].

У більшості випадків пострадянські політичні траєкторії після падіння Радянського Союзу вели не до встановлення демократії, а до відновлення і модернізації системи напівтрадиційного панування. Ключовим елементом пострадянського розвитку є незакінчене національне будівництво і раціонально-бюрократична трансформація держави, що визначає домінування неопатримоніальних моделей взаємин між суспільством і державою [35; 32; 15, більш докладно див.: 3; 4].

З погляду панівних формальних та неформальних правил політичної та економічної гри, Україні, як і іншим пострадянським державам, властива принципова недорозвиненість формальних інститутів і раціонально-легальних зв'язків громадянського типу, що компенсується і заміщається значною (і, мабуть, вирішальною) роллю різного роду неформальних відносин і практик, які мають *неопатримоніальну* природу.

Поняття «патримоніалізм» походить від слова «*patrimonium*», яке вперше зустрічається в римському праві й означає спадкоємне, родове майно. Німецькі історики XIX століття, які вивчали раннє середньовіччя, розглядали патримоніалізм як певну форму беззастережного володіння, управління державою як своєю приватною власністю за прикладом того, як селянин розпоряджається своїм двором, на протипагу владі, яка є обмеженою договором, традиційними вольностями та ін.

Комплексне розкриття поняття патримоніалізму в широкій порівняльно-історичній перспективі здійснене М. Вебером у роботі «Господарство і суспільство», у якій він докладно аналізує різні варіанти патримоніалізму і протистав-

ляє його чистий тип, з одного боку, феодалізму, а, з іншого, – бюрократичному (раціонально-легальному) правлінню [див.: 35, 226–241, 1010–1110; 1, 160–165, 430–434]. За визначенням М. Вебера, «у своєму чистому типі патримоніальне панування, особливо в становій формі, розглядає всі управлінські повноваження, з відповідними економічними правами, як приватно апропрійованих економічних можливостей» [35, 236]. Як зазначає Р. Теобальд, у своїй первісній формі патримоніалізм розвивається «з управління господарством правителя/вождя, точніше, з виділення слуг/клієнтів від домашнього господарства пана, і надання їм земельних володінь, пожалувань, можливостей збору податей і т. ін.» [34, 555].

Специфічною особливістю патримоніалізму є насамперед апропріація (присвоєння) сфери керування офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованість публічно-політичної і приватної сфери соціуму, в результаті чого державою управляють як приватним володінням («вотчина») правлячих груп, які на основі системи влади-власності приватизують різні суспільні функції і державні інститути. Як пише один з видних дослідників творчості Вебера Р. Бендікс, «за патримоніалізму правитель розглядає всю сферу політичного управління як свою особисту справу, у такий же спосіб він використовує своє володіння політичною владою як корисне доповнення до своєї приватної власності» [6, 345].

На появу нових сучасних форм патримоніального панування, особливо в нових постколоніальних державах Африки й Азії, вперше вказав Г. Рот у знаменитій статті «Персональне правління, патримоніалізм і імперське будівництво в нових державах», опублікованій в журналі «Уорлдс політкс» у 1968 р. [32], після чого означена проблематика діста-

ла розвиток у концепції неопатримоніалізму С.Н. Ейзенштадта [15, 7–30; 5, 324–359], а також у працях Р. Теобальда [34], Ж.-Ф. Медара [28], В. Мервара [29] та ін. Як пише С.Н. Ейзенштадт, для неопатримоніального суспільства характерна «кристалізація декількох політичних синдромів: монополізація центральної влади і політичних ресурсів з боку центру; мінімізація незалежного доступу більш широких груп до таких ресурсів і позицій контролю за ними; і в той же час мінімальний ступінь створення, центром чи суспільством нових, більш диференційованих типів соціальної організації й інститутів» [15, 18; див. також: 5, 327–331].

1) політичний центр відділений і незалежний від периферії, концентрує політичні, економічні і символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ всім іншим групам і прошаркам суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними;

2) держава управляється як приватне володіння (*патримоніум*) правлячих груп – носіїв державної влади, що приватизують різні суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів;

3) етнічні, кланові, регіональні і сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їхнього функціонування.

Пострадянський варіант неопатримоніальних структур відрізняється формальною інсталяцією інститутів сучасної держави (парламенту і багатопартійності, електоральних механізмів і сучасної конституції), які, виконуючи роль легітимного фасаду системи, у цілому є *внутрішньо підпорядковані «патримоніальній логіці» функціонування відносин влади-власності*. Ключову роль при цьому відіграють не раціонально-легаль-

ні відносини в рамках офіційних систем взаємодії, а *клієнтарно-патронажні зв'язки*, що регулюють доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі відносин особистої залежності, яка виростає з асиметричної конвертації та обміну капіталів.

Як наголошує Р. Теобальд, практично всі дослідники патримоніалізму «вбачають сутнісну особливість патримоніальних режимів саме в обміні ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від закону і т.ін.) між ключовими постатями в уряді і стратегічно розташованими індивідами: профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками та ін. В обмін на ці ресурси уряд або глави держав одержують економічну і політичну підтримку» [34, 552]. Інакше кажучи, в умовах нерозвиненості офіційних каналів взаємодії раціонально-легального типу функція трансляції і стикування різних партикулярних інтересів між собою здійснюється через механізм патронажно-клієнтарних відносин, асиметрично «перерозподіляючи» блага відповідно до статусу і позиції кожного учасника такої взаємодії.

Перенесені на пострадянський ґрунт основні елементи сучасної демократичної системи (політичні партії, вибори, парламент) у неопатримоніальному суспільстві піддаються істотній трансформації, стаючи оболонкою, що прикриває патримоніальні і напівпатримоніальні суспільні зв'язки. Скріплені між собою значною мірою не сучасними, легально-раціональними зв'язками громадянського типу, а відносинами патронажу і клієнтелі, сучасні політичні інститути стають зручним каркасом у рамках, і за ширмою яких відбувається процес відтворення традиційних форм патримоніального панування.

Така перспектива аналізу дає змогу поставити більш широке питання про

можливість у пострадянських суспільствах взагалі безпосереднього і прямого «переходу до демократії» і сучасної держави, а також про правомірність отождивлення процесів, що відбуваються в цьому регіоні, політичної трансформації з процесами «демократичного будівництва». Чи не ведуть процеси «демонтажу комунізму» і «транзиту до демократії» скоріше до встановлення добре вивчених на прикладі Азії, Африки і Латинської Америки неопатримоніальних політичних інститутів, у яких, незважаючи на існування фасаду сучасної демократичної держави, ключову і структуроутворюючу роль як у визначенні правил «політичної гри», так і у функціонуванні політичної системи відіграють не раціонально-легальні, а патронажно-клієнтарні відносини і зв'язки? І при цьому такі утворення мають не проміжний, тимчасовий і перехідний характер, а, навпаки, скоріше є кінцевим результатом, підсумком пострадянських процесів «переходу до демократії» і «демократизації»?

Демократизація й економічні реформи 90-х років модернізували і підсилили механізми адміністративного ринку, а також клієнтарного обміну ресурсів між різними сегментами центру і периферії, що трансформувало «паростки» патримоніального панування традиційного типу, які існували в надрах радянського ладу, в систему оновленого, «осучасне-

ного» неопатримоніалізму, у якому такі відносини набули ще й економічного виміру. Така трансформація стала передумовою формування як нової ринково-орієнтованої неопатримоніальної бюрократії й олігархії, так і специфічного *політичного капіталізму* (за М. Вебером); «crony capitalism», «капіталізм родичів і друзів», за словами сучасних дослідників, заснованого на 1) злитті влади і власності, 2) маркетизації адміністративно-державних ресурсів, 3) монопольному присвоєнні «статусної» адміністративної ренти.

Теза про неопатримоніальну природу пострадянських суспільств дає змогу переосмислити класичну типологію політичних режимів Р. Даля, що відбиває особливості західного варіанта руху до суспільства модерну: *здійснення демократизації після, а не до процесів бюрократизації*. Як відомо, класифікація Даля ґрунтується на двох вимірах: 1) ступінь змагальності політичної системи (включаючи ступінь політичного плюралізму, можливості відкритої конкуренції, наявність опозиції тощо); 2) ступінь партиципації, тобто рівня політичної участі, наявності і широти виборчих прав та ін. (12, 4). Фактично, рівень змагальності відбиває рівень лібералізації режиму, а рівень партиципації – рівень і глибину демократизації системи.

Типологія політичних режимів Р.Даля

	Низький рівень партиципації/ демократизації	Високий рівень партиципації/ демократизації
Високий рівень змагальності/ лібералізації	Конкурентна олігархія	Поліархія
Низький рівень змагальності/ лібералізації	Закрита гегемонія (досучасні автократії)	Інклюзивна гегемонія (популістський авторитаризм)

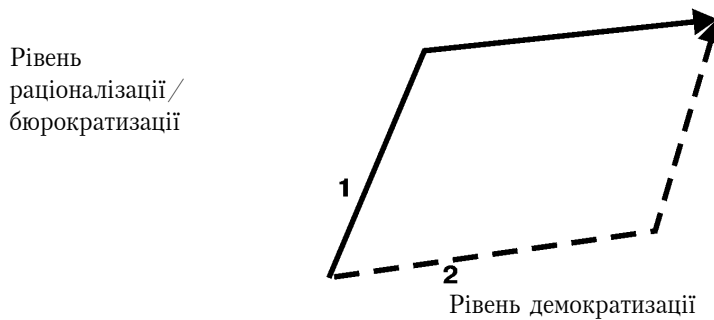

По суті типологія Р. Даля узагальнює особливості європейського і північноамериканського шляхів розвитку, де демократизація XIX – початку XX ст. (боротьба робітничого і середнього класу за загальне виборче право) зводилася саме до розширення партиципації і проходила, як правило, після бюрократизації держави і національної консолідації [33; 31; 30].

Для аналізу пострадянських режимів з інверсійною логікою розвитку за-

мість ступеня партиципації ми повинні ввести іншу перемінну, яка відбивала б їх специфіку й особливості. Спираючись на веберовський аналіз раціонально-легальної бюрократичної раціоналізації і трансформації патримоніального панування, можна припустити, що ключовою категорією пострадянського розвитку є *ступінь відділення правлячої еліти від політико-економічних засобів управління*.

Дві траєкторії переходу до демократії в історичній перспективі

Траєкторія 1: Латинська Америка, Південна, Центральна і Східна Європа

Траєкторія 2: Пострадянські неопатримоніальні режими

Якими чинниками визначається динаміка пострадянських неопатримоніальних режимів? Традиційна транзитологія розглядає еліти як основних «драйверів» режимних змін. Саме ця теза є своєрідним теоретичним «кредо» сучасних транзитологів. Відповідно, у руслі позитивістської теорії раціонального вибору процес переходу і консолідації демократії розглядається як різновид гри з чотирма основними учасниками: помірних і радикалів від влади й опозиції, а різні варіанти режимів є наслідком тих чи інших інтеракцій між цими групами. Відповідно до теорії ігор,

ці інтеракції ведуть до певної точки парето-оптимума, якою виступає пактування еліт, а саме досягнення стратегічної угоди між помірними фракціями влади й опозиції. Саме пактування веде до успішних демократичних переходів, тому що воно дає змогу: 1) обмежити кількість проблемних зон, що виносяться на обговорення, тим самим знизивши ситуацію невизначеності для всіх учасників гри, 2) пропорційно розподілити «бенефіти» всім учасникам угоди, 3) обмежити участь радикалів і мас з тієї й іншої сторони, що дає змогу маргіналізувати політичних аутсайдерів.

Типологія незахідних політичних режимів

	Обмежена змагальність	Більш високі рівні змагальності
Високий рівень відділення	Бюрократичний авторитаризм	Поліархія
Низький рівень відділення	Традиційні і напівтрадиційні режими	Неопатримоніалізм

Найважливішою тезою транзитологів, що дала змогу значною мірою переглянути наші знання про механізми народження демократії, стала ідея про те, що демократія (демократичні інститути і механізми) є *наслідком зіткнення і конфлікту, який призводить до стану патя, при якому через взаємний страх одного перед іншим основні учасники конфлікту роблять вибір на користь демократії*. Тим самим, учасники протистояння роблять вибір не на користь найбільш сприятливого, але високоризикованого варіанта монопольного розподілу вигравів, а на користь більш помірної, зате і більш гарантованого кооперативного варіанта розподілу (ніхто ніколи не залишається в повному програві, просто виграв одних іноді трохи більший виграву інших).

Те що, модель демократичного пакту виявилася неревалентною пострадянському розвитку, стало ясно досить швидко. Пактування еліт у тій чи іншій формі справді відбувалося, але замість народження демократії пострадянські пакти скоріше стабілізували і консолідували авторитарні чи гібридні режими. Чому? Наша гіпотеза полягає в тому, що пострадянські пакти відбувалися навколо іншого «порядку денного», а саме *неформальної угоди щодо «захоплення держави» і монопольної ап-*

ropriації публічних політико-економічних функцій. Пострадянські між-елітні консолідації можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції і видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів [це дуже добре показано В. Гельманом і М. Макфолом, див.: 2; 27]. В умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації і неповного поділу політики й економіки найбільш вигідною і найбільш «дешевою» стратегією rent-seeking груп стало входження в клієнтарні ланцюжки неопатримоніального обміну ресурсів і капіталу.

Тому, на відміну від моделей демократизації Латинської Америки, Південної і Центрально-Східної Європи, неопатримоніальні еліти в колишніх пострадянських державах розділені і конкурують між собою насамперед за доступ до клієнтарно-патронажної мережі, у центрі якої перебуває лідер держави [8; 11]. *Пострадянські елітно-партійні кліважі можуть бути визначені саме через позиціонування всередині чи поза системою «розподілу держави»*. Замість класичного поділу між помірними і радикалами, лібералами і консерваторами, лівими і правими, пострадянські неопатримоніальні режими можуть бути охарактеризовані субелітним розколом, що вирос-

тає з конкуренції за кращу позицію в ієрархічному клієнтарному розподілі «благ і привілеїв». Усі члени і групи пострадянської еліти більше чи менше включені в змагання і боротьбу за велику частку «суспільного пирога», яка регулюється верховним лідером держави, що виступає в ролі надпартійного (надфракційного) арбітра. *Варіації різних способів неопатримоніального зчленування політики, економіки і бюрократії визначають різноманіття і конкретні різновиди пострадянських політичних режимів.*

Для розуміння траєкторій розвитку пострадянських неопатримоніальних режимів будемо використовувати дві перемінні. Перша – спосіб неопатримоніальної консолідації:

- султаністський (персоналістський контроль політики і бізнесу через як напівтрадиційні, так і сучасні стимули і винагороди);

- олігархічний («захоплення і розподіл держави» економічними/регіональними баронами);

- бюрократичний (контроль бізнесу і політики державною бюрократією);

- демократичний (відносна незалежність політики, бізнесу і державної бюрократії).

Друга перемінна – рівень конкурентності політичного режиму, що виражає рівень політичного плюралізму і змагальності (мінімальний, середній, високий). Поєднання цих двох перемінних дає змогу побудувати комплексну типологію пострадянських політичних режимів.

Порівняльна типологія пострадянських політичних режимів

Рівень конкурентності / Спосіб консолідації	Султаністський неопатримоніалізм	Олігархічний неопатримоніалізм	Бюрократичний неопатримоніалізм	Демократична консолідація
Високий		Росія (при Єльцині) Україна, Грузія (при Шеварднадзе), Молдова	Грузія (при Саакашвілі?)	Естонія, Латвія, Литва
Середній	Казахстан, Азербайджан, Киргизія	Вірменія, Таджикистан	Росія (при Путіні)	
Низький чи відсутній	Туркменістан		Білорусь	

Література

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика: – К., 1998.
2. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации (Наброски к теории) // Полис: Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 15–29.
3. Фісун О.А. Політичні системи неопатримоніального типу // Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Харків, 1998. – С. 700–728.
4. Фісун О.А. Політико-режимна трансформація України: дилеми неопатримоніального розвитку // Політичний розвиток України на сучасному етапі. – К., 2002. – С. 4–14.
5. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. – М.: Аспект-пресс, 1999.
6. Bendix R. Max Weber. An Intellectual Portrait. London: Methuen, 1966.
7. Bunce Valerie (2000). «Comparative Democratization: Big and Bounded Generalizations», *Comparative Political Studies*, 33 (6/7), 703–734.
8. Bratton Michael & van de Walle Nicholas (1997) *Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in a Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Carothers Thomas (2002) «The End of the Transition Paradigm», *Journal of Democracy* 13 (1), 5–21.
10. Collier David and Steven Levitsky (1997) «Democracy with Adjectives. Conceptual Innovation in Comparative Research», *World Politics*, 49 (3), 430–451.
11. Chehabi H.E. and Juan J. Linz (1998) *Sultanistic regimes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
12. Dahl Robert A. (1971) *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
13. Derluguian Georgi (2000) «The Soviet Bankruptcy: Segmentation, Involution, and Medium-Run Prospects», in Georgi M. Derluguian and Scott L. Greer (eds.) *Questioning Geopolitics. Political Projects in a Changing World-System*. Westport: Praeger, 203–225.
14. Diamond Larry (2002) «Thinking About Hybrid Regimes», *Journal of Democracy*, 13 (2), 21–35.
15. Eisenstadt Shmuel Noah (1973) *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*. London: Sage.
16. Eisenstadt Shmuel Noah (1999) *Paradoxes of Democracy. Fragility, Continuity, and Change*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
17. Huntington Samuel P. (1969) *Political Order in Changing Societies*. Yale: Yale University Press.
18. Huntington Samuel P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
19. Jowitt Ken (1992) *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press.
20. Karl Terry Lynn (1995) «The Hybrid Regimes of Central America», *Journal of Democracy*, 6 (July), 72–86.
21. Karl Terry Lynn and Philippe C. Schmitter (1991) «Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe», *International Social Science Journal*, 128 (May), 269–84.
22. Kopstein Jeffrey (2003) «Post-Communist Democracy: Legacies and Outcomes», *Comparative Politics*, 35 (1), 231–250.
23. Kuzio Taras (2001) «Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?» *Politics*, 21 (3), 168–177.
24. Levitsky Steven and Lucan A. Way (2002) «The Rise Of Competitive Authoritarianism». *Journal of Democracy*, 13 (2), 51–65.
25. Linz Juan (1978) *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
26. Linz Juan J. and Alfred Stepan (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
27. McFaul Michael (2002) «The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcom-

munist World», *Worlds Politics*, 54 (2), 212–44.

28. *Medard J.-F.* «The Underdeveloped State in Tropical Africa: Political Clientelism or Neo-Patrimonialism», in Clapham Ch. (ed.) *Private Patronage and Public Power*. New York: St. Martin's Press, 1982, pp. 162–192.

29. *Murvar V.* «Patrimonialism, modern and traditionalist: A paradigm for interdisciplinary research on rulership and legitimacy», in V. Murvar (ed.) *Theory of liberty, legitimacy, and power: new directions in the intellectual and scientific legacy of Max Weber*. London: Routledge & Kegan Paul, 1985, 40–85.

30. *Rueschemeyer Dietrich and Evelyne H. Stephens, and John D. Stephens* (1992) *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.

31. *Rokkan Stein* (1999) *State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe*. Flora, Peter and Stein Kuhnle and Derek Urwin (eds.). Oxford: Oxford University Press, 1999.

32. *Roth Guenther* (1968) «Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire building in the New States», *World Politics*, 20 (2), 194–206.

33. *Tilly Charles* (1992) *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Oxford: Blackwell.

34. *Theobald Robin* (1982) «Patrimonialism», *World Politics*, 34 (4), 548–559.

35. *Weber Max* (1978 [1922]) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Ed. by G. Roth and C. Wittich. 2 Vols. Berkeley: University of California Press.

Ідіоми української трансформації крізь призму помаранчевої революції

Віктор Степаненко

«Свободу не спинити!»
«Ми не козли!»
(Гасла помаранчевої революції)
«Україна – не Росія»
(Л.Кучма)

Початок 2005 р. – період підготовки цього тексту – пройшов у відлунні феєричних подій помаранчевої революції в Україні. Карнавально-помаранчевий революційний нон-стоп у Києві та в інших містах Заходу та Центру країни кінця 2004 р. перетворили Україну із «Сірої зони» та маргінальної території світових політичних подій на одну з найактуальніших та «наймодніших» (за виразом революційного рокера С. Вакарчука) країн світу. Альтернативні «блакитні» (за кольорами іншого політичного табору) мітинги та маніфестації на українському Сході, переважно у Донбасі, лише додали політичного колориту цим суспільно-політичним подіям. Країна, яка нагадувала про себе страшним відлунням Чорнобиля, сумнівною славою гучних корупційних скандалів, трилером трагічної загибелі журналіста Г. Гонгадзе, залученням до міжнародної мафіозної мережі нелегальної торгівлі зброєю та людьми та як перехрестя нелегальної міграції, поставала перед світом як арена нової боротьби за демократію, людську гідність та полі-

тичні права громадян. До тектонічних суспільно-політичних коливань великого 47-мільйонного європейського, але ще й досі маловідомого молодого материка *Україна*, тривалий час була прикута увага світових медіа. Згідно з американською інформаційною агенцією CNN, політична криза в Україні та помаранчева революція за своїм значенням та рівнем інтересу аудиторії увійшли у трійку найважливіших подій 2004 р. після власних виборів президента США та війни в Іраку. Численні експерти та аналітики намагаються досягнути феномен історичних суспільно-культурних зсувів у країні, яку тривалий час вважали залежною геополітичною територією у тіні сусідньої Росії, а її населення політично інертним та пасивним.

Цей інтерес видається цілком справедливим, адже саме в Україні не лише політики та еліти, а мільйони людей долучилися до процесу формування історії – унікального, надзвичайно концентрованого у часі та призабутого для стабільного світу дійства. Хеппенінг з

мільйонною політично різнобарвною помаранчево-блакитною масовкою, детективним отруєнням опозиційного вождя, шаленими обертами технологій міфотворчості і накалом пристрастей та протистоянь за своїм драматизмом зробили б честь найкращим голлівудським сценаріям. Згадаймо також українські перемоги співачки Руслани на конкурсі Євробачення весною 2004 р. та боксера Віталія Кличка наприкінці року. У своєму переможному бої за титул чемпіона світу, який відбувся у розпал українських революційних подій, Віталій виступав з помаранчевою стрічкою. Мимоволі починаєш прислухатися до теорії Л.Гумільова про незбагненні, принаймні раціонально, періоди занепаду та пасіонарного піднесення націй. А може і справді багатомільйонний європейський народ зі славною історією, щоправда часто тлумаченою іншими у їх власний спосіб бачення, прокидається від тривалої історичної сплячки і починає являти свою свіжу національну енергетику? Чи то в наївно-розкутих «Диких танцях» Руслани, чи то в перемогах своїх спортсменів, чи в «помаранчевому» революційному карнавалі? І чи не пора уважніше придивись до суспільства, яке, як виявилось, часто залишалося не до кінця зрозумілою «річчю у собі» для багатьох, навіть вітчизняних, аналітиків та експертів?

Ці нотатки – не є прискіпливим та ґрунтовним аналізом історичних суспільно-політичних подій в Україні осені – зими 2004 р. Така робота потребуватиме певної історичної дистанції та уважного ока, яке вже «не в процесі», а отже буде можливість відкинути несуттєве та випадкове, зосередившись на головному та суттєвому. Історія, безперечно, ще розставить свої наголоси щодо наслідків та уроків української помаранчевої революції. Однак і тепер зрозуміло, що ці події стануть знаменною сто-

рінкою новітньої української та європейської історії. Вже під час розгортання помаранчевої революції деякі чутливі спостерігачі, як скажімо, Михайло Горбачов, встигли порівняти її з подією, яка за своїм історичним значенням не поступається руйнуванню Берлінської стіни у 1992 р. – символічним актом, що позначив падіння «залізної завіси» у Європі та об'єднання нової Німеччини. Коли тлумачити українські події як виразну маніфестацію глибинного суспільно-політичного та культурного зсуву величезного посткомуністичного євразійського материка, то ця оцінка, безперечно, є справедливою.

Ці нотатки, що готуються, у перший «постпомаранчевий» період українського розвитку – є узагальненням перших вражень очевидця та міркуваннями про деякі процеси розвитку українського суспільства, які привели до турбулентних подій кінця 2004 р. Мене як соціолога більшою мірою цікавлять внутрішні глибинні трансформації українського суспільства та її наслідки, які підготували передумови начебто несподіваної помаранчевої революції, аніж її політичний антураж і технології (віддаю їхній професійний «хліб» політологам та політтехнологам). Помаранчева революція є надзвичайною концентрацією у часі суперечливих та неоднозначних процесів української багатовимірної трансформації. Звичайно, ця трансформація не закінчується зі зміною політичної влади в країні. Хоча закінчився досить тривалий політичний період нової української історії від 1991 р. і почалась її нова «постпомаранчева» політична доба. Наскільки успішною буде політична стратегія нової влади у розв'язанні нагальних проблем української трансформації – питання майбутніх досліджень. Ми ж робимо спробу окреслити деякі політичні та соціокультурні особливості українського суспільного розвитку, які

у свій спосіб маніфестувалися в основних ідіомах помаранчевої революції. Звернемо особливу увагу на дві, як нам видається, важливі та взаємопов'язані складові порядку денного української трансформації – процеси формування громадянської нації та нових цінностей громадянського етосу. Почнемо з деяких характеристик українських політичних подій кінця 2004 р.

«...Таки революція!»

Коротка фабула цих подій така. Президентські вибори 2004 р. знаменували завершення правління країною Л. Кучми, який намагався під демократичним антуражем виборчої процедури передати політичний спадок свого авторитарного режиму єдиному висуванцю від влади В. Януковичу. Політична опозиція на чолі з В. Ющенком, однак, здобуває перемогу у першому турі 31 жовтня. У другому турі 21 листопада, який проходить з грубими та масштабними фальсифікаціями процедури та результатів виборів, переможцем оголошується В. Янукович. З 22 листопада 2004 р. – дня, який деякі спостерігачі вже поспішили назвати днем народження сучасної української політичної нації та громадянського суспільства (не плутати з громадянським суспільством професійних «демократичних менеджерів» – відмінність принципова – В.С.) в країні стрімко розгортається небачена в новітній історії України хвиля масових маніфестацій та мітингів протесту проти брутального порушення процедури та фальсифікації результатів виборів. Загальнонаціональна акція громадянської непокори переростає у «помаранчеву» (за політичними кольорами опозиції) багатомільйонну хвилю, яка охоплює Київ, Західні та Центральні регіони, де В. Ющенко здобув переконливу перемогу. Столиця України перетворюється на загальнонаціональний центр протестно-

го «помаранчевого» руху. В центрі Києва з'являється наметове містечко, центральна площа столиці – Майдан Незалежності – стає грандіозною відкритою політичною трибуною опозиції. Аудиторія та дійові особи Майдану – сотні тисяч громадян, які безпосередньо беруть участь у мирних акціях протесту та маніфестаціях. А телеаудиторія цього дійства завдяки прямим трансляціям опозиційного 5-го ТВ каналу – мільйони громадян. Демонстранти обкладають пікетами та фактично беруть в облогу будинки Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів та Верховної Ради. Виконавча влада країни паралізована. Політична опозиція формує Комітет національного порятунку, який декларує свій контроль над ситуацією в країні. На тлі політичного протистояння сторін у країні стрімко розвивається глибока політична криза. Київ перетворюється на гарячу точку Європи. Сюди поспішають модератори переговорного процесу з Європейського союзу, Польщі, Литви та Росії. Розв'язання політичної кризи переноситься у Верховну Раду, яка стає чи не єдиним легітимним центром діючої політичної влади в країні. Український парламент приймає постанову про визнання результатів другого туру виборів недійсними. Верховний суд України – найвища інстанція судової гілки влади країни – після тривалого, майже тижневого, розгляду справи приймає аналогічне рішення та призначає повторний тур виборів на 26 грудня 2004 р. Сторони політичного протистояння формально повертаються на вихідну точку передвиборчої боротьби, проте опозиція має не лише моральну перевагу, а й суттєві політичні перемоги у прийнятих змінах до Закону «Про вибори Президента України», зміни складу ЦВК і місцевих виборчих комісій та винесення політичної недовіри уряду з прем'єром В. Януковичем. Вертикаль адміністративного ре-

сурсу влади зруйновано. Призначене судом переголосування другого туру 26 грудня приносить переконливу, майже з 8% відривом, перемогу опозиційного кандидата В. Ющенка. Помаранчева революція досягла свого успіху, принаймні у цьому політичному вимірі боротьби за владу.

Українські події вприснули чималу дозу суспільно-політичного адреналіну в кров уже стабільно поміркованої матінки Європи. Останній вулканічний каскад суспільних потрясінь скінчився тут років 10–12 тому з падінням комунізму у східній та центральній частинах континенту. Сучасники та історики ще й досі розходяться в оцінках та визначеннях хвилі суспільно-політичних змін у Європі кінця 1980-х – початку 1990-х років (революції, *революції*, тобто поєднання реформ *зверху* із коригуючим тиском *знизу*, *обмін систем*, зміна політичного режиму через вичерпання ресурсів та колапс командно-адміністративної системи тощо). Видається, ще більше невизначеності та суперечок маємо навколо суспільно-політичних подій кінця 2004 р. в Україні. Помаранчева революція для її учасників та симпатиків є, в оцінках протилежної сторони, «путчем», «державним переворотом» (іноді ще й «повзучим»), «помаранчевим шабашем» чи то «заколотом», спланованим та сплаченим із закордону або навіть «помаранчевою чумою», що нібито ось-ось перекинеться на сусідні східні та північні «демократії». Полярні оцінки цих подій – справа історично закономірна. Вітчизняно-хрестоматійна *Велика жовтнева революція* визначається, згідно з іншими оцінками її сучасників та істориків, як «жовтневий переворот» 1917 р.

Справа тут, очевидно, не в ідеологічній термінології, а радше в історичній логіці революційних, зокрема українських подій. Останні явно переросли

формат *путчу* або *перевороту*, сучасні асоціації з якими пов'язані з «вершковим» заколотом, як це, приміром, сталося в Росії 1991 р. Більш ефективні путчі підкріплені військовими підрозділами, як це було у Чилі зразка 1973 р. або в інших країнах Латинської Америки чи Африки. Але чи можуть мирні мільйонні акції протесту під проводом політичної опозиції без опори на військову силу, як це було в Україні 2004 р., бути *путчем*, а путчистами більша частина населення країни? Академічні вітчизняні пуристи, зрощені зазвичай на марксистських підходах, звичайно, не знайдуть також «класичних» ознак революції в українських подіях кінця 2004 р., як от, політична перемога одного політичного класу над іншим та зміна суспільно-економічного ладу. Але тоді, варто і визнати, що єдиною, справді класичною історичною революцією була Велика французька революція 1789 р., яка відповідала всім цим параметрам і поставила під сумнів будь-які революційні зміни, які відбувалися у світі з того часу.

Ми справді живемо у нову суспільно-політичну та культурну постмодерну епоху, історичні події якої рідко підкоряються класичним концептуальним конвенціям і часто потребують нових підходів. Навіть крах комунізму як світової системи у європейському регіоні – революційний глобально-історичний процес – був «дивною» (за визначенням відомого німецького соціолога Р.Дарендорфа) революцією [1]. Адже ці революції не супроводжували ані класово артикульовані революційні ідеї, ані в традиційному розумінні соціально-класові повстання. В політично-культурному сенсі йшлося радше про рух *громадянського суспільства* (особливо показовий на прикладі польської *Солідарності*), тобто класово та соціально різноманітних суспільних груп, проти

партійно-державної монополії на управління соціальним життям. Лозунг угорського дисидента Й. Конрада «*громадяни проти держави*» знаменував це масове та успішне повстання громадянського суспільства в епоху антикомуністичних революцій в Європі. Йдеться, однак, про нації-держави, державна незалежність яких була або історично вирішена (Польща, Угорщина, Чехословаччина, щоправда з її подальшим мирним розділом на дві нації-держави), або політично відновлена після відносно нетривалого історичного періоду (держави Балтії).

В Україні ж в період кінця 1980-х – початку 1990-х років енергія революційного оновлення Руху в основному була спрямована і використана для здобуття та утвердження ідеї незалежності та суверенітету української держави. Колишня комуністична номенклатура вдало, за модним виразом політтехнологів, «каналізувала» це споконвічне прагнення народу для збереження своєї політичної влади, а частина нової демократичної еліти була інкорпорована у владний симбіоз старої номенклатури та нової державницької бюрократії. Українська демократична революція залишилась незавершеною. Отже, у певному сенсі, помаранчева революція є другою історичною фазою хвилі східноєвропейських трансформацій початку 1990-х років з такими їх невиконаними в Україні завданнями, як формування цивілізованої та прозорої ринкової економіки, демократизація політичного процесу та утвердження верховенства права. Водночас, це – не просто східноєвропейське *дежа вю* більш ніж десятирічної давнини. Українська помаранчева революція, безумовно, мала характерну специфіку, свою власну ідіому.

І це зумовлювалось не лише історично-унікальним викликом сучасної української ситуації, яка на відміну від

східноєвропейських та латиноамериканських перехідних процесів якраз і полягає в чотиривимірній трансформації українського суспільства, а саме, у підсумковій формулі М. Рябчука: «від тоталітаризму до демократії, від планово-розподільчої економіки до вільної ринкової, від колонії до справжньої незалежної держави і від домодерного етнічного субстрату до модерної громадянської нації» [2]. У порівнянні із завданнями східноєвропейських революцій початку 1990-х років в українському бутті за часів посткомуністичної трансформації накопичились якісно нові *системні* деформації соціального розвитку. Державницький фасад «прихватизованої» новими власниками держави фактично прикривав розвиток напівкримінального суспільного устрою. Його головними ознаками стали корупована непрозора економіка, більша половина якої перебувала у «тіні», зрощення влади, політики та більшменш успішного великого бізнесу під «владним дахом», а також майже відсутність верховенства права у суспільному та політичному житті країни. Україна повільно, але неухильно рухалась до стану формально демократичного, а по суті – авторитарного політичного режиму та засмоктувалась до «сірої», як здавалося (для таких спостерігачів, як Т. Карозерс), безнадійної для змін, зони контрольованого суспільно-політичного життя та масово поширеної звичаєвої корупції. В кінці 2004 р. відбувся перший, досить обнадійливий злам цієї страшної інерції формування та укорінення мафіозно-корумпованого укладу всього суспільного життя в Україні. І ці події за своєю суттю, хоча, можливо, не за конвенційно-термінологічною формою є *революцією*.

Прискорення історії, яке відбулося наприкінці 2004 р. в Україні, стало ре-

зультатом непомітних на перший погляд внутрішніх суспільних процесів, трансформацій ідентичностей великих груп людей та незримих зсувів у їхніх цінностях. Визрівання цих змін, яке збіглося у часі із політично сприятливим чинником президентських перегонів кінця 2004 р., і втілилося у той сплеск дивовижної соціальної енергії (а не «соціального збудження» як чогось хворобливого) української помаранчевої революції. Звертаючись до медичних аналогій, пригадуємо, принаймні, два образи революції. Революції і українську помаранчеву зокрема, можна порівняти з проривом хворобливого нариву на тілі хворого, коли йдеться про внутрішні негативні процеси розвитку суспільства і коли звільняється очисна енергія оновлення та життєствердного опору організму. Революції також нагадують народження дитини, якому передують тривалі процеси визрівання плоду масової соціальної готовності та здатності до ефективного протесту. Інша справа, що на відміну від спланованого природою терміну появи нової істоти історичні події часто стрімко розгортаються від певного концентрованого у часі історичного епізоду. Подібно до пострілу сербського студента у Сараєво у 1914 р., «спусковим гачком» постмодерної української революції стало оголошення сфальсифікованих результатів виборів 22 листопада 2004 р. (далі ми повернемося до розгляду обставин цього вибуху суспільної енергії). Аби краще збагнути внутрішню логіку «помаранчевих» подій, варто прослідкувати дві згадувані взаємопов'язані тенденції розвитку українського суспільства останнього десятиріччя – критичне накопичення соціальних патологій і визрівання внутрішньої здатності соціального організму до свого самоочищення та народження нових соціальних якостей.

«Прощай, папику?» або культурно-політична ідіома трансформації

Переконалива перемога блоку В. Ющенка «Наша Україна» над традиційними пострадянськими фаворитами попередніх виборчих перегонів – комуністами на парламентських виборах 2002 р. – позначила новий етап українського суспільного та політичного розвитку. Суть його полягала в зміні основних акцентів стратегії суспільного оновлення від *де-комунізації* (традиційного лозунгу східноєвропейських революцій кінця 1980-х років) до *роз-мафіїзації* суспільства (новостворене поняття «*де-кучмізація*», на наш погляд, занадто спрощує та звужує проблему, персоніфікуючи її та акцентуючи увагу лише на питанні владного режиму Л. Кучми). Отже, при всій повазі до серйозної та патріотичної лівої ідеї (до слова, ще й досі нагальної проблеми українського політичного розвитку) не треба було видаватись великим пророком, аби поставити під сумнів можливості комуністичного кандидата, а отже, і «комуністичний вибір» суспільства, у президентських виборах 2004 р.

Однак це були не лише вибори персоналій на вищу посаду в державі. Жорстка правда виборчої кампанії полягала у речах більш фундаментальних, аніж пересування політичних фігурок по виборчій шахівниці. В сучасній, вже «постпомаранчевій», Україні великою істиною ще й досі залишаються незабутні слова такого собі теоретика пострадянської політологічної думки слюсаря дяді Васи. Той якось задумливо та пророче мовив: «*Треба міняти систему*». Отже, йшлося про більш серйозні справи, аніж нав'язливі міркування політологів про шанси кандидатів від помаранчевих, блакитних, білих, червоних чи зелених.

«*Привіт від папика!*» – каже у рекламному 2004 р. самовпевнений мажор-

ний молодик з шикарної тачки двом бовдурам в уніформах, які мали нещастя зупинити не того. Творці реклами модного молодіжного мобільного зв'язку з дитячою наївністю та документальною достовірністю сказали про те, що стало характерною рисою українського суспільства цього періоду. Суспільство за більш ніж десять років своєї нової історії розвинуло серйозні соціальні хвороби. Вони торкалися самих основ соціальних взаємин між людьми. Взаємини ці все виразніше будувалися за напівмафіозною схемою *патрон – клієнт*.

Сформована ще за радянських часів соціальна система *пап та папиків* із залученням в це родинне коло *паханів, братків, брател* та інших «родичів» набула нового своєрідного напівкримінального колориту в українському сьогоденні. Розквіт блатного фольклору, героїзація бандюків, інформаційно-рекламна ейфорія та шалена популярність серед пострадянського глядача суворо-сентиментальної «Бригади» (російського аналога американської гангстерської мелодрами) також підтверджують ці спостереження. Йшлося не лише про кланово-підпорядковану державну машинерію, що діяла за принципами жорсткої ієрархічної залежності та особистої лояльності до верхівки своїх членів, а й про формування на наших теренах нового мафіозно-клієнтурного соціального порядку, що пронизує усе суспільство. І це – не публіцистичні афектації. За даними репрезентативного дослідження Інституту соціології НАН України *Моніторинг українського суспільства*, абсолютна більшість респондентів (40,2%), відповідаючи на питання про соціальні групи, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, в 2004 р. (як і в попередніх, з 1994 р., опитуваннях) із завидною стабільністю ставили на перше місце за со-

ціальним впливом «злочинний світ та мафію» (таблиця 1).

Мафія – соціальне угруповання та структура, яка за італійською етимологією слова та принципами функціонування відтворює «родинно»-клієнтурний тип соціальних відносин. І переважна більшість українських громадян є свідомі щодо купки кланів та родин *на горі* суспільної влади та багатства. Водночас, з огляду на кричуще соціальне розшарування поміж «батьками» та «підданими», язик якось не повертався сказати про те, що *всі ми жили в одній великій родині*. Важко було помітити також особливий фінансовий внесок українських, не в міру сором'язливих та напіванонімних, магнатів у такі сфери публічного (окрім футболу) блага, як освіта, охорона здоров'я та допомога малоімущим. Окремі передвиборчі винятки, як от ініціативу створення фонду О. Франчук, яка відносно недавно «помітила» жахливу проблему з епідемією ВІЛ/СНІДу в Україні, лише підтверджували це правило.

Елементарною ланкою клієнтурної системи організації суспільного життя був ланцюжок вертикальної особистісної залежності *патрон – клієнт*. Патрон – це в українському варіанті той *papa* або в регіонально-новітній термінології *дон* (великий і малий), під дбайливим патронатом якого рухалось, танцювало, співало, писало, сповіщало з телеекранів та й взагалі, здається, жило все суще в країні. Натомість, клієнт – «твар тремтяча», яка повністю залежить від волі, настрою чи примх свого кровителя-патрона.

З радянських часів клієнтурна організація суспільства, розвиток тих неформальних зв'язків та неконтрактних відносин, що відомі як *блат*, є своєрідною реакцією суспільства на страшенну неповороткість та неефективність державної бюрократичної машини, а також

Таблиця 1

«Як ви вважаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?» (N = 1800, %)

Соціальні групи	1994	1997	1999	2002	2003	2004
Робітники	23,4	19,1	19,7	27,2	19,1	22,4
Селяни	20,9	15,9	15,4	22,4	14,7	17,8
Інтелігенція	16,3	9,9	11,3	17,3	9,8	13,2
Підприємці, бізнесмени	24,2	25,2	30,7	28,0	28,9	27,0
Керівники держпідприємств	16,2	10,1	14,7	13,9	11,9	13,8
Службовці держапарату (чиновники)	29,1	25,1	33,3	23,9	24,5	23,6
Пенсіонери	1,9	1,7	2,7	6,8	2,9	3,1
Керівники сільгоспідприємств	10,7	5,5	8,1	8,6	5,7	5,8
Лідери політичних партій	-	-	-	24,5	22,2	25,9
Військові	6,6	5,5	5,3	8,1	5,6	4,8
Працівники міліції, служби безпеки	7,9	8,9	9,9	14,5	11,7	12,6
Судді та працівники прокуратури	-	-	-	11,3	8,4	9,8
Мафія, злочинний світ	33,9	42,0	43,9	38,3	42,7	40,2
Інші	0,7	0,5	1,3	1,1	0,7	0,8
Ніхто не відіграє	4,2	4,6	3,6	2,3	3,1	2,8
Важко сказати	17,4	18,3	13,1	13,1	15,4	12,6
Не відповіли	0,2	0,0	0,1	0,4	0,3	0,1

на відсутність розвиненого правового поля. Більш того, за висновками російського дослідника Л.Тимофєєва, саме інституціональна корупційна культура була одним із головних чинників руйнування радянської ідеологічної системи [3]. Треба також визнати, що в колишньому СРСР така сфера економічного життя громадян, як тіньова економіка (в якій і в сучасних українських умовах все ще «крутиться» більш ніж 50% суспільного багатства), була досить ефективною раціональною стратегією виживання для багатьох громадян. На початок 2000-х років блат, кумівство та

інші прояви родинно-кланового, часто вимушеного, виживання для більшості населення країни стали однією із головних зримих перешкод розвитку цивілізованої ринкової економіки та громадянського суспільства в Україні. Непрозорий характер діяльності державної влади та залежне «від зв'язків» функціонування бізнесу лише посилювали та відтворювали деформовані форми соціальних відносин. Роздача «вольностей» та привілеїв «новим дворянам» владного режиму чи то у формі земельних ділянок у заповідних зонах під Києвом, чи у формі дозволів на приватизацію

прибуткових об'єктів та привабливої інфраструктури, чи через дешеві кредити стала звичаєвою практикою панівної влади, що не лише за формою, а й за суттю нагадувало зразки феодальних відносин.

Водночас, було очевидно і те, що ручне персоналізоване владне управління не за законами, загальними та рівними для всіх, а «*по поняттям*» напівкримінальної верхівки було вкрай неефективним і не задовольняло переважну більшість громадян. За даними згаданого моніторингового дослідження Інституту соціології, майже половина респондентів у 2002–2004 рр. були переважно незадоволені роботою органів місцевої (тобто в ідеалі максимально наближеної до людей) влади і більше ніж 40 % опитуваних у цей період були переконані, що обраний від виборчого округу депутат не здатен виразити інтереси виборців. Ефективне мобілізаційне гасло помаранчевої революції «*жити за законом, а не по поняттях*» у своєму досить конкретному контексті вдало і влучно актуалізувало цю проблему. Зміст цього гасла не треба було детально пояснювати мільйонам громадян та сотням тисяч представників малого і середнього бізнесу, які щоденно, як то кажуть, на своїй власній «шкурі», а радше на власному гаманці, відчували нюанси політичного та соціального вибору. Зокрема для багатьох бізнесменів цей власний стратегічний інтерес був найважливішою мотивацією для того, аби стати палкими прибічниками помаранчевої революції, знижувати ціни в кафе та бистро для тисяч революціонерів, підтримувати революцію фінансово (понад 20 мільйонами гривень пожертв) та матеріально або перегороджувати своїми недешевими авто стратегічні під'їзди та шляхи.

Але чому ж система не руйнувалась під тиском *знизу*? «*Чому люди терпіли,*

чому не протестували, чому вони були соціально пасивними?» – повторюємо вже класичні питання українських опозиційних політиків. Якраз, власне, тому, що чимала частина українського суспільства пристосувалась. Або люди були загнані у пастку дрібної повсякденної корупції, сплачуючи вчителям за навчання своїх дітей, «дякуючи» лікарю за рецепт, працівнику жеку за плановий ремонт чи столоначальнику за довідку. І це була не «втома металу» (за виразом О. Гриценка), а по-своєму раціональна життєва стратегія виживання, яка до пори до часу підтримувала та відтворювала систему. Корупція та особиста залежність багатьох людей від влади стали зручними і, треба визнати, ефективними формами *соціального та владного контролю* над суспільством.

Інше порочне коло відтворення клієнтурно-мафіозної системи полягало, як не парадоксально, в інституціональній залежності самої влади від такого соціального середовища. Уряди суспільств, в яких домінує клієнтурна культура, є неефективними, тому що послаблені негромадянським соціальним середовищем. А відтак, такі уряди при всьому їх бажанні не здатні відстоювати закон, бути справедливим та авторитетним арбітром у веденні громадських справ. З цього впливав драматичний для української ситуації висновок про те, що у формально демократичних спільнотах влада та уряди є вкрай залежними, адже вони не можуть розраховувати на добровільну співпрацю з громадянами. А в суспільствах з деформованою системою громадянських цінностей вакуум довіри та авторитетної влади якраз і заповнюється напівкримінальними «родинними» утвореннями, такими, як мафія. Декларації нагальної потреби циркуляції та оновлення українських владних (і не лише) еліт багатьма її представниками, часто з різних політич-

них таборів – були красномовним визнанням кризи із середини українського державно-владного механізму.

Президентські вибори 2004 р. стали зручним, мирним та прийнятним для переважної більшості громадян і частини далекоглядної української політичної еліти способом (принаймні, спробою) зміни мафіозної за своєю суттю системи *папиків – клієнтів*, а, отже, можливістю розірвати порочні кола українського нецивілізованого буття. І саме намагання українських владців передати владу як один з різновидів товару чи капіталу (подібно до кредитів, акцій, заводу чи санаторію) *по благу* «своїм» людям, тобто у звичний для системи спосіб, надзвичайно загострили проблему вибору для цих громадян, а найбільш активних з них перетворили на палких прибічників та учасників помаранчевої революції. Сприйняття ж В. Януковича як *свого, земляка та господарника, що розуміє потреби простих людей* донбаськими виборцями, які власне в основному і сподівалися на економічні та соціальні преференції для регіону з боку донбаського *папика* (або *великого Дона*) на українському владному олімпі, лише підтвердило цей деформований характер соціальних відносин та системи *папиків – клієнтів*, що сформувались в Україні.

Не дивно, що однією із головних проблем та викликів для нової влади президента В. Ющенка є завдання розблокування напівкримінальної патронально-клієнтальної системи, яка склалася в країні. Це нелегке завдання неминуче включатиме в себе утвердження рівного та справедливого закону для всіх, судову реформу, метою якої є справді незалежний суд та розвиток практик і культури контрактних взаємин між людьми а, відтак, певною мірою – утвердження норм людської гідності, самоповаги, скепсису та контролю (особли-

во за будь-якою владою, в тому числі і за нинішньою) заради формування майбутньої не клієнтурно-мафіозної, а громадянської культури довіри та солідарності. Складовими цього очищення суспільства можуть стати такі різні елементи, як мерітократична (побудована на здібностях) система формування кадрового потенціалу державного керівництва, запровадження програми захисту свідків, поширення прецедентів аж до норми практик судових рішень проти корумпованих чиновників тощо.

Декларації В. Ющенка та нової влади щодо неприпустимості поєднання особистого бізнесу та посад в керівництві держави, кадрова революція в ешелонах влади на всіх її щаблях, ефективна і цілком справедлива формула вимог до кандидатів на державне керівництво – *«порядність, професійність, патріотизм»* надихають на певний оптимізм. Однак, розподіл керівних посад за принципом особистої лояльності, рецидиви українського кумівства у цьому процесі, а також елементи непрозорості прийняття деяких важливих політичних та адміністративних рішень нової влади свідчать також про глибинний системний характер звичаєвої корупції в Україні.

Подальша поведінка нової влади, її рішучість та воля прорвати зачароване коло української «сірої зони» буде запорукою відновлення підірваних містків довіри між державою та суспільством. І тоді, можливо, відповідаючи на сакраментальне питання українського життя останнього десятиріччя *«яке ж суспільство ми будемо?»* серед іншого скажемо: *«прощавай, папику!»*.

«Досить брехати!»: морально-етична ідіома

Як і будь-яка інша успішна революція, українська помаранчева повинна була апелювати не лише до ідеологічних чи політичних симпатій громадян, а до

більш фундаментальних позаполітичних моральних цінностей і чеснот. Історія свідчить, що зміна влади часто підкріплена строгою моральною критикою старого ладу та попередньої влади новими політичними силами. Нове завжди намагається морально освятити себе перед історією та сучасниками. В цьому, однак, є не лише морально-етичний, а й прагматичний сенс та революційна логіка. Ще свіжий досвід східноєвропейських антикомуністичних революцій, особливо у Польщі та Чехії, довів, що опозиція владі справді може бути *загальногромадянською* лише тоді, коли вона формується на основі морально-етичних принципів, одним з головних є заклик *«жити не у кривді»* (В. Гавел, О. Солженіцин). Саме морально-етична критика була первинною основою громадянської солідарності антикомуністичного опору та революційного ентузіазму *«оксамитових революцій»* кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Цієї природи був і демократичний ентузіазм в Україні того часу. Прагнення до соціального очищення від спадку радянського режиму з його подвійними чи навіть потрійними морально-етичними стандартами (*«говоримо одне, думає друге, а робимо третє»*) або сумнозвісне *«вони роблять вигляд, що платять нам, а ми робимо вигляд, що працюємо»*), дещо наївна, але щира романтика духовного та соціального оновлення наповнювали політичні вітрила того ж Руху. Однак, це духовне та соціальне піднесення було бездарно, хоча як здавалося, прагматично вдало розміняне на деякі владні поступки тогочасній опозиції з боку *«нових старих»* господарів держави. Мабуть, з тої пори, початку 1990-х років, мораль і політика в Україні були жорстко розведені (насамперед людьми, які назвали себе *«політиками»*) як речі буцімто несумісні, а політика перетворилася на найбільш вигідний та

відносно безпечний бізнес. Прагнення *«капітанів»* українського підприємництва отримати гарантії економічної та особистої недоторканності у вигляді депутатських мандатів, прибутковий парламентський бізнес лобіювання законів та ініціатив, перекупка голосів та *«парламентських штиків»*, економічний шантаж депутатів та інші прояви бізнес-політики поза мораллю переконливо свідчать про це. Не дивно, що масові настрої апатії, розчарування та цинізму поступово змінювали залишки революційної романтики та ейфорію очікувань, які були зримими проявами суспільної свідомості під час змагань за українську незалежність кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Президентська кампанія 2004 р. знову зробила предметом відкритого, хоча не завжди цивілізованого, публічного обговорення проблеми моральних цінностей, прав та свобод громадянина і основи його взаємин з державою та владою. І справді, президентські перегони розгорталися у площині універсальних есхатологічних моральних виборів поміж *добрим* та *злом*, *правдою* та *кривдою*, *справедливістю* та *брудною грою* із застосуванням *сили* та *влади*, *свободою* та *неволею*. У виборі позитивних асоціацій з цього ряду моральних дихотомій перевага була історично і по факту на боці політичної опозиції як традиційно в Україні *ображеної* та *придушеної* владою. Саме влада своєю бездарно-примітивною інформаційною політикою цькування Ющенка та його команди (у форматі *«інформаційного кілерства» a la* Джангіров та Корчинський, псевдоаналітики *«вірного бійця партії»* Піховшека та інформаційного рекрута Кисельова) обрядила опозиціонерів у шати мучеників, які потерпають за правду та справедливість. А нав'язливо-саркастичний рефрен *Месія* щодо Ющенка та, без перебільшення, нагні-

тання масового психозу месіанського вибору України лише довершили справу моральної легітимації опозиції.

Моральна критика комуністичних та посткомуністичних опозицій є історично *несистемною*, а відтак – парадоксальною логікою (згадаймо хоча б назву одного з найвідоміших есе В. Гавела та одночасно лозунг противладного опору епохи «оксамитових революцій» – *сила безсилых*). Помаранчева коаліція навіть у самій своїй назві *Сила народу* лише вдало актуалізувала цей лозунг, апелюючи натомість до життєствердної, оптимістичної і, в цілому, справедливої віри у те, що народ за визначенням не може бути *безсилим*. Ідеологічне освячення цієї віри було знову ж таки засноване на моральному імперативі та універсальній заповіді про те, що сила – це *правда*, а правда завжди на боці *народу*, а отже, і політичної сили, яка його репрезентує. Далі ми повернемося до цієї болючої та надзвичайно актуалізованої в Україні теми *правди-істини* та *правди-справедливості* у зв'язку із прелюдією помаранчевої революції – політичною кризою 2000–2001 років. Тут лише наголосимо, що парадоксальна моральна логіка успішної противладної опозиції була не сумісною із прагматично-технологічним розумінням домінуючої української політичної машинерії та позаморальних принципів «роблення політики». Як закономірний наслідок нерозуміння цієї логіки, «не системним» та «не за правилами», на думку українських владців та численних владних технологів, були формування противладних політичних коаліцій з лівих, правих та центристів з початку 2000-х років у країні (Форум, а в 2004 р. – Комітет національного порятунку). «Нелогічною» видавалася боротьба Ю. Тимошенко як олігарха проти інших олігархів, «ірраціональним» вчинком було її приєднання до організованої опозиції замість можливої спокій-

ної еміграції після відставки з посади віце-прем'єра уряду Ющенка в 2001 р. тощо.

Морально-критичний дискурс опозиції та технологічно-інструментальний спосіб відтворення влади перебували у різних площинах, що не перетинаються. Хоча влада (зокрема, президентська) вже задовго до початку виборчої кампанії 2004 р. не лише програла, а й просто не могла претендувати (аби не погіршувати свої шанси) на моральну риторику. Висування як єдиного кандидата від цієї влади В. Януковича, людини з кримінальним (а отже – *не добродесним* у поширеному морально-етичному розумінні) минулим сприймалось більшою частиною суспільства як *ляпас* та відкритий виклик основам повсякденної моралі. А приналежність цього кандидата до одного з найбільш потужних економічних кланів-«господарів» національного багатства – як символізація подальшого закріплення у країні існуючого системно-кримінального порядку, а також як відповідна внутрішня природа самої влади. Це масове насамперед моральне несприйняття владного кандидата не було нейтралізоване його показною набожністю та церковним PR-освяченням «на царство». А декларації про його прощі та одкровення від «отців та старців» у поєднанні із повсякденним керівним стилем мордобоею та міцного слова, здається, лише посилювали ефект глибокого розриву між святим і мирським. Як виявилось, моральність в усе ще історично атеїстичному суспільстві надзвичайно слабо пов'язується з православною церквою як *інститутом* (річ зовсім інша, аніж віра та релігійна практика), а ґрунтується в українському, досить традиційному, суспільстві радше на повсякденній практиці та традиціях родинного виховання. На авторитетну думку колеги-соціолога О. Вишняка, загравання В. Януковича

з попами-агітаторами у його виборчій кампанії додали останньому не більше 4% електоральних голосів. Відносно малий, у порівнянні із їх настирливим інформаційним PR-ом, ефект таких освячень пояснюється також, не в останню чергу, моральною неприйнятністю таких технологій переважною частиною суспільства.

Згідно з власними та деяких колег експрес-опитуваннями учасників помаранчевого опору, стверджуємо, що саме відчуття особистої образи та приниження людської гідності (тобто *особисте емоційно-моральне* обурення та протест), яке відчули мільйони людей після оголошення результатів другого туру виборів, проведених владою з брутальними масовими порушеннями права громадянина на вільний, рівний та таємний вибір, і були найбільш ефективним вибуховим запалом помаранчевої революції. Однак цей запал був піднесений до вже існуючого «порохового сховища» загальнонаціонального досвіду боротьби за правду-справедливість та її глибинного емоційного переживання, накопичених під час політичної кризи, пов'язаної з трагічною долею журналіста Г. Гонгадзе та сумнозвісним «касетним скандалом». Політична криза 2000–2001 років, яка є важливим етапом генеалогії помаранчевої революції, серед своїх неоднозначних наслідків та причин невдачі (зокрема, недостатньої єдності, рішучості та авторитету керівництва руху «Україна без Кучми»), тим не менш, привнесла у суспільство певні позитивні тенденції. Вони пов'язані насамперед із пробудженням паростків громадянського етосу та естетики громадянської дії в Україні.

Касетний скандал ще й досі залишається *безобразною* хронікою суспільних подій саме через відсутність чітких відповідей на його питання, його невизначеність та незавершеність, а також

безвідповідальність його персонажів. Цей скандал оголив небезпечний соціально-політичний діагноз українського суспільства, як такого, що перебувало у стані, який соціологи називають *аномією* (тобто – відсутність назви або імені *когось* або *чогось*). Відбувалося руйнування регулюючого механізму громадянських чеснот, а відтак – формувалися сенси розмитості, релятивності та непевності існування найбільш загальних, «біблійного віку» цінностей («не вбий», «не бреш», «не кради»). Відверта демонстрація владою недовіри таких цінностей у суспільстві у моменти суспільних зламів та криз і була тією загрозливо небезпечною межею, за якою відчувався загальнокультурний розпад елементарної повсякденної моралі та соціальності як такої.

Здоровий суспільний інстинкт самозбереження, загострений під час справи Гонгадзе до рівня *особистої емоційно-індивідуальної* причетності небайдужих громадян до пошуку правди-істини та правди-справедливості, найбільш ефективно спрацював у період протесту проти системного владного проекту фальсифікації виборів. Слова гімну помаранчевої революції «*Фальсифікаціям – ні! Махінаціям – ні! Поняттям – ні! Ні – брехні!...*» – фактично і був відтворенням того захисного коду-алгоритму захисту суспільної моралі та честі, який сформувався у період політичної кризи початку 2000-х років. «*Ющенко – так!*» – це вже ефективно політичне оформлення цього масового пошуку правди-справедливості.

Крадіжка (та брехня щодо цього) не колись суспільної, а отже – нічийої власності (скажімо – заводу), а *мого особистого* голосу, вторгнення у святий українській світ *приватного* та *власного* спонукали громадян, приватність та окремішність яких іронічно підкреслювалась тим, що їхня *хата з краю*, стати

послідовними «помаранчевими» протестантами та революціонерами. Саме це, а не загальнокультурне тло *десакралізації* влади стали особливою ідіомою помаранчевої революції.

**«Ми не козли!..»:
національна ідіома**

Революції взагалі, і помаранчева у цьому сенсі, зокрема, не є винятком, формуються із багатьох векторів соціального невдоволення та багатоманіття культурних смислів. Одним з таких важливих смислів виявилась ідея українського національного відродження та утвердження політики національних інтересів в Україні. Аби зрозуміти цей складний синтез національної мобілізації та демократичного опору в утвердженні справедливості виборчого процесу в помаранчевій революції, варто наголосити на деяких особливостях української суспільної трансформації. Ця, ще незавершена суспільна трансформація, що лише формально почалася разом із хвилею демократичних зрушень у Східній Європі наприкінці 1980-х років, особливо відзначається поліфонічністю своїх завдань. Унікальний виклик сучасної української ситуації, на відміну від східноєвропейських та латиноамериканських перехідних процесів, полягає у тому, що Україна є чи не єдиним прикладом взаємопов'язаних завдань формування нації, утвердження держави, а також становлення демократичних інституцій та громадянського суспільства в географічній Європі.

Однак це – не лише констатація банального факту на рівні великих політичних стратегій. Саме в Україні, з її незавершеними та болюче оголеними процесами національних, мовних, релігійних, геополітичних та культурних ідентифікацій, будь-які політичні вибори завжди були загостренням майже інтимно-персонального вибору особистості

серед чудернацької суміші, що включає в себе, принаймні, три культурно-символічні смисли, тобто: 1) залишки радянської соціальної та політичної культури та ідентичності *homo soveticus*, активно стимульовані новітніми новоімперськими російськими культурними впливами; 2) історична українська етнокультурна традиція, викликом часу щодо якої є потреба її оновлення та модернізації за умов державної незалежності; 3) відносно нова «загальнолюдська», космополітична, а також європейська ідентичність з таким її характерним проявом, як демонстративно вільне, необмежене культурними та політичними кордонами, самоконструювання індивідуального біографічного проекту. Для української людності ці три смислові поля до того ж занурені у систему координат жорстких політичних виборів у спектрі поміж демократією і тоталітаризмом, економічних уподобань від командно-адміністративної до ліберально-ринкової економіки та визначення індивідуального ставлення до української держави.

«Прокляті» класичні питання, які сформулював якось Гоген для назви одного зі своїх полотен «*Хто ми? Звідки? Куди йдемо?*». Ці, начебто «...надцяті» у ієрархії повсякденних потреб та конвенцій побутової рутини існування мільйонів українських громадян, питання колективної ідентичності старанно та цілком цілеспрямовано «присипались» владою, яка історично панувала в Україні. Однак, відсутність політики національних інтересів, регіональні диспропорції соціально-економічного розвитку, занедбаність питань розвитку української, а також, як не парадоксально, російської літературної (не блатної, шансонної) та інших національних мов та культур і, головне, – невтручання держави як головного історичного актора у процеси формування та консолідації

модерної української громадянської нації мали свої закономірні наслідки. З одного боку, формувались механізми та практики повсякденної саморегуляції етнополітичних та етнокультурних процесів у країні – зокрема, саморегулятивна регіональна мовна практика. З іншого боку, неконтрольованість цих процесів авторитарним політичним режимом в Україні рано чи пізно повинна була призвести до негативних наслідків. Видається, що відсутність в українському суспільстві, що трансформується, більш-менш серйозних міжнаціональних конфліктів – це досягнення, яке влада постійно приписувала на свій власний рахунок, – не могло бути наслідком фактично відсутньої демократичної та послідовної етнокультурної політики держави, а радше ґрунтувалося на традиціях повсякденної толерантності та мудрості народу, представників різних етнічних груп та націй, які проживають в Україні.

І справа тут не тільки у критично низькому рівні довіри громадян до влади та державних інституцій (тобто не стільки у відсутності їх бажання, скільки здатності щодо формування політики суспільних інтересів у будь-якій сфері, і не лише національно-культурної політики). Як свідчить історія режиму Л. Кучми, це був особливий інтерес егоїстичного владного самозбереження. Влада свідомо відпустила напризволяще ініціативу щодо зваженої демократичної етнокультурної політики формування *української політичної нації* (національна ідея, буцімто, «не спрацювала», за словами колишнього гаранта Конституції) саме для того, аби подібно до гоголівського бісового шулера, діставати у черговий раз з рукава у моменти виборчих політичних напруг, «козирі» мовного питання та геополітичного вибору країни. Старе, як світ, правило всіх непопулярних та неавторитетних правителів –

поділяй та володарюй – стало стратегічним імперативом політики українських владців. Саме спекуляція на мовному питанні та обіцянки щодо надання російській мові статусу офіційної були разом із обіцянками «червоним директорам» та новій державній бюрократії у сприянні їх приватизаційним апетитам програмною основою перемоги Л. Кучми над Л. Кравчуком у президентських виборах 1994 р. Дарма, що перша обіцянка не була виконана, проте Л. Кучма, як і інші претенденти на «булаву», добре затимили ефективність та начебто простоту використання «етнічно-мовних технологій». Вони полягали у штучному роздмухуванні регіональних, етнічних, мовних, релігійних, культурних та інших відмінностей населення України та фактично у політичному розчленуванні молодого, ще не зміцнілого національного організму на різні зони та частини, тобто у свідомому провокуванні криз, особливо у такій чутливій та делікатній сфері, як національна та мовна політика. Це давало змогу владі виправдовувати своє власне панівне становище, вправно балансуючи на спровокованих суспільних погрозах войовничого націоналізму, регіонального сепаратизму та міжетнічних конфліктах (знайоме з радянських часів – «*аби не було війни*»), «розв'язувати» кризи, демонструючи суспільству ефективність застосування власного «кризового менеджменту». Український телеглядач уже звик до частих появ у період політичних криз, особливо пов'язаних з виборами, або самого гаранта Конституції з його примирливо-розсудливими коментарями та осудженнями зовнішніх «провокаторів та ворогів» миру та злагоди в українському суспільстві, або ж багатьох «штатних» технологів такого менеджменту – чи то розсудливого опецькуватого молодого чоловіка в окулярах, чи манірного пана з бородою *a la* Микола II.

Драматизм ситуації, тим часом, полягав у тому, що на відміну від численних політиків та політтехнологів, які зазвичай прагматично та доволі цинічно (політична метаморфоза «націоналістів» Л. Кравчука, Т. Чорновола, Л. Скорик та багатьох інших досить показова у цьому відношенні) використовували чутливі теми національної та мовної ідентичності, а також геополітичних та культурних орієнтацій громадян, були для цих останніх темами не прагматики, але емоційно-особистісного вибору. Політичне «накручування» відкритих проблем української ідентичності набуло найбільш гострого характеру в президентських перегонах 2004 р. А поляризація всього спектру ідентифікаційного вибору для громадян поміж основними претендентами, які до того ж стійко асоціювалися з основними геополітичними альтернативами України – рухом до Європи чи зміцненням «історичного тяжіння» до Росії, – перетворювали українські вибори 2004 р. на *ціннісно-цивілізаційний вибір* для мільйонів громадян.

З точки зору прагматичної політтехнології та розкладів у стратегіях ідентифікаційних мобілізацій українського виборця командами основних претендентів на президентство В. Ющенка та В. Януковича все було доволі ясно. Основним ідеологічним ядром програми В. Ющенка було свідоме поєднання ідеї національного відродження, патріотизму та політики національних інтересів з ідеєю демократичного оновлення українського суспільства та влади. І цей розрахунок був доволі ефективним. Апелювання до національної гордості переважної української етнічної більшості, легітимація у передвиборчих промовах опозиційного кандидата приниженого та дискредитованого з часів радянської ідеологічної пропаганди самого поняття «нація» та артикуляція прагматики національного інтересу зумовили потужний мобіліза-

ційний електоральний потенціал на його користь.

Для В. Януковича не залишалось особливого вибору у формуванні своєї ідеологічної контрстратегії. Єдиним його шансом був алгоритм перемоги *a la* Кучма зразка 1994 р. з опорою на виборців густонаселених регіонів східної, південної України та Криму з традиційним набором обіцянок офіційного статусу російській мові та зміцненням братських уз з Росією. Ця стратегія також залучала численний арсенал владних технологій зі страшилками війни, бандерівщини, фашизму («*нашизму*») та воєнничого націоналізму, образи яких активно нав'язувались обивателю з провладних ЗМІ під час виборчої кампанії з метою маргіналізувати Ющенка в традиційно націоналістичних, але відносно малонаселених регіонах західної України. Яскравим символом традиційної провладної стратегії маніпулювання суспільною свідомістю на темах українських відмінностей стала поява виборчої агітки з картою України, поділеною на три сорти громадян у разі перемоги В. Ющенка на виборах. Розробник та ідейний натхненник цієї карти ще й досі невідомий, але я би не став демонізувати сумнозвісних російських політтехнологів, а радше віддав би належне «винахідливості» вітчизняного провладного розуму, цілком здатного до таких, з ознакою кримінального злочину, провокацій.

Однак принципово невирішеною проблемою провладного кандидата була відсутність національної чи будь-якої іншої ідеології його програми (оскільки найбільш потужний мобілізаційний чинник національної ідеї – однієї з небагатьох ідей, заради якої люди ладні йти на смерть, був «зайнятий» опонентом). Гра на антитезі або ще гірше на асоціаціях малоросійського внеску як компоненту «національної гордості великоросів» не

могла бути привабливою для населення країни, частина якої хоча і не остаточно визначилась зі своєї ідентичністю, але вже стійко відзначає свою відмінність від братнього народу та висловлює бажання жити у суверенній державі («Україна – не Росія» – цілком справедливий слова Л. Кучми). Відсутність власного ідеологічно-мобілізаційного проекту, який би переконливо репрезентував своєрідність та регіональні особливості Східної та Південної України (так званої Малоросії) був би протиставлений українському «западенському» національному проекту, відзначають і деякі російські політтехнологи [4]. Щоправда, ця відсутність відверто трактується як поки що прикре «недопрацювання» ідеологічних та культурних російських впливів та місцевої «тутешньої» культурної та політичної еліти, завдання яких формувати такий «малоросійський» альтернативний проект.

На одній із своїх зустрічей з прихильниками та симпатиками у місті Северодонецьку В. Янукович кинув фразу, яка, можливо, і стала фатальною для розгортання успішної кампанії провладного кандидата (цитуюмо невибагливою у сенсі високого стилю мовою оригіналу):

«В нашей стране нормальных людей значительно больше, чем этих козлов, которые мешают нам жить».

Ця фраза – апофеоз владної національної політики та розподільних передвиборчих стратегій щодо громадян, у даному разі – на своїх, «нормальних» підданих та «козлів», які мають нахабство поставити під сумнів таку владу і політику. Для багатьох людей, які можливо на сповна відчували себе українцями, справедливо не поділяли крайнощів та остерігалися небезпек «націоналістичного джина», саме ці слова, вдало та ефективно тиражовані політичним опонентом, стали емоційним критерієм

остаточного вибору поміж двома полюсами української душі. Принаймні, ці люди точно не відчували себе і не хотіли бути «козлами». «Козли» – до цього нечувана в українському політичному лексиконі та непередбачена категорія і без того складного ідентифікаційного українського вибору, а коли не «козли» – то хто? Відповіддю на це стали патріотичні слова помаранчевого гімну (у виконанні до того маловідомої івано-франківської групи «Гринджоли»), в якому національне та громадянське самоусвідомлення поєднується з мотивами людської гідності та самоповаги:

«Ми не бидло, ми не козли. Ми – України доньки і сини..»

Під такими словами без вагань могли підписатись мільйони громадян багатонаціональної України, для яких вона стала не лише місцем народження, а й Батьківщиною. Це стосується також і виборців Донбасу, східної та південної України. Але розподільна технологія влади та логіка її виборчої стратегії на свій власний розсуд вже «відокремила» цих людей в особливу касту лояльних «нормальних», тобто «не націоналістів», «інтернаціоналістів», і таких, «хто навіки з братнім російським народом». Саме частина цих людей, які, на наш превеликий подив і сум, з захопом та веселощами сприйняли образу на адресу своїх співвітчизників з вуст напівграмотного прем'єра, а разом з ними – вся українська людність, стали заручниками небезпечної, злочинної та аморальної гри влади щодо розчленування крихкої української єдності від Карпат до Луганська. А населення українського Сходу, Півдня та Криму через більшу культурно-історичну амбівалентність свого ідентифікаційного вибору (аж до проголошення цього населення окремим *субетносом* у деяких псевдонаукових студіях) стало найбільш благодатним об'єктом недобросовісних ідео-

логічно-пропагандистських маніпуляцій та залякувань у період виборчої кампанії 2004 р. За відсутності реальної ідеологічної антитези *громадянському націоналізмові* – цього історично закономірного з часів Французької революції проекту формування *громадянської нації* у поєднанні в концепції нації *етнічного* та *демократично-громадянського* смислів – єдиною стратегією були і залишаються викривлення та сумнівна пародізація національної ідеї.

Однак ця владна стратегія, копійована з «антинаціоналістичного» зразка президентських виборів 1994 р., не враховувала одного принципового моменту. Національна ідея помаранчевої революції органічно поєднувалась з ідеєю демократичного оновлення суспільства та влади, яка більш ніж за десять років свого панування накопичила безліч гріхів. Мобілізаційна роль громадянського націоналізму, що асоціюється із поняттям громадянського патріотизму, була одним із найважливіших чинників становлення багатьох сучасних європейських демократій. Ідеологічний синтез націонал-демократизму характеризував також посткомуністичну трансформацію в Україні, де, як зазначає сторонній спостерігач [5], на відміну від Росії, досить важко уявити антидемократичну, антиреформістську націоналістично-комуністичну коаліцію. На історично антикомуністичний та демократичний характер українського націоналізму вказують також і російські дослідники, котрі стверджують, що «історія зблизила в Україні націоналізм і демократизм» [6]. Теоретично так, але згідно з якими критеріями громадянський демократичний націоналізм відрізняється від недемократичного тоталітарного націоналізму? Таким критерієм може бути лише соціальна практика. Коли національна спільнота відкрита для представників інших етнокультурних груп, її можна називати демократичною, навіть

тоді, коли представників цих інших груп просять поважати панівну культуру і традиції громадського життя. Зрозуміло й те, що в межах громадянського націоналізму етнічні меншини мають право і можливості для збереження та відтворення своєї етнокультурної ідентичності.

Сучасний український досвід формування нації та держави відбувається в досить відмінній системі координат порівняно з класичними сценаріями національно-державного конструювання. І проблема тут полягає в тому, що українським політичним акторам необхідно поєднувати в одній стратегії, принаймні, три аспекти соціетальної трансформації – націє- та державотворення, формування демократичних ідентичностей населення та розвиток громадянського суспільства. Але оскільки посткомуністична держава, з огляду на історичний досвід її існування та розвитку, ще й досі цілком не зорієнтована на продукування демократичних чи громадянських ідентичностей, то державна етнополітика традиційно реалізовувалась у формуванні ідентичностей та соціальних типів, орієнтованих на принцип лояльності до держави, ба й лояльності до влади (інститутів, що репрезентують, а іноді – підмінюють собою державу). Британський дослідник Д. Шопфлін називає тип ідентичності, що притаманний посткомуністичним трансформаціям, «ета-тистським» (*an'etatic identity*) [12], тобто таким, що сформований державою, зорієнтований та контрольований нею [7]. Більшою мірою це ідентичність *підданства*, ніж *громадянства*. Інша річ, що в процесі розбудови національної держави ідентичності підданства традиційно асоціюються із етнічною ідентичністю домінуючої національної групи та з сенсом громадянської ідентичності в цілому, і тут виникають суперечності неузгодженості чи неадекватної репрезентативності етнічних

ідентичностей меншин із етатистськими та громадянськими ідентифікаціями.

Справді, як доводять соціологічні дослідження, процес поєднання етнічної та громадянської ідентичності більш безболісно проходить у представників титульних націй новостворених суверенних пострадянських держав [8]. Хоча не все так однозначно із формуванням громадянської ідентичності і для етнічних українців. І основна проблема тут знову ж таки полягає в тривалій практиці підміни концепції громадянства концепцією підданства державі, яка ще поки не асоціюється в масовій свідомості із демократичною та соціально-правовою. Відновлення довіри громадян до держави, підтвердження та піднесення їхньої національної гордості через реальні соціальні та економічні досягнення країни в нинішній вже «постпомаранчевий» період розвитку (таблиця 2), повернення мільйонів цих громадян зі стану фізичної та психологічної еміграції назад у країну – ось нелегкі виклики для суспільства та нової влади.

Таблиця 2

«Якою мірою ви пишаєтесь тим, що є громадянином України?» (N= 1800, %)

	2002	2003	2004
1. Зовсім не пишаюсь	6,6	8,8	8,9
2. Скоріше не пишаюсь	11,5	16,3	15,8
3. Важко сказати	40,8	40,7	37,7
4. Скоріше пишаюсь	30,8	27,9	30,0
5. Дуже пишаюсь	10,1	6,2	7,7
Не відповіли	0,3	0,1	0,0
Середній бал	3,3	3,1	3,1

Власне, у формуванні сенсів демократичної громадянської ідентичності, використанні конструктивно-мобілізаційних функцій громадянського націоналізму в демократичному та економічному реформуванні та нейтралізації тоталітарних проявів націоналізму антидемократичного полягає мистецтво оптимальної етнополітичної стратегії в Україні [9]. Держава як головний актор конструювання нових ідентичностей в Україні досі не забезпечила достатньою мірою умов для формування єдиного символічного поля загальногромадянських цінностей, а такі «фабрики виробництва смислів», як преса, телебачення, освітні інститути функціонували в цьому плані досить неефективно. В економічній сфері поняття та реалії «національного інтересу», «національного виробника», «економічної національної безпеки» лише в останній період, можливо, якраз під впливом зовнішніх чинників (зокрема, більш жорсткої прагматичної політики Росії та путінської політики відродження «національної гордості великоросів»), активніше залучаються до дискурсу державної політики в Україні.

Видається, що соціальне розмаїття та етнокультурні відмінності (характерні для України) не є перепонами для успішного розвитку демократії, а навпаки, можуть створювати сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Природним підґрунтям такого розвитку можуть стати модернізовані традиції національної толерантності та практики історичного співіснування різних етнокультурних громад на території сучасної України. А оптимальним політичним проектом для багатонаціонального та полікультурного українського суспільства повинна стати стратегія «міжспільотної» або «консоціаційної» (*consociational*) демократії [10]. Чітка артикуляція етнополітичної стратегії

акомодації етнокультурних відмінностей у перспективі формування української демократичної нації на рівні державної етнополітики сприятиме процесу демократичних перетворень, залучаючи до них етнорегіональні громади України.

Натомість надмірне адміністративно централізоване регулювання процесів етнічних відносин в Україні, безвідповідальна політична маніпуляція цими процесами з боку політичного істеблішменту (особливо в періоди виборчих кампаній) та «технологізація» етнополітичного менеджменту відтворюватимуть латентний розкол суспільства за етнічно-регіональними та мовними ознаками, а отже, ускладнюватимуть процеси демократичної консолідації українського соціуму.

Відомий авторитет і чутливий експерт в українських справах З. Бжезинський охарактеризував помаранчеву революцію як *«шлюб українського націоналізму з демократією»*. Чи стане цей шлюб справді щасливим, багато у чому залежить від виваженої демократичної політики нової влади в етнокультурній та мовній сфері і від успіхів у справі консолідації суспільства та формування модерної української громадянської нації. Зараз зрозуміло лише одне, що в авторитарному владному форматі вирішення цих завдань та викликів неможливе. Пробудження процесів демократичної суспільної самоорганізації, російськомовний дискурс підтримки В. Ющенка та щирі народні гасла революції *«Схід та Захід разом!»* і *«Донецьк, Донбас приєднуйтеся до нас!»* дають надію та підстави на успіх цього історичного проекту.

«Свободу не спинити!»: формування громадянського етосу

Хоча економічна складова програм кандидатів у президенти на виборах 2004 р. і була важливим та універсаль-

нонеобхідним компонентом їхніх пропозицій щодо майбутнього контракту з суспільством, українська помаранчева революція *не була революцією голодних*. На відміну від масових суспільних мотивацій у поваленні політичного режиму С. Мілошевича в Сербії та усуненні від влади уряду Е. Шеварднадзе в «революції троянд» у Грузії на початку 2004 р. – подій, які деякі коментатори називають зразково-показовими для начебто «вторинного» українського досвіду – в Україні кінця 2004 р. був відсутній той *чинник відчаю*, яким характеризувались зруйнована та спустошена війною Сербія та доведена до економічного колапсу Грузія. Навпаки, з початку 2000-х років українська економіка відзначалась, принаймні за офіційною статистикою, найбільш високими у Європі (та серед найвищих у світі) темпами економічного зростання та сприятливими макроекономічними показниками. Інша справа, що переважна більшість громадян країни за найбільш правильним економічним «гаманцевим» індикатором виразно відчувала невідповідність поміж рожевими офіційними макроекономічними реляціями та суттєвими поліпшеннями у власному добробуті. *Куди зникла лєвова пайка фінансових прибутків та надходжень в економіку від хвилі сприятливого економічного зростання?* – питання системних особливостей існуючих суспільних відносин та функціонування влади в країні (проблеми, які частково розглянуто раніше).

Президентські вибори 2004 р. відбулися на тлі суттєвого зсуву в цінностях світосприйняття, на тлі трансформації особистісних виборів мільйонів людей в Україні. Ці тенденції, часто невліпові та здебільшого ігноровані суто раціональним мисленням багатьох експертів та політиків, проявилися у маніфестаціях помаранчевої революції через особис-

ту активну боротьбу мільйонів людей за шанси та майбутні перспективи достойного життя для себе і своїх дітей. Традиційні, перевірені роками у попередніх виборах в Україні, технології «кілограму гречки» і більш вагомого «грубого *бабла*», економічного та політичного шантажу, адміністративного тиску на виборця та його залякування можливо вперше дали суттєвий збій. І збій цей відбувся не на рівні вищих ешелонів влади або у поведінці та мотиваціях багатьох представників української «політичної еліти» та людей, які їх обслуговують. Вперше стало цілком зрозуміло, що підкупити або залякати мільйони людей неможливо, навіть за рахунок всіх «жирових» відкладень, накопичених роками купкою провладних українських олігархів.

В Україні кінця 2004 р. відбулася ще й досі незбагнена для деяких вітчизняних та заїжджих політтехнологів (а також їхніх патронів) суспільна реакція. Рівень громадянської свідомості та політичної культури багатьох простих громадян (тих самих, поблажливо названих, «*маленьких українців*») у проявах своїх сподівань, намірів та прагнень виявився набагато вищим, аніж вважали багато владних поводитарів свого народу. Власне, у великій мірі це були вибори *цивілізаційних цінностей* і мова не йде лише про геополітичні орієнтації у виборі поміж європейською та євразійською моделями суспільного розвитку. Девальвовані багатолітнім словоблуддям та політичними спекуляціями категорії свободи, справедливості, правди та рівності усіх перед законом виявилися для багатьох громадян важливими та дієвими. Небачені в новітній історії України прояви масової взаємопідтримки, людської солідарності, жертвовності, а також ввічливості, толерантності та доброзичливості до прихильників, а також, що важливо, до опонентів – *елегантні*

(за виразом опозиційного лідера) дії та вчинки, які сотні тисяч людей демонстрували на Майдані під час акцій протесту помаранчевої революції не здатен підготувати ні один режисер чи менеджер від демократії. Ці прояви суспільного піднесення та самоусвідомлення у такому масовому масштабі також неможливо оплатити грошми, адже довелося б сплачувати десятки мільйонів мітингових «трудонів» сотням тисяч громадян, які добровільно, за власним покликанням та переконаннями брали участь у маніфестаціях помаранчевої революції. А хворі фантазії щодо «*наколотих апельсинів*» та «*американських валянок*» стали не лише предметом численних жартів, пародій та анекдотів революційного періоду, а й фактично символічним виявом нерозуміння тих процесів та змін, які відбулися у суспільстві.

Власне, Україна вже до виборів 2004 р. була іншою. Як свідчать серйозні соціологічні дослідження внутрішніх процесів трансформації українського суспільства та динаміки його цінностей, півтора десятиліття розвитку не минули дарма. Як зазначалося, відбувалося не лише критичне накопичення кричущих соціальних патологій та деформацій суспільного розвитку держави, а й формування внутрішніх суспільних механізмів щодо опору та подолання цих деформацій. Вже з кінця 1980-х років в українському суспільстві поруч з економічною приватизацією (незважаючи на всі її вади та деформації) на масовому соціально-психологічному рівні відбувалися активні процеси *приватизації свідомості* та утвердження цінності світу, приватного для багатьох громадян, позначилось формування масових особистісних орієнтацій на індивідуалізм та опори на власні сили. Ці тенденції фіксуються в соціологічних опитуваннях згаданого моніторингу. Частка респондентів, які

вважали, що те, як складається їхнє життя, здебільшого залежить від зовнішніх обставин, досить суттєво зменшилась з 1994 по 2004 роки (таблиця 3). Тип автономного індивіда, який є характерним для країн розвинутих демократій, утвердження активної життєвої стратегії на творення своєї власної долі (часто: *людини, що створила себе сама*) хай і поволі, але все ж таки набуває більш масового розповсюдження в сучасному українському суспільстві. Аргументований, оснований на детальних дослідженнях, аналіз соціальної бази помаранчевої революції ще попереду, але безліч безпосередніх спостережень тих подій дають підставу стверджувати, що принаймні дві соціальні групи – студентство і представники малого та середнього бізнесу – були найбільш активними учасниками акцій протесту. Революційний ентузіазм перших доповнювався ґрунтовністю й досвідом щодо вирішення багатьох організаційних та фінансових питань акцій протесту других. Саме серед цих груп, і особливо серед підприємців, нові настанови на соціальну активність є найбільш виразними.

З кінця 1990-х – початку 2000-х років в Україні намітилось формування індивідуальних орієнтацій позаекономічної природи – того, що соціологи називають «постматеріальними» цінностями. Найбільш виразно це проявлялось у поступовому усвідомленні громадянами важливості їх прав та свобод. Зокрема, загальнонаціональні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України, на які ми тут посилаємося, показували, що з початку 2000-х років поняття *права людини* набули для багатьох громадян цілком значимого сенсу, а дефіцит цих прав сприймався більшістю респондентів більш актуально, ніж відсутність можливості придбання найнеобхідніших продуктів. Характерною була також і динаміка зменшення частки людей, яких не цікавила ця проблематика. Безумовно, в цих статистичних показниках сповна відбивалося зростаюче суспільне усвідомлення правової незахисності особи перед державницькою машиною. Трагічні долі журналістів Гонгадзе та Александрова, розправи над депутатом-бізнесменом Григоришиним, опозиційним депутатом Єльшкєвичем, судові

Таблиця 3

«Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається ваше життя?» (N= 1800, %)

	1994	1997	1999	2002	2003	2004
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	28,2	31,2	29,2	24,0	19,6	19,3
2. Деякою мірою від мене, але більшою від зовнішніх обставин	30,6	30,7	32,3	28,1	27,8	29,3
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	21,3	24,0	23,9	25,6	29,8	28,8
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	10,0	7,6	7,5	10,7	11,6	12,1
5. Здебільшого від мене	9,2	6,4	6,8	11,5	11,2	10,2
Не відповіли	0,8	0,1	0,3	0,2	0,1	0,3

переслідування та ув'язнення Ю. Тимошенко, погрози і тиск на депутатів-опозиціонерів красномовно свідчили про те, що навіть публічні, але «незручні» для влади, люди беззахисні перед свавіллям та беззаконням. Зростає суспільне усвідомлення проблемності реалізації конституційних прав та свобод у країні стало очевидним, і не лише для правозахисників та міжнародних моніторингових організацій.

На початок 2000-х років сприятливі тенденції в українському суспільстві намітилися також щодо трансформації громадської думки. Як показали парламентські вибори 2002 р., вона здобула свою більшу критичну самостійність, хоча й не набула ще статусу соціального контролю за владою. Це був той стан суспільних настроїв та позитивного критицизму, коли громадська думка суспільства вже перестала бути пасивним об'єктом інформаційних маніпуляцій по основних каналах ЗМІ, які контролювались владою за допомогою так званих *темників*. В умовах дозованої та жорстко контрольованої інформації про політику та гострі суспільні проблеми громадська думка, як фіксували соціологи, все більше формувалась за рахунок горизонтальних зв'язків поміж людьми (родичами, знайомими, друзями, сусідами) і, таким чином, вже розвивалась по шляху поки що віртуального широкого *майдану*. Люди, розповідаючи один одному *альтернативні* новини та події, активно залучалися до сфери політики та до її обговорення. Вже у парламентських виборах 2002 р. спрацював ефект цього віртуального майдану, який опозиційні політики, часто позбавлені публічної трибуни у ЗМІ, називали також *народним телеграфом*. А Інтернет, Інтернет-газети, електронна пошта, мобільний зв'язок та інші сучасні засоби спілкування та комунікації *через кордони* взагалі поставили під сумнів будь-які

спроби та зусилля закріпити суспільство та громадську думку у шати чорно-білих «істин» з темників.

Однак головною проблемою для можливості суспільного прориву зі стану «Сірої зони» було те, що ці та деякі інші позитивні тенденції зростання критичного потенціалу суспільства до пори до часу ще не досягали рівня *масової готовності та практичної здатності* громадян відстоювати свої права та законним способом «тиснути» з цією метою на владу. Щоправда, яким чином оцінити достатність протестного потенціалу суспільства для успішного революційного прориву, якою, зокрема, повинна бути критична маса людей, які були вже готові активно протестувати? Питання ці, очевидно, не теоретичні, а здебільшого практичні і відповідь на них залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин. З 1994 по 2004 роки соціологи фіксували майже подвійне зростання частки респондентів, які були б готові активно відстоювати свої права та протестувати проти значного погіршення умов життя (*таблиця 4*).

Однак в цих показниках йдеться про готовність до протесту в разі значного погіршення умов життя та зростання «матеріальних труднощів», тобто радше про можливість протестної мобілізації на найбільш легкодосяжній економічній платформі. Помаранчева ж революція, як відзначалося, переросла параметри одних лише матеріально-економічних мотивацій для сотень тисяч людей. І ще одне. Так би мовити, зростаюча «теоретична» готовність до протесту не завжди означала практичну готовність респондентів брати безпосередню участь в мітингах, демонстраціях та акціях протесту, якщо вони відбудуться. Ще на початку 2004 р. дослідники фіксували доволі великий розрив поміж цими позиціями.

Таблиця 4

«Що, на вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у разі значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?» (N = 1800, %)

	1994	1997	1999	2002	2003	2004
1. Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та злагоду	43,8	28,9	31,1	34,0	29,0	34,2
2. Важко сказати	31,0	34,1	34,5	24,2	23,6	22,6
3. Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22,7	36,6	34,0	41,5	46,8	42,1
Не відповіли	2,4	0,4	0,3	0,3	0,6	1,2

В Україні також зберігався стійкий посттоталітарний синдром проблематичності (а то й неможливості) ефективного захисту громадянами своїх прав перед державою та суспільного впливу на владу. Лише трохи більше 6 відсотків респондентів у згаданому моніторинговому дослідженні 2004 р. – року президентських виборів та подій помаранчевої революції – вірили у свою здатність щось зробити проти можливого рішення центрального уряду, яке утискало їх законні права та інтереси. В перспективі президентських виборів цей психологічний синдром безсилля проявлявся у досить поширеному та фіксованому феномені громадської думки напередодні виборів про те, що опозиційний кандидат В. Ющенко реально переможе, але президентом все одно стане провладний кандидат В. Янукович. Логіка безсилля твердила: *«Вони владу не віддадуть»* (або мовою одного з кандидатів: *«Вы нас уже из власти не выдадите»*). Логіка віри заперечувала: *«Вірю. Знаю. Можемо»*. – чудовий, складений за всіма правилами майстерного PR-у енергійно-афористичний лозунг В. Ющенка, що концентрував суть проблемної ситуації.

Практична складність її розв'язання полягала у підкоренні останнього найбільш важкого та укріпленого бастиону влади – *зневіри* людей у власні сили, у масовому доланні ними «восьмого гріха» – власного *страху*. *«Смеешь выйти на площадь?»* – не без підстав запитував колись відомий російський поет-дисидент О. Галіч. – *«Чи здатен особисто ти вбити свого власного дракона, який живе всередині кожного з нас?»*, – афористично обертає це питання російський письменник Є. Шварц. Саме фільм про Дракона, а не традиційний для попередніх виборчих перегонів, більш придатний для передвиборчої боротьби з комуністичним кандидатом, *«собаче серце»* – виявився насправді більш актуальним для психологічної перемоги у протистоянні з владою. Реальність страху була не лише в цілком реальних погрозах насильницьких дій влади проти демонстрантів, а й також у природному індивідуальному остраху перед невідомим, ризику порушити рутину хай непривабливого, але звичного життя. Психологічний індивідуальний стан ризику змін добре «схопив» у свій час рокер В. Цой, в програмній пісні якого часів «перебудови» є такі слова:

«Сигарети в руках, чай на stole...
И вдруг нам становится страшно
что-то менять...»

Отже, процес переборення страху, синдрому безсилля та соціальної безпорадності, суспільної інерції, апатії та цинізму, які стали розповсюдженими настроями суспільної свідомості останніх років, мав конкретику особистого вчинку та ризику для сотень тисяч громадян, які таки встали з колін. Міцніюча енергетика революції формувалась з багатьох тисяч таких індивідуальних добровільних вчинків людей, в їх подоланні не лише страху та зневіри, а й у формуванні довіри один до одного та взаємної солідарності: «я сподіваюсь, що ти вийдеш на Майдан разом зі мною і ми підтримаємо один одного». Як визнавали деякі представники опозиції [11], у випадку масових фальсифікацій виборів владою вони розраховували в кращому разі на 200–300 тисяч своїх активних прибічників на вулицях та площах Києва. Більш ніж півмільйонні, підкреслено мирні маніфестації та акції помаранчевої революції лише в столиці України стали не тільки несподіванкою для влади та опозиції, а й ще одним зримим підтвердженням наслідків масових ціннісних трансформацій та формування громадянського етосу в суспільстві.

Тут не можна не сказати про наймогутнішу зброю всіх часів та народів проти страху та влади – про *сміх*. Ця зброя була сповна задіяна у помаранчевій революції. Влучне яйцетанання івано-франківського студента у прем'єра-кандидата та несподіване обморочне падіння великого кремезного чоловіка від звичайнісінького курячого яйця – стало не лише красномовною символікою удаваної могутності та непохитності влади, не лише позначило її цілковиту розгубленість та шок від доволі тривіального, хоча й, безсумнівно, хулі-

ганського, способу її несприйняття під час не частих для неї безпосередніх спілкувань зі звичайним, а не з «відфільтрованим» декоративним народом. Фатальне яйце спровокувало вибух народної творчості, жартів, анекдотів, вистав-балаганів та цілих карнавалів, під час яких, у повній відповідності з класичним принципом інверсії (описаним російським дослідником М. Бахтіним у його відомому дослідженні карнавальної культури) *висока влада та низький народ* міняються місцями у позиціях значення та домінації. Очисна енергія сміху, майже безперервне розважально-агітаційне дійство Майдану, карнавальність «помаранчевих» мод в різних елементах одягу, школярі-агітатори з помаранчевими стрічками на портфелях та рюкзачках, тисячі усміхнених облич, безліч машин та домашні тваринки з кольоровими стрічками надали революції тої атмосфери доброзичливості, спокійної та веселої толерантності, за якою скучили мільйони людей. І, можливо, саме ці незабутні дні того свята «яке завжди буде з тобою» і стануть запорукою збереження соціального досвіду та пам'яті про силу та можливості людей, які здатні об'єднатись.

Замість післямови. Майдан як український шанс

Отже, українська помаранчева революція не була, як може видаватись на перший погляд, таким собі «незапланованим дитям» складної багатовимірної суспільно-політичної та культурної трансформації в Україні. Це було радше унікальне та сприятливе поєднання, *констеляція* (використовуючи астрономічний, а згодом, і соціологічний термін) багатьох передумов, чинників та, безперечно, волі її дійових осіб. Нарешті на арені суспільного життя з'явився та заговорив у повний голос головний та принциповий актор усіх

успішних демократичних зрушень – *народ*. Саме той народ, якому багато «менеджерів від демократії» та представників професійного «громадянського суспільства» довго відмовляли у громадянськості. Безперечно переконливість помаранчевої революції саме і полягає в тому, що це не була революція «агенцій з розвитку» та численних професійних НДО (хоча, очевидно, внесок таких організацій як *Пора*, *За чисту Україну*, *Знаю як* та деяких інших у підготовку *революційного ґрунту* та запуску *механізмів мобілізації* є безперечним і потребує окремих досліджень). Однак, як показував попередній досвід формування численних передвиборчих НДО-коаліцій, лише «вершкове» лобювання політичних змін, без залучення широкої політичної участі тисяч та мільйонів звичайних людей не може бути успішним [12]. *«Разом нас багато, нас не подолати!»* – ось політична мудрість помаранчевої революції та Майдану.

Можливо найважливішим суспільно-політичним результатом та уроком помаранчевих подій стало практичне доведення суспільством теорему Конституції про *народ як єдине джерело влади* та демонстрація цим народом його практичної здатності долати та ставити на місце владу. Історичність цього досягнення посттоталітарного суспільства – ще один аргумент для скептиків на доказ того, що помаранчеві події таки були революцією. При напруженості гострих політичних протистоянь та непримиренності на верхніх щаблях політичних угруповань саме так звана «вулиця» та Майдан (тисячі звичайних людей, не професійних політиків) своїм толерантним спілкуванням та іноді братаннями «помаранчевих» та «блакитних» (часто кинутих напризволяще своїми політичними патронами та лідерами) демонстрували найвищі взірці демокра-

тичної політичної культури та цінності громадянського суспільства.

Революційний фермент та нові цінності, безумовно, потребували також своїх носіїв. Головною рушійною силою революції та енергетики Майдану була насамперед молодь (студентство, представники малого та середнього бізнесу, інтелігенція) – нова генерація людей, які формувались як особистості у період становлення української державності. Ці 18–22-річні молоді люди у свої шкільні роки вже не носили піонерських галстуків та не були членами комсомолу, знають і співають державний гімн України, деякі з них (а ще частіше, люди середнього віку) мали можливість подорожувати за кордон і бачити на власні очі інші соціальні світи. Саме молодь з притаманним їй максималізмом особливо гостро відчуває суттєві розбіжності поміж розмовами про демократію, права, свободи та патріотизм і реальною практикою втілення цих цінностей в українській реальності. В Україні з'явилась нова генерація зі своїм (не гарним чи поганим, а саме *своїм* власним) розумінням життя. І часто школярі та студенти ставали сімейними агітаторами, переконуючи батьків, бабусь та дідусів у тому, що навіть тимчасовий вигравш пенсійної надбавки ще не є приводом для втрати шансу на перспективу.

Шанс – це головна смислова метафора помаранчевої революції та Майдану. В будь-якій країні, навіть з довгою історичною демократичною традицією (а для України й поготів), демократія та громадянське суспільство не є раз і назавжди завершеними соціальними проєктами. Вони потребують щоденних копітких зусиль усього суспільства (а не лише влади) у ствердженні своєї життєздатності та відтворенні у нових прийдешніх поколіннях. Українська помаранчева революція позначила лише перший, але необхідний етап цієї роботи,

який визначається як *громадяни проти влади*. На порядку денному складні завдання та виклики щодо консолідації та формування нових смислів для розірваної «помаранчево-блакитної» нації, доведення для мільйонів людей найбільш переконливою мовою їх особистого економічного благополуччя реальності прагнень та сподівань помаранчевої революції та європейського цивілізаційного прориву України.

Поведінка нової влади, її рішучість та воля прорвати зачароване коло української «Сірої зони» буде запорукою відновлення підірваних містків довіри між державою та суспільством. І тоді, відповідаючи на сакраментальне питання українського життя, «яке ж суспільство ми будуємо?» переконливо скажемо: «демократичну, вільну та європейську Україну!».

Література

1. *Dahrendorf R.* Reflections on the Revolutions in Europe. – London: Houndsmills, 1994.

2. *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. – К.: Критика, 2000. – С.5.

*. Тут і далі стосовно даних моніторингу 2004 р. – опитування проводилось в лютому–березні того року.

3. *Тимофеев Л.* Институциональная коррупция. Очерки теории. – М.: Московский государственный гуманитарный университет, 2000.

4. *Неменский О.* «Недоукраинцы» или новый народ? Альтернативы самоопределения Юго-Востока Украины // Русский

журнал, 29 декабря 2004 г. – www.russ.ru/culture/20041229.

5. *Casanova J.* Ethno-linguistic and Religious Pluralism and Democratic Construction in Ukraine // Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building / Ed. by B.R.Rubin, J.Snyder. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 83.

6. *Задорожнюк Э., Фурман Д.* Украинские регионы и украинская политика // Украина и Россия: общества и государства. – М.: Права человека, 1997. – С. 122.

7. *Schöpflin G.* Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe. – London: Hurst & Co, 2000. – P. 41.

8. Див.: *Савоскул С.* Этнические аспекты постсоветской гражданской идентичности // Общественные науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 91–104.

9. Див.: *Степаненко В.* Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102–120.

10. *Лейнхарт А.* Демократия в много-составных обществах. Сравнительное исследование. – М.: Аспект-пресс, 1997. – С. 35–36.

11. «Закулисье «оранжевой» революции». Интервью с Ю. Кармазиным и П. Барнацким // Вести. Версии. События. – № 6 (135), 2005.

12. Див. *Степаненко В.* Громадянське суспільство в Україні: від практик «агенцій впливу» до політики громадянської участі // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 16–19 вересня 2004 р. – К.: Стило, 2004.

II. Суспільство обирає демократію

Чи можна змінити «шантажистську державу»?

Микола Рябчук

Чотири роки тому американський політолог Кіт Дарден опублікував статтю в журналі «East European Constitutional Review», де першим, здається, вжив термін «шантажистська держава» щодо напів-авторитарних чи, як їх іще називають, «гібридних» режимів на території колишнього СРСР [1]. Державний, тобто певним чином інституціалізований, шантаж, на його думку, став головним засобом і способом здійснення влади у постсовєтських країнах. Тримається ця система, за Дарденом, на трьох основних елементах. По-перше, всі постсовєтські режими надзвичайно прихильно ставляться до корупції. У певному сенсі, стверджує вчений, вони навіть її плекають і заохочують. Але водночас – і це вже другий елемент системи – вони інтенсивно використовують успадкований від СРСР апарат стеження (МВС, КДБ – у різних реінкарнаціях, а також новостворену опричнину під назвою «податкова адміністрація») для обліку всіх правопорушень та накопичення всіякого «компромату». І нарешті, третій елемент системи – вибіркове застосування законів: винятково поблажливе щодо «своїх» (економічно та політично лояльних підданих), і максимально жорстке (по суті – терористичне) щодо «чужих» (опозиціонерів та інших відступників, реальних чи

просто підозрюваних у недостатній лояльності).

Запропонована Дарденом модель виглядає доволі переконливо – навіть без посилань на колоритні Мельниченкові записи, щедро ним цитовані й коментовані. Повсякденні реалії та, зокрема, поведінка владних «еліт» в Україні, Росії, Вірменії, Казахстані краще за будь-яку експертизу підтверджують автентичність згаданих записів, роблячи їх у певному сенсі парадигматичними не лише для головних київських кабінетів, а й для московських, мінських, бішкекських...

Важче погодитися з Дарденом у його прикінцевих – доволі песимістичних – висновках. Описана система видається йому напрочуд стабільною і змінити її в осяжному майбутньому навряд чи можливо. Бо всі, хто в змозі її змінити, абсолютно в цьому не зацікавлені: «Президент і його оточення утримують владу, олігархи – ресурси, що ж до масмедіа, то вони залишаються контролюваними, а населення – заляканим, фрагментованим та пригнобленим».

А тим часом падіння авторитарних режимів подібного типу в Югославії й Грузії, а тепер, правдоподібно, і в Україні дає прихильникам демократії певну надію на аналогічні зміни в інших країнах і спонукає до уважнішого аналізу чинників та умов, які роблять ці зміни не лише бажаними, а й можливими.

Головні гравці

Дарден до певної міри спростив картину, змалювавши «владу» й «народ» в Україні одним-єдиним, безнадійно сірим кольором. «Влада», скажімо, навіть за советських часів (принаймні післясталінських) не була чимось однорідним. А тим більше у постсоветські часи вона виявилася відчутно поділеною в Україні за регіональними, економічними, політичними та іншими ознаками. Її «єдність» досягалася досі за допомогою згаданого шантажу. Проте його ескалація й тоталізація неминуче перетворювали більшість «олігархів» на прихованих противників «шантажистської держави» (тобто – противників держaparату на чолі з президентом, який їх шантажує). Бажання зірватися врешті з гачка й пуститись у вільне економічне та політичне плавання виявилось природним бажанням якщо й не більшості, то, в кожному разі, значної частини олігархічних еліт [2].

Так само неоднозначно виглядають справи і з українським «народом», себто населенням. Рівень його відчуження від влади та від політики справді дуже значний; соціологічні опитування з року в рік показують, що більшість українців не довіряє ані державним особам, ані інституціям, проте й до опозиційних лідерів, партій і мас-медіа ставлення тривалий час було не набагато ліпшим [3]. Посткомуністичні еліти справді попрацювали на славу, щоб зберегти успадковане від ССРСР негромадянське суспільство в негромадянському – атомізованому, відчуженому, несолідарному – стані. Проте зародки громадянського суспільства в Україні, попри багатолітні зусилля влади, все ж збереглися і навіть, як показали останні події, істотно розвинулися [4].

Зародившись у роки горбачовської перебудови, українське громадянське суспільство виявилось не досить силь-

ним і мобілізованим, щоб 1991 р. після розпаду ССРСР, опанувати авторитарну державу й трансформувати її в ліберальну демократію – за прикладом чехів, поляків або прибалтів. Але все ж воно виявилось й не настільки слабким, щоб дозволити себе знов причавити неоавторитарній державі – як це трапилось у Білорусі й Росії, не кажучи вже про Середню Азію.

В Україні, попри відчутний адміністративний тиск, розвинулися численні, подеколи доволі ефективні громадські організації – як, наприклад, Комітет виборців України (www.hq.org.ua), Харківська правозахисна група (www.khpg.org), Центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова (www.ucers.com.ua); збереглися незалежні, хоча й постійно утискувані владою мас-медіа; сформувалася досить впливова (як на СНД) демократична опозиція, що володіє майже половиною голосів у парламенті.

І нарешті, крім неоднорідних еліт і «неоднозначного» населення, є ще й третій чинник, третій «гравець», здатний впливати на зміну постсоветського статусу-кво в Україні – цілком, однак, неврахований Кійтом Дарденом у його песимістичних прогнозах. Маємо на увазі міжнародну демократичну спільноту, яка встановила в останні десятиліття свої правила гри у цілому світі і яка щонайменшою мірою зацікавлена у порушенні цих правил на європейському континенті. Те, що Євросоюз сьогодні найбільш заклопотаний власним розширенням, а Сполучені Штати – війною в Іраку, звісно, давало українським керівникам певні шанси на те, що їхнє маніпулювання результатами президентських виборів залишиться непоміченим чи, принаймні, непокараним. Проте перевага опозиційного кандидата над урядовим виявилася настільки значною, а виборчі фальшування настільки бру-

тальними, що міжнародна спільнота змушена була досить жорстко зреагувати на все це, особливо після того, як сотні тисяч українців вийшли на вулиці протестувати проти порушення їхніх громадянських прав.

Навряд чи котрийсь із трьох перелічених чинників можна вважати найголовнішим та вирішальним. Вирішальною, думається, є наявність усіх трьох чинників, їхня своєрідна синергія.

Відступництво еліт

Безумовно, в країнах із недорозвиненим громадянським суспільством і слабкими або взагалі відсутніми традиціями демократії всякі радикальні зміни є прямим чи опосередкованим наслідком розшарування або навіть розколу всередині владної авторитарної верхівки. «Відступництво еліт, – пише американський колега Дардена Лукан Вей, – є важливою складовою вимушеного плюралізму» [5], тобто плюралізму, в основі якого лежить не повага влади до демократичних інституцій і процедур, до прав людини, а, головним чином, – нездатність установити в країні бажаний рівень авторитаризму. В цьому сенсі немає нічого дивного, що головні суперники авторитарних правителів походять, як правило, з їхнього ж оточення (не лише Ющенко був прем'єр-міністром у Кучми, а й сам Кучма був прем'єр-міністром у Кравчука, та й Кравчук був не останньою особою в апараті Щербицького. Саме там усі вони зробили собі певне публічне ім'я й репутацію достатньо поміркованих та компетентних політиків, чого ніколи не досягли б, почавши кар'єру безпосередньо в опозиції, лідерів якої панівні мас-медіа або замовчують, або змальовують небезпечними радикалами чи, ще гірше, інфантильними, некомпетентними ідеалістами).

Відступництво еліт, безумовно, відіграло вирішальну роль не лише в падінні Мілошевича та Шеварднадзе, а й

фактично в падінні всіх комуністичних режимів у 1989–1991 роках [6]. Для того, однак, щоб природне розшарування авторитарної верхівки закінчилося відвертою «зрадою» певної її частини й переходом на бік супротивника чи, принаймні, погано прихованим саботажем, повинні знайти свій вияв два інші згадані чинники: потужний (чи, в кожному разі, відчутний) тиск «знизу», з боку суспільства й не менш відчутний, скажімо так, тиск «зверху», з боку міжнародних державних і недержавних організацій, що певним чином легітимізують (чи делегітимізують) цей авторитарний режим.

Крім вагової моральної підтримки, яку «дисидентські» еліти отримують і від «народу», і від «міжнародної спільноти» (і якої, зауважмо, позбавляються їхні консервативніші спільники), згадана підтримка може мати ще й важливий практичний аспект. Перш ніж зробити рішучий, і загалом ризикований, політичний крок у бік опозиції, «відступники» мають знати, що в разі невдачі ані «народ», ані «міжнародна спільнота» не залишать їх режимові на розтерзання. Наявність в Україні впливової демократичної опозиції з широкою електоральною базою (особливо в західних регіонах країни) слугує для багатьох потенційних політичних «дисидентів» своєрідною «охоронною грамотою»: на парламентських виборах 2002 р. тисячі українців (головним чином прихильники Ющенка) голосували за Юлію Тимошенко лише для того, щоб порятувати її від кучмівських прокурорів; і з тої ж таки причини владі довелося випустити з в'язниці Андрія Шкіля, обраного депутатом в одному з округів на Львівщині.

Найслабша ланка

Під цим оглядом Україна виявилась, поза сумнівом, «слабкою ланкою» (поряд із Молдовою) в ланцюгу консолідо-

ваних авторитарних режимів, які утвердилися на території колишнього СРСР. На відміну від Білорусі, Казахстану, а віднедавна й Росії, політична конкуренція в Україні завжди була справжньою, а її наслідки – далеко не завжди передбачуваними. Ані посилення репресій проти опозиційних політиків та незалежних мас-медіа, ані маніпуляції з виборчими законами та комісіями, ані навіть колосальна фінансова, політична та дипломатична підтримка з боку Кремля не змогли забезпечити панівному режимові перемоги на виборах.

Наприкінці 90-х російський політолог Александр Рубцов порівняв постсоветські «фасадні демократії» з таким собі новеньким емальованим відром, що має всього лише один недолік. У дні цього відра є невелика дірочка – якраз такого розміру, що не дає змоги донести воду від криниці до ганку [7]. Тобто всі формально демократичні інституції в країнах СНД начебто існують, всі формально демократичні процедури начебто виконуються, проте завжди з невеликою, так би мовити, «дірочкою», з найрізноманітнішими порушеннями, необхідними для збереження наявної влади. Розмір цієї «дірочки», цих порушень не повинен бути занадто великим – аби не наразити діркоробів на міжнародні санкції, але й не повинен бути занадто малим, аби ненароком не втратити владу (як це трапилося 1994 р. з Леонідом Кравчуком, а перед тим – із В'ячеславом Кебічем у Білорусі). Питання про мінімально необхідні й водночас максимально допустимі порушення перетворюється таким чином для багатьох постсоветських правителів на пекельну дилему: ніхто з них не хоче опинитися в ролі Мілошевича або Чаушеску, але й не прагне міжнародної ізоляції за прикладом Лукашенка. Ширина «дірочки», «коридору», яким вони змушені рухатися, наче по мінному полю, залежить від

багатьох чинників, серед яких головні, як уже зазначалося, – тиск «знизу», що підіймає рівень необхідних для втримання влади правопорушень, і тиск «зверху», що знижує рівень правопорушень, на який режим може собі безкарно дозволити.

У випадку України цей коридор виявився доволі вузьким. З одного боку, в Україні громадянське суспільство не обмежується, як у Росії, столичним містом (плюс, до певної міри, іншими великими містами, де політичний плюралізм більш-менш інституціалізований). В Україні громадянське суспільство, крім «упривілейованого» Києва, має досить глибоке коріння у західній частині країни, котра є не так «розсадником націоналізму» (всупереч поширеному ще з советських часів уявленню, енергійно підживлюваному в останні роки офіційною пропагандою), як джерелом політичного плюралізму та солідарного громадянського опору авторитарним тенденціям. А з іншого боку, Україна, на відміну від Росії, не має велетенських сировинних ресурсів (не кажучи вже про ядерну зброю) і не має, на відміну від середньоазіатських республік, якоїсь «азіатсько-мусульманської» специфіки, котра виправдовувала б «недосконалість демократії» в цих країнах і оберігала відповідні авторитарні режими від жорстких санкцій з боку Заходу.

В Україні простір, де авторитарний режим може базкарно сваволити, виявився доволі обмеженим. До певної міри Леонідові Кучмі вдавалося уникати санкцій за всілякі порушення за допомогою спритного маневрування, називаного «багатовекторною» політикою, тобто – загравання по черзі то із Заходом, то з Росією, та шантажування обох погрозою подальшого «зближення» з супротивником [8]. Схоже, однак, що після «касетного скандалу» та афери з «кольчугами» цей прийом перестав

спрацьовувати. Захід стомився нарешті від сумнівного партнера, що постійно змінює свою традиційну геополітичну орієнтацію на нетрадиційну (і навпаки). А Росія, здається, зрозуміла, що в ситуації фактичної міжнародної ізоляції президент Кучма не має особливого вибору, крім як рухатись у фарватері кремлівської політики.

Українська олігархія між Сходом і Заходом

Погіршення стосунків із Заходом і посилення російського впливу виявилось не надто привабливою тенденцією для більшості українських еліт, котрі на особистому рівні встигли вже досить глибоко «інтегруватися» у західний світ – на рівні власних банківських рахунків, нерухомості, милої звички відпочивати на найкращих західних курортах, навчати дітей у найпрестижніших університетах чи, скажімо, лікуватися у Баден-Бадені, а не у кремлівській лікарні. Не надто привабливим для багатьох виявилось й посилення авторитарних тенденцій, тобто зміцнення впливу на всі сфери життя з боку «шантажистської» держави в особі державної бюрократії та «силовиків».

Таким чином, постали умови для активізації третього, вкрай важливого чинника, необхідного для зміни режиму, – розшарування й розколу всередині владних еліт. Фактично в Україні цей процес ніколи не припинявся, про що, зокрема, свідчить чимала кількість «колишніх» у рядах сьогоденньої української опозиції. «Різновекторні» політичні, економічні й навіть мовно-культурні орієнтації українських еліт значною мірою запобігли становленню режиму одноособової авторитарної влади в країні, спонукаючи президента до «багатовекторності» не лише у зовнішній політиці, а й у внутрішній. Наявність, з одного боку, кількох конкуруючих між собою кланів,

а з іншого – впливової демократичної (а не лише безперспективної комуністичної) опозиції створювала можливість різноманітних ситуаційних альянсів одного (чи кількох) кланів з демократами. По суті, головне політичне завдання, яке в останні роки вирішував Леонід Кучма, – це недопущення подібних альянсів та запобігання дисидентства в рядах власних начебто спільників [9].

Оскільки «шантажистська» держава створює потенційну загрозу не лише для простих громадян, а й для всього дрібного, середнього і навіть великого бізнесу, значна частина еліт зацікавлена радше в лібералізації режиму, ніж у його подальшій тоталітаризації. Прозоріша економіка і політика, звісно, ускладнюють звичну гру і зменшують звичні прибутки, проте з іншого боку, роблять ситуацію більш передбачуваною, безпечною та незалежною від хвилевих примх авторитарного президента і його фаворитів. Не менш важливою виглядає й потреба легалізації та легітимізації «нових українців» на міжнародній арені – в ролі добропорядних бізнесменів та надійних партнерів, а не персонажів принизливих анекдотів та об'єктів прискіпливої уваги з боку Інтерполу, FATF та інших не надто прихильних до них організацій.

Всупереч поширеним стереотипам, Україна вже нині експортує до країн ЄС (включно з новими членами) майже вдвічі більше товарів та послуг, ніж до Росії. Так, 2002 р. це співвідношення становило 32,1% проти 17,8% на користь ЄС, 2003 р. – 34,1% проти 18,7%, і за вісім місяців 2004 р. – 31,1% проти 17,9% на користь ЄС [10]. Навіть якщо для виходу на європейський ринок справді потрібно більше зусиль, обсяг цього ринку (у 40 разів більший від російського) робить його незрівнянно привабливішим і перспективнішим (не кажучи вже про його благодатний вплив на модернізацію

експортно-орієнтованих галузей) [11]. Втім, навіть ті українські олігархи, котрі роблять гроші в Росії (головним чином на імпорті та реекспорті російських нафти та газу), зберігають ці гроші аж ніяк не в Москві і, звісно, не в Мінську чи Астані. Все це робить українські бізнес-еліти не просто зацікавленими в поліпшенні відносин із Заходом, а й особисто залежними від політичної кон'юнктури та можливих санкцій.

Консолідація авторитаризму

Фактично в збереженні статусу-кво і навіть посиленні авторитаризму зацікавлений лише держапарат на чолі з президентом, плюс силовики, податківці та інші творці й господарі шантажистської держави. Після того, як майор Мельниченко обнародував палацові бесіди президента з його поплічниками, згадана зацікавленість перетворилася, схоже, на життєву потребу. Для учасників подібних бесід міжнародна ізоляція в межах власної країни виглядає далеко не найгіршим варіантом можливого майбутнього. Адже Леонід Кучма, на відміну від Шверднадзе, Єльцина чи Кравчука, підозрюється у набагато серйозніших злочинах, ніж звичайна корупція.

Ця обставина зробила українського президента легкою здобиччю для «яструбів» у його оточенні, котрі дістали змогу постійно його залякувати гіпотетичними судовими переслідуваннями з боку опозиції, тим самим здобуваючи все більші можливості для жорстких протиправних дій проти опозиціонерів – аж до недавнього надзвичайно брутального фальшування результатів президентських виборів. Це зробило його також надзвичайно залежним від підтримки Москви, оскільки після скандалу з убивством журналіста Георгія Гонгадзе президент Кучма опинився у ролі майже такого самого європейського парії, як і його білоруський колега Олександр Лу-

кашенко. Ці обставини водночас істотно обмежили вплив на нього з боку «голубів» та, відповідно, ускладнили можливість досягнення компромісу з демократичною опозицією та мирної передачі влади.

Пообіцявши ще восени 2003 р., що наступні президентські вибори будуть «як ніколи брудними», Леонід Кучма доклав максимальних зусиль, щоб його «пророцтво» справдилося. Другий тур президентських виборів, що відбувся 21 листопада 2004 р., закономірно увінчав багатомісячну кампанію справді небувалої брехні, провокацій, адміністративного тиску, підкупу та погроз, за допомогою якої українська влада намагалася забезпечити перемогу своєму кандидатові Віктору Януковичу. Оголосивши наступного дня результати голосування, які відсотків на десять розходилися з результатами незалежних екзит-полів, і покvapливо одержавши привітання від російського президента Путіна, українські керівники, вочевидь, вважали справу зробленою. Можна припустити, вони не очікували надто гострої реакції ані всередині країни, ані за її межами. Вважалося, що політично активними є лише західноукраїнські прибічники опозиційного лідера Віктора Ющенка, отож для їхньої нейтралізації досить заблокувати автошляхи та припинити продаж залізничних квитків до Києва. Припускалося також, що привітання від Путіна та інші дипломатичні кроки Росії ефективно нейтралізують негативну реакцію Заходу на допущені фальшування.

Сценарій подій в Україні мав бути подібним до білорусько-азербайджанського: поліція розганяє не надто масові демонстрації у столиці, а дипломати (українські спільно з російськими) поступово нейтралізують не дуже гостру критику Заходу. Сценаристи, однак, недооцінили дозрілості та активності

українського громадянського суспільства [12].

Суспільство проти держави

Україна підтвердила, що з-поміж усіх колишніх советських республік вона є найбільш «вестернізованою» – після, зрозуміло, країн Балтії, котрі, власне, ніколи й не були по-справжньому советизовані. Громадянське суспільство несподівано виявило свою міць і здатність до опору не лише у західній частині країни, котра потрапила під владу Москви після Другої світової війни і, подібно до Балтії, так ніколи й не інтерналізувала советизму. Громадянське суспільство виявилось достатньо мобілізованим і в центральній частині країни, котра хоч і була від кінця XVIII століття колонізована Росією, проте перед тим набагато довше перебувала у складі польсько-литовської Речі Посполитої, завдяки чому змогла сформувати істотно відмінну від російської політичну культуру, ментальність, індивідуалістський тип поведінки [13].

Найпроблемнішими виявилися південно-східні регіони країни, котрі до кінця XVIII століття залишалися «нічиєю» землею – відкритий степ, контрольований Кримським ханатом. Різноманітні прибульці, які заселили цей край під час його колонізації Російською імперією в XIX ст., а згодом і під час советської індустріалізації XX ст., сформували радше регіональну, ніж російську чи українську національну ідентичність, а головне – внаслідок слабкої закоріненості виявилися доволі піддатливими щодо советизаційних зусиль комуністичної держави. Саме тут (насамперед – на гіперіндустріалізованому Донбасі) розвиток громадянського суспільства виявився мінімальним, натомість патерналістський контроль з боку авторитарної держави над своїми підданими в останнє десятиліття тут іще більше посилювався, зокрема

завдяки всебічному зроценню цієї держави з кримінальним світом.

Посткомуністична номенклатура, яка в перші роки незалежності фліртувала з громадянським суспільством – почасти для внутрішньої та міжнародної легітимації свого правління, почасти для нейтралізації консервативніших промосковських елементів у власних лавах, – досить швидко відчула загрозу, яку для неї несе подальше становлення цього суспільства. Відтак в Україні впродовж останнього десятиліття спостерігалось зміцнення авторитарних тенденцій та намагання кригтосоветської, неправової за своєю суттю, держави підпорядкувати собі або й цілковито знищити незалежні від неї суспільні інституції. Законірно, що саме південно-східні регіони України з їхнім переважанням не громадян, а підданих стали основною електоральною базою владної номенклатури. Саме там проурядові олігархічні партії здобули основну підтримку на парламентських виборах 2002 р., і саме представник цього регіону – найбільш авторитарного і мафізованого Донбасу – став офіційним кандидатом від влади, покликаним забезпечити її «спадкоємність» [14].

Водночас було обрано надзвичайно підступну і по-своєму ефективну, апробовану ще в советські часи й закорінену в советських стереотипах, тактику: представити опозицію не як демократів, а як «націоналістів», маргіналізувати їх як суто «регіональну» і до того ж «екстремістську» силу, монополізувавши натомість для себе начебто «центристську» нішу. Таким чином боротьба між громадянським суспільством та авторитарною державою, мотивована принципово відмінними цінностями і в цьому сенсі цілком подібна до східноєвропейських революцій 1989 р., була облудно представлена як банальне протистояння між різними регіонами, кланами, мовно-

етнічними групами, «Америкую» й «Росією» тощо.

На щастя для України та, певно, й для решти світу ця тактика виявилась ефективною лише почасти. І все ж певна настороженість і щодо українського демократичного руху, і щодо його лідера Віктора Ющенка помітна і в міжнародній opinio, і в чималих прошарках українського суспільства. Наскільки ця настороженість мотивована і чого можна сподіватися насправді від цих європейських новоприбульців?

Замість прогнозу

«Ющенко – не націоналіст», з цим начебто погоджуються навіть його запеклі противники, не забуваючи, проте, додати: «Сам Ющенко – так. Але його оточення...»

«Оточення», однак, – поняття доволі розпливчате. Блок «Наша Україна» складається з сотні депутатів різних національностей і різних політичних орієнтацій, серед яких приблизно половина – «списочники», а половина – мажоритарники, що приєдналися до парламентської фракції «Наша Україна» постфактум. Як і всяка «парасолькова» організація, «Наша Україна» досить різномісна. Далеко не всі її члени викликають у послідовних лібералів симпатію – і цілком слушно. Проте в керівництві блоку важко доглядіти якихось завзятих націоналістів, антисемітів, русофобів чи екстремістів, – цілком поміркована публіка, з добропорядним бізнесовим, дипломатичним та іншим педігрі, здатна взяти владу й керувати країною цілком розсудливо та компетентно. Те саме враження залишає й програма дій, запропонована «Нашою Україною» в травні 2002 р., зразу після парламентських виборів, зі сподіванням створити довкола себе центристську більшість та, відповідно, коаліційний уряд [15].

Що ж до самого Ющенка, то протягом п'яти років він успішно керував Національним банком, зокрема й фатального 1998 р., кола гривня хоча й похитнулася, проте не покотилася у прірву слідом за російським рублем – великою мірою завдяки професійності головного банкіра. В 1999–2001 роках він оживив напівмертву українську економіку, зруйнував чимало тінювих схем (за що, власне, й поплатився врешті посадою), ліквідував бартер, виплатив астрономічні заборгованості з пенсій та зарплат, скоротив зовнішній борг, здійснив цілий ряд необоротних реформ, наслідки яких відчутні й досі.

Чи не найпереконливішою характеристикою Ющенка є один з епізодів, записаних недремним майором Мельниченком, – де персонаж, схожий на президента Кучму, вислуховує ремствування іншого персонажа, схожого на головного податківця Азарова. Податківець скаржить президентові на тодішнього прем'єр-міністра Ющенка, що той, мовляв, не хоче підписувати якихось сумнівних документів, незважаючи на усну вказівку президента. «М-да, – гірко зітхає президент, – він не такий простий, як ми думали».

Навіть коли б особиста порядність була єдиною чеснотою Віктора Ющенка, одного цього, напевно, було б достатньо, щоб пов'язувати з ним певні сподівання, – надто вже рідкісна ця риса в політиці, особливо постсоветській.

Зрозуміло, і Віктор Ющенко, й «Наша Україна» належать певній добі й певному соціуму, і в цьому сенсі мають свої неминучі обмеження та недоліки. Але поки що це найкраще з усього, що є в українському посткомуністичному політикумі, і це безумовно шанс на гуманніше, розумніше і справедливіше суспільство, зразок якого прибічники Ющенка вбачають у Європі, а не в Росії, і, схоже, лише за це

мають у певних колах репутацію «русофобів».

Література

1. Keith A. Darden. «Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma,» East European Constitutional Review, vol. 10, nos. 2–3 (Spring-Summer 2001); http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num2_3/focus/darden.html.

2. Див.: «Ukraine: Splits emerging in pro-presidential ranks,» Oxford Analytica, 4 July 2003.

3. Див. Taras Kuzio. «Why Is the Opposition Weak in Ukraine?» RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report, Vol. 5, No. 46, 9 December 2003. За іншими даними, в останні (політично доволі гарячі) роки лише 5 % опитаних брали участь у політичних мітингах та демонстраціях, 6 % підписували петицію чи інший документ, пов'язаний із суспільно-політичними проблемами. («They may want him, but is Yushchenko what Ukraine needs?» Opinion Analysis. Washington, Department of State, 15 October 2003).

4. За одним із показників громадянської активності – участю у громадських організаціях – українці з показником членства на особу 0.60 істотно відстають від середнього для посткомуністичних країн показника – 0.91 (не кажучи вже про середній показник для розвинених країн Заходу – 2.39), проте випереджають політично благополучнішу Болгарію (0.35) і навіть цілком демократичну Литву (0.46). Див. Marc Howard, «The Weakness of Postcommunist Civil Society,» Journal of Democracy, vol. 13, no. 1 (2002), p. 160.

5. Lucan A. Way. «Pluralism by Default and the Challenges of Authoritarian State Building in Weak States: The Former Soviet Union in Comparative Perspective», рукопис.

6. Особливо важливою в кризовій ситуації виявляється поведінка «силовики», насамперед спецслужб. Схоже, розшарування всередині цих інституцій і перехід принаймні частини їхніх працівників на бік «революціонерів» мало місце не лише в Югославії та Грузії, а й в

Україні, – за всієї нашої обгрунтованої критичності до подібного ретроспективного історієтворення, властивого багатьом людям, а тим більше професіоналам від спецслужб. Див. зокрема С. J. Chivers, «How Ukraine's Top Spies Changed the Nation's Path,» The New York Times, 17 January 2005.

7. Рубцов Александр. Неототалитаризм, Московские новости, 9–15 ноября 1999.

8. Про це дуже добре написав Д. Фурман у статті «Східнослов'янські центри та периферії», Критика, № 7–8, 1999; першодрук – Свободная мысль, № 6, 1998.

9. Див., напр., Мостова Юлія. «Сюрплас по-українськи» // Дзеркало тижня, 18 січня 2003; www.zn.kiev.ua

Див., напр., Taras Kuzio. «Rifts Emerge among Ukraine's Ruling Elite,» RFE/RL Newslines, 28 January 2004.

10. Розраховано за даними Державного комітету статистики України. Див. Зовнішня торгівля України у 2002 р.. Статистичний збірник. Т. 1–3. – К.: Держкомстат України, 2003; Зовнішня торгівля України у 2003 р. Статистичний збірник. Т. 1–3. – К.: Держкомстат України, 2004; та <http://www.ukrstat.gov.ua> Автор дякує докторові О. Білоцерківцю за подані дані.

11. «More than Neighbours. The Enlarged European Union and Ukraine – New Relations,» chapter 4.1.1. («Trade»); www.batory.org.pl/doc/final_per.pdf

12. Формула перемоги, як дотепно зауважив білоруський політолог Віталій Сіліцький, загалом проста: «Демократи повинні здобути більше голосів, ніж влада в змові їх украсти», і «повинні вивести на вулиці більше людей, ніж поліція в змові їх розігнати». (Vitali Silitski, «Revolutions: Has the Age of Revolutions Ended?» Transition Online 13 January 2005; www.tol.cz)

13. Докладніше про це див. «A Civil War Is Highly Unlikely.» Interview with Andreas Kappeler by Burkhard Bischof, Die Presse (Vienna), 2 December 2004.

14. «У донецькому регіоні, без сумніву, є інтелектуальні та толерантні люди, але здебільшого не вони досі представляли цей

регіон у центральній владі. І це не тільки проблема донецького регіону, це проблема всієї України. (...) Причини такої ситуації – наявність великої кількості здебільшого злиднених робітників великих підприємств та шахт і мала кількість представників середнього класу, специфічний спосіб соціокультурного життя регіону, інформаційна блокада всередині

країни. У Донецьку немає середнього класу в тому розумінні, як це є в Києві, Центральній та Західній Україні» (Сергій Дацюк, «Уроки помаранчевої революції», Телекритика, 13 січня 2005; www.telekritika.kiev.ua)

15. Див. *Рахманін Сергій, Мостова Юлія*. «А просто як!» // Дзеркало тижня, 18 травня 2002.

Міфи президентської виборчої кампанії в Україні

Олена Яцунська

Ні для кого не секрет: сучасні виборчі кампанії будуються на міфі або системі міфів, що є надзвичайно потужним засобом впливу на електорат: він стверджує певні цінності і норми, а також структурує бачення колективного сьогодення і майбутнього. Відразу ж слід зазначити: в науковій літературі немає універсального визначення цього феномена. Так, відомий дослідник М. Еделман визначає виборчі міфи як «незаперечну віру, яку поділяє велика група людей, що дає особливу оцінку подіям і діям» [5]. У свою чергу, західні політологи Д. Німмо і Дж. Комбс вбачають у виборчих міфах «імовірну, драматичну об'єктивну реальність, соціально побудоване уявлення фактів, що сприймаються, які люди сприймають як постійне, незмінюване знання дійсності, забуваючи (якщо вони колись знали про це) його експериментальні, образні, створені і, можливо, вигадані засоби [10]. А такі американські вчені, як Л. МакДоналд [8] і В. Беннетт [4] пов'язують виборчу міфологію з політичним процесом, зокрема, з впливом політичних лідерів і мас-медіа на систему демократії. Цікаві, як нам видається, погляди російського політолога А. Цуладзе. На його думку, виборчі міфи створюються для того, щоб зламати перешкоди свідомості, завоювати уяву виборців і,

зрештою, представити політика в ролі міфологічного героя [3].

Як показує практика, під час виборчих кампаній використовують такі види міфів.

1. Іміджеві – спрямовані як на створення і/або зміцнення іміджу кандидата, так і на знищення іміджу суперника (-ів).

2. Технологічні – створюються для реалізації найактуальніших політичних завдань.

3. «Вічні» – актуалізуються у певні моменти виборчої кампанії [3, 7, 10].

Впровадження міфів у масову свідомість стало реальним, з одного боку, через неможливість сучасного виборця швидко зорієнтуватися у великій кількості фактів, думок, оцінок. Вивчаючи цей феномен, деякі дослідники навіть запровадили до наукового обігу термін «багат шарова людина». Під цим терміном мають на увазі людину, у якій виникає цілковита мішанина понять і немає жодного взаємозв'язку подій [1]. У свою чергу, міфи дають змогу спростити реальність і наявну в ній велику кількість суперечностей звести до найпростішої формули боротьби Добра і Зла, підвести до відповіді на запитання: «Що добре і що погано?» [3].

З іншого боку, запровадження міфів стало можливим завдяки ЗМІ, які не стільки відбивають та інтерпретують

дійсність, скільки конструюють її за своїми правилами і на свій розсуд [2]. Як правило, в інформаційній війні перемагає той, хто зуміє нав'язати свою «картину світу» цільовій аудиторії. Але через те, що «картина світу» постає у формі міфу, то, отже, у чий міф народ повірить, той і виграв.

На жаль, ми вимушені констатувати: в Україні вивченню виборчої міфології приділяється недостатньо уваги, хоча фактичного матеріалу для аналізу більш ніж досить.

Спробуємо на прикладі виборів 2004 р. визначити роль іміджевих виборчих міфів і ступінь їх застосування в президентській кампанії в Україні.

Як вважають американські дослідники Д.Німмо і Дж.Комбс, існують чотири основні типи міфів, які використовуються під час виборчих кампаній для формування іміджу (антиіміджу) політичної сили: домінантні міфи, міфи «Ми і вони», т.зв. героїчні міфи і псевдоміфи [10].

Згідно з Д. Німмо і Дж. Комбсом, домінантні міфи відбивають колективне

уявлення про цілісність світу і поділяються на базові, підтримуючі й есхатологічні [10].

В основі базових міфів лежить класична міфологічна оповідь про Америку як «місто на пагорбі», яке слугує маяком для інших цивілізацій та благородно пропонує поділитися досвідом своєї свободи. За допомогою цих міфів кандидати прагнуть переконати виборців у тому, що вони спроможні побачити цей «світ» і обрати правильний шлях [10].

Базові міфи – типовий вияв американської політичної культури. Однак аналіз передвиборних програм кандидатів на пост президента дає змогу зробити висновок: цей тип міфу був адаптований до сучасних українських умов і застосовувався під час останньої виборчої кампанії.

Найбільш яскраво, на нашу думку, базовий міф був використаний у передвиборній кампанії чинного на той час прем'єр-міністра України В. Януковича.

Фрагмент політичної реклами на підтримку В.Януковича*

Відео

Поля з пшеницею, соняшники. Люди в національних українських костюмах зустрічають В. Януковича. Поля пшениці. Янукович зустрічається з людьми. Майорить український прапор. Бігборди В. Януковича. В. Янукович зустрічається з людьми.

В. Янукович тримає на руках дівчинку. Усміхнені люди в паперових кепках з написом: «Харківщина за В. Януковича!»

В. Янукович розглядає соняшник. Іде полем. Тисне руки людям. Розглядає пшеницю.

В. Янукович зустрічається з людьми, тисне їм руки.

Аудіо

Диктор:

«В. Янукович – кандидат у Президенти України.

Для нього самого це – велика відповідальність. Як сказав Прем'єр-міністр на початку кампанії, він ніколи б не наслідився балотуватися на такий високий пост, якби відразу чітко не знав, як поліпшити ситуацію.

Поїздки по Україні. Так Прем'єр може бачити результати роботи свого уряду. Лише так він може почути, чого хочуть люди і чого їм не вистачає в такій величезній, але ще зовсім молодій державі».

В. Янукович на мітингу на заводі. Люди тримають транспаранти на підтримку Януковича.

В. Янукович виступає на мітингу. Люди схвально хитають головами.

Люди, переважно літні, на зустрічі з В. Януковичем.

В. Янукович:

«Зміни в країні мають бути динамічними і послідовними. Не повинно бути такого, щоб усі залежали від рішення однієї людини.

Тому я звик завжди радитися з людьми і приймати спільно рішення».

** Цей і наступні фрагменти наведено в авторській інтерпретації – ред.*

Під підтримуючими міфами розуміють міфи, спрямовані на підтримку того або іншого кандидата [10]. Вони створюються за допомогою статей, виступів впливових політичних діячів, діячів культури, які закликають голосувати за конкретного кандидата, і наочно підсилюють ці заклики відповідними фотографіями. Водночас наголосимо, що без підтримуючих міфів не обходиться жодна виборча кампанія. Так, чинного Прем'єр-міністра України В. Януковича закликали підтримати на виборах не лише відомі політики (екс-президент України Л. Кравчук, лідер фракції «Регіони України» Р. Богатирьова) або спортсмени (багаторазова олімпійська чемпіонка з плавання Я. Клочкова), а й рядові громадяни, які представляють різні верстви українського суспільства: агроном, військовослужбовець, лікар, студентка.

В той же час маніпулювати громадською свідомістю українських виборців намагалися і за допомогою т.зв. антипідтримуючих міфів, зміст яких корелював з відомим українським прислів'ям: «Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти». Цей тип міфу було покладено в основу політичного спору кандидата в президенти Романа Козака: спочатку в кадрі фігурують червоно-чорні і синьо-жовті прапори, потім – уривок з фільму про Українську повстанську армію. Після цього на екрані з'являється Р. Козак, який зі скляним поглядом заявляє, що

українським націоналістам потрібна допомога Заходу. Потім іде фраза: «Ми, українські націоналісти, на цих виборах підтримуємо В. Ющенка». Завершується ролик словами, що Козак разом з Ющенком після його перемоги подолають російську мову в Україні. Отже, за допомогою такого антипідтримуючого міфу електорату нав'язувалася зловісна думка: Ющенко дуже небезпечний, а оточуючі його люди мають менталітет «холодної війни» і ненавидять Росію.

На відміну від підтримуючих міфів, есхатологічні показують, що доля нації – між минулим і сьогоденням [10]. К. Джонсон-Карті й Г. Копленд виділяють у цьому типі міфу такі підтипи: етноцентристські, «альтруїстичної демократії»; «відповідального капіталізму»; «пасторалізму маленьких міст»; «індивідуалістичні»; «помірні»; «міфи порядку»: «американська мрія»; західні, або рубіжні (прикордонні) міфи [10].

Етноцентристські міфи, як правило, використовують у передвиборних фільмах і «прозорих» закликах, які з'являються в останні дні виборчої кампанії. І якщо в США за допомогою поняття «етноцентризм» намагаються довести, що Америка переважає інші нації у світі і як добре жити в ній, а не в іншому місці [10], то в Україні цей тип міфу зводився до того, що необхідно звільнити країну від бандитів при владі, мафії, корупції. Саме це допоможе їй посісти гідне місце у світі.

Фрагмент політичної реклами В. Януковича «Вибір-2004»

Відео

Напис: «Вибір-2004».

Молодь: Михайлівський собор у Києві.

Напис: «Країна великих перемог». Вулицею біжить чоловік з дитиною.

Молодята біля пам'ятника княгині Ользі в Києві.

Яну Клочкову готують до зйомки відеоролика.

Крупним планом Яна Клочкова.

Напис: «Яна Клочкова. Багаторазова олімпійська чемпіонка з плавання. Герой України.

Клацають фотоапарати, працюють камери.

Білборд. Напис на ньому: «Країна великих перемог».

Яна Клочкова.

Шосе, прикрашене білбордами на підтримку Януковича.

Напис: «Голосуй з нами за Януковича!»

Аудіо

Яна Клочкова:

«Тому що з Віктором Януковичем у покоління молодих є майбутнє. Це сильний лідер. Він приведе нас до перемог!»

Кандидатами в президенти використовувалися такі версії *етноцентристських міфів*:

Фрагмент політичної реклами В. Ющенка: «Так! Ющенко йде в Президенти!»

Відео

На тлі помаранчевого прапора, на якому написано «Так!» і зображено підкову (виборча символіка кампанії В. Ющенка) з'являються слова: «Так! Ющенко йде в Президенти. І Ющенко перемає!»

Багатотисячний мітинг на підтримку В. Ющенка.

Аудіо

Диктор:

«Так! Ющенко йде в Президенти. І Ющенко перемає!»

Ми хочемо чесного майбутнього.

31 жовтня – день, коли кожен з нас вибере своє майбутнє.

Транспарант з символікою В. Ющенка і написом «Біла Церква».

Люди тримають плакати на підтримку В. Ющенка.

Крупним планом – В. Ющенко, який виступає перед людьми.

Літня жінка уважно слухає, в руках вона тримає буклет на підтримку В. Ющенка.

В. Ющенко зустрічають з хлібом-сіллю. Він цілує хліб...

Багатотисячний мітинг у Києві на Співочому полі 4 липня 2004 р.

Велика кількість помаранчевих прапорів і транспарантів з символікою кампанії В. Ющенка.

Музичний фон: Гімн України.

Ющенко йде серед людей. Вони кивають, тиснуть йому руку. Багатотисячний мітинг, прапори, транспаранти з символікою кампанії Ющенка.

Цілує свою дружину, яка присутня на мітингу. На задньому плані – їхні діти. Багатотисячний мітинг, Ющенко стає на одне коліно, цілує український прапор.

На тлі українського прапора з символікою кампанії Ющенко з'являються слова: «Знаю! Вірю! Можемо! Ющенко».

Народ обере Україну, а не зону!»

Ющенко:

«Це буде перемога усіх нас!

Я вірю в Україну! Я знаю свій обов'язок!»

Диктор:

«Ющенко. «Знаю! Вірю! Можемо!»

В основі міфів про альтруїстичну демократію лежить оповідь про те, що головна мета політиків – служіння інтересам народу [7]. Тому більшість кандидатів, використовуючи цей міф, обіцяють виборцям: «...створити дієву систему соціального захисту населення, який би надавав адресну допомогу пенсіонерам, малозабезпеченим, багатодітним сім'ям, інвалідам, безробітним...», «погасити заборгованості за виконану роботу... підтримувати місцевого товаровиробника, сприяти розвитку малого і середнього бізнесу, добитися скорочення безро-

біття...» А ще: «запобігання корупції, зняття проблеми депутатської недоторканності і забезпечення рівності перед законом кожного і всіх...», «повернення вкладів та інших державних заборгованостей населенню, зменшення тарифів на комунальні послуги, збільшення заробітної плати бюджетникам, лікарям, вчителям, працівникам міліції, військовослужбовцям...» Іншими словами, цей тип міфу включає в себе так званий стандартний набір передвиборних обіцянок, які, на жаль, дуже рідко виконуються.

За допомогою міфів про «відповідальний капіталізм» намагаються переконати в тому, що діяльність ділових кіл спрямована на збільшення процвітання і діє на всіх без винятку, без надприбутків і без експлуатації робітників або споживачів. Використовуючи цей міф, кандидати, як правило, обіцяють поступальний розвиток промисловості, економічне зростання і піднесення добробуту народу [7].

Яскравим прикладом застосування міфу про «відповідальний капіталізм» на практиці можна вважати виборчу кампанію І. Душина.

«Пасторалізм маленьких міст» цей тип міфу своїм корінням сягає джефферсонівської ідеї про те, що невеликі за своїми розмірами міста мають свою неповторність і особливу цінність [7]. Під впливом цього міфу в Америці склався сюжет, що використовується в усіх виборчих кампаніях, і став уже традиційним: кандидат йде вулицями невеликого міста (села), по дорозі він зупиняється для того, щоб поговорити з місцевими мешканцями або вслухатися в голоси, які його оточують.

Фрагмент політичної реклами І. Душина: «Ліберальна душа!»

Відео

*Крупним планом І. Душин.
Напис: «Приватне понад усе!
Ігор Душин ліберальна душа»*

Люди йдуть головною вулицею Києва Хрещатиком.

Плакати з І. Душином: «Приватне понад усе!»

«Ігор Душин ліберальна душа»

Майдан Незалежності в Києві. Молоді люди, одягнені в жовті майки з зображенням І. Душина, катаються на скейтах і роликівих ковзанах.

І. Душин цокається зі своїм зображенням на плакаті. Посміхається.

І. Душин виходить з дверей і прямує до своєї машини.

І. Душин, його дружина і дочка сидять на дивані.

Титри: «Приватне понад усе!»

Заставка: Ліберально-демократична партія України, символ партії, слоган:

«Захищена особистість, «Приватне понад усе!»

Аудіо

Чоловічий голос: «Дістали всі ці претенденти в кандидати. Спочатку думай про батьківщину – ми це вже проходили. Мене особисто хвилює моя сім'я».

Жіночий голос: «Я нікому з них не довіряю. Ті ж обличчя, ті ж обіцянки. Що нового вони можуть запропонувати?»

Голос літнього чоловіка: «Державі завжди не до нас, простих людей. Ми їм потрібні як раби».

Голос молодого хлопця: «Потрібен молодий, тямущий і письменний!»

*Диктор: Ігор Душин ліберальна душа
Ігор Душин найбільш яскравий представник нового покоління топ-менеджерів...*

Душин:

Ліберали кажуть, що жити потрібно для себе і своєї сім'ї, а не для держави. Ми обрали гасло: «Приватне понад усе! Якщо ви згодні з нами, то ми з вами!»

Дівчинка: «Приєднуйтеся!»

Душин: «Приєднуйтеся!»

Своє «ходіння в народ» кандидати дуже часто пояснюють тим, що лише так вони зможуть почути думку своїх виборців. Зауважимо, що «народ» практично завжди представляють мешканці «сільської Америки» – фермери, власники маленьких магазинів, місцеві листоноші тощо [7].

Багато українських кандидатів теж прагнуть показати свою «любов» до сільського електорату і зацікавленість у вирішенні його проблем. Найбільш яскраво цей тип міфу використав кандидат у президенти України Олександр Ржавський.

Фрагмент політичної реклами О.Ржавського

Відео

Лелеки у гнізді
О. Ржавський іде путівцем, у його руках букет ромашок. Соняхи.

О. Ржавський з дітьми. Розмовляє з літньою сільською жінкою.

Діти катаються на каруселі. Підсідає до них.

Гуси на подвір'ї будинку.

Розмовляє з сільською жінкою.

Сільська церква. Крупним планом хрест.

О. Ржавський дістає з колодязя відро з водою. П'є з відра воду.

О. Ржавський сидить на лавці, розмовляє з літньою жінкою. Поруч маленька дитина...

Аудіо

Диктор:
«Олександр Ржавський кандидат у Президенти України, лідер Всеукраїнського об'єднання «Єдина родина».

Він обирався народним депутатом Верховної Ради третього скликання, політик нового мислення. Сповідує філософію людяності, милосердя.

Він іде в Президенти, щоб стати батьком єдиної сім'ї народу України. Він знає, що таке відповідальність за долю дітей, тому що в нього самого їх четверо.

Він хоче, щоб добробут і благополуччя були в кожному будинку. Щоб люди знали: їх держава може їх захистити, їх земля може нагодувати їх, їх Президент може бути рідним, близьким, сповідувати відданість і самопожертву заради щастя свого народу.

Прості людські істини, до яких ми й досі не можемо дійти. О. Ржавський усвідомив, зрозумів і готовий присвятити себе служінню людям. Віддати все до останку, все, що він зміг зробити у своєму житті. Всю любов і тепло, які він проніс нелегкими дорогами становлення і утвердження, йдучи до людей.

Жінка працює в полі.

О. Ржавський уважно слухає жінку.

О. Ржавський звертається до жінки.

Жінка звертається до О. Ржавського.

Обіймає О. Ржавського.

Він не гребує їх вадами, не боїться зустрітися з їх бідами.

Їх старенькі плечі трудівників землі України він готовий обійняти й зігріти.

О. Ржавський:

Головне, першочергове, це те, що я виступаю за нормальну сім'ю, за дітями, за їх батьків».

Жінка:

«Їх потрібно всіх годувати й зодягати. Таких терплячих трудівників, як в Україні, ніде немає. Вони лише працюють, працюють. Ви нас не підведіть!»

В основі «індивідуалістичних» міфів лежить образ «сильної людини», яка «зробила саму себе» («self-made man»). Використовуючи цей міф, політики прагнуть показати себе успішними, незалежними, людьми, які зна-

ють, чого хочуть, і переконані у своїх силах [7].

Вдало, на нашу думку, цей тип міфу був використаний у передвиборній кампанії Анатолія Кінаха.

Фрагмент політичної реклами А. Кінаха «Доля Кінаха»

Відео

Зал засідань Верховної Ради.

Депутати несуть до трибуни Верховної Ради український прапор.

А. Кінах у робочому кабінеті.

Види Миколаєва.

Вид центральної вулиці Києва Хрещатика.

Квітучі каштани.

А. Кінах у робочому кабінеті.

Люди йдуть центральною вулицею Києва Хрещатиком.

Аудіо

Диктор:

«Тривалий час Анатолій Кінах посідав посаду губернатора Миколаївської області. А в 1995 р. його призначили віце-прем'єр-міністром України. Газети того часу писали, що Кінаху буде дуже важко в Києві, тому що в нього немає підтримки жодного з олігархічних кланів. Уже через рік Анатолій Кінах очолив Українську спілку промисловців і підприємців України, організацію, яка підтримує і захищає вітчизняний бізнес.

Диктор:

«На одному з великих суднобудівних заводів «Океан» Анатолій Кінах пропрацював 11 років. Він пройшов шлях від майстра докового цеху до начальника виробництва заводу.

В 1990 р. колектив заводу висунув Анатолія Кінаха кандидатом у депутати. І він їх не підвів, перемігши першого секретаря Миколаївського обкому Комуністичної партії, на якого практично працювала вся державна машина. Час роботи у Верховній Раді другого скликання запам'ятався Анатолію Кінаху як період політичного романтизму, більшого ступеня порядності в політиці, ніж нині, а також як час втрачених можливостей».

А. Кінах серед робітників одного з суднобудівних заводів.

А. Кінах на засіданні Кабінету Міністрів.

З'їзд партії промисловців і підприємців України.

Делегати одностайно голосують за кандидатуру А. Кінаха. Він їм дякує. Голова ЦВК С. Ківалов вручає А. Кінаху посвідчення кандидата в президенти України.

А. Кінах:

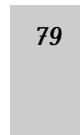
«Атмосфера була набагато прозоришою. Так, було багато романтизму, ідеалізму. Однак було набагато менше такої, досить брудної торгівлі, яку ми нині спостерігаємо. Хоча з іншого боку в нас були дуже добрі стартові умови. Ми так і не створили за цей період чіткої стратегії розвитку держави, в основі якої повинні були лежати наші національні, економічні, політичні пріоритети. Це ще раз підтверджує те, що ми дуже багато втратили такого не відновлюваного ресурсу, як час».

Диктор:

«Тоді ж Анатолій Кінах повернувся у велику політику. Очолив новостворену партію промисловців і підприємців України. А незабаром його призначили Прем'єр-міністром України. Анатолій Кінах політик, який пройшов усі ланки державного управління: від майстра цеху до Прем'єр-міністра...

А. Кінах:

«Україна зі своїм величезним науково-технічним, природним кадровим потенціалом повинна розвиватися як держава, в якій люди з впевненістю дивляться у завтрашній день».

Аналізуючи т.зв. *помірні міфи*, К. Джонсон-Карті і Г. Копленд зазначають: висуваючи на перший план ідею «золотої середини», кандидати тим самим розраховують вплинути на вибір середньостатистичного виборця [7].

На недавніх виборах президента в Україні найбільш яскраво т.зв. *помірний міф* був представлений у виборчій кампанії Олександра Омельченка.

Фрагмент політичної реклами О. Омельченка «Опора! Опіка! Оновлення!»

Відео

На фоні колосся пшениці напис: «Опора! Опіка! Оновлення! Наш кандидат Олександр Омельченко».

Кухня. Чоловік їсть борщ.

Жінка щось готує біля плити.

Крупним планом чоловік.

Жінка сідає за стіл, бере чоловіка за руку.

Чоловік.

На тлі колосся пшениці напис: «Опора! Опіка! Оновлення! Наш кандидат Олександр Омельченко».

На відміну від інших, «*міфи порядку*» закликають будь-якими засобами захистити соціальні й політичні інтереси суспільства, бізнесу, верхівки середнього класу і людей середнього віку. Наприклад, Джордж Веллес, балотуючись на пост Президента США, неодноразово використовував цей міф у своїх виборчих кампаніях, засуджуючи акції протесту, демонстрації і закликаючи зберегти в країні порядок [7].

Аудіо

Диктор: «Опора! Опіка! Оновлення! Наш кандидат Олександр Омельченко».

Чоловік: «Знову борщ пісний! Я вже забув, що таке м'ясо!»

Жінка: «А я забула, коли ми не позичали грошей у брата до зарплатні! Тому що твоїх «сліз» навіть на два тижні не вистачає!»

Чоловік: «Так, правильно. Андрій у Києві, а там Омельченко голова, брат отримує півтори тисячі, а я 400».

Жінка: «Може, і в нас усе нормалізується. Омельченко ж пішов на вибори!»

«Андрій сказав, що за нього! І ми так проголосуємо!»

Диктор: «Опора! Опіка! Оновлення! Наш кандидат Олександр Омельченко».

Під час президентської кампанії в Україні цей міф також використовувався деякими кандидатами, щоправда, в дещо іншій інтерпретації. Так, провладний кандидат В. Янукович усіяко підкреслював, що зміни до кращого, що відбулися в економічних і суспільних сферах, стали можливими завдяки роботі його кабінету. Тому країні не потрібні переділи і потрясіння.

На думку західних спеціалістів, які займаються вивченням виборчої міфології (Д. Німмо, Дж. Комбс, К. Джонсон-Карті, Г. Копленд, Л. МакДоналд), найбільш популярним і поширеним є міф, який умовно можна назвати «американська мрія». Його суть зводиться до наступного: «Я такий, як усі, але доклав зусиль і добився успіху» [7, 8, 10].

Зазначимо: міф про американську мрію вдало було покладено в біографію Віктора Януковича. Російські політтехнологи, які брали активну участь в українській виборчій кампанії, мабуть, перевершили самих себе: з двічі підсудного кандидата (вперше в 1967 р. за пограбування, а вдруге в 1970 р. за завдання тілесних пошкоджень середньої тяжкості; згодом судимості було знято – прим. авт.) вони «зліпили» образ героя, борця за справедливість.

Слід зауважити, що в розвинених країнах Заходу факти судимостей у біографії кандидата в президенти, як у випадку з В. Януковичем, поставили б жирний хрест на його політичному майбутньому.

В Україні ж жаліслива історія про бідного хлопчика-сироту, який жив з бабусею, ходив до школи за 5 км і мав змогу на гроші, що давали вдома, «купити одну котлетку в їдальні, повз яку проходив»; про те, як він, заводське хлоп'ятко, несподівано потрапив у жорна тупої і безжальної системи, вистояв і всією своєю подальшою діяльністю довів, що він борець і воїн, була відтворена в книгах В. Чемериса «Загадка Віктора Януковича» і В. Ніколаєвої «Доторкнися до долі». Передвиборний штаб Януковича випустив і сумно відому агітаційну брошуру «Сто запитань до прем'єра», в якій Віктора Януковича порівнювали з колишнім Президентом Чехії Вацлавом Гавелом, який теж був ув'язнений. Однак, на відміну від Януковича, Гавел провів 5 років у в'язниці

за політичну діяльність. І, нарешті, російська рейтингова передача «Жіночі історії з Оксаною Пушкіною», що розповіла «про шлях до себе» українського прем'єра. Його «найдревніший рід розпочав історію в 1602 р. І випало йому на долю «чимало випробувань, як і нашому сучаснику Віктору Януковичу, який міг не раз зламатися в житті, але який переміг».

Ще один різновид есхатологічних міфів – т.зв. *західний*, або, як його ще іноді називають, *рубіжний* міф [7]. Згідно з американською дослідницею Дж. Морреал, цей тип міфу показує «найбільш характерні риси американців, джерела їх ідентичності: співробітництво, оптимізм, індивідуалізм, упевненість у своїх силах, стійкість, упертість, непохитність, привітність, ентузіазм, силу духу, жадобу пригод та ініціативу» [9].

«Український варіант» рубіжного міфу, у свою чергу, припускає наділення кандидатів рисами «типового українця»: ретельність, практичність, індивідуалізм, терпимість, ощадливість, повага до старших. Однак, жоден з кандидатів у президенти не використовував цей міф у повному обсязі.

Ми вважаємо, що цей феномен можна пояснити такими причинами. Насамперед тим, що наша держава має невеликий досвід незалежності і як наслідок цього не всі громадяни країни ідентифікують себе українцями. Це особливо характерно для людей, що живуть у східній частині України, більшість з яких завжди орієнтувалася на Росію. Ще одною причиною невикористання рубіжного міфу в чистому вигляді є пріоритет рішення економічних проблем: для кандидатів є більш важливим у період передвиборної кампанії підкреслити, що вони можуть успішно вирішити економічні проблеми, ніж демонструвати риси українського характеру. У той же час,

елементи рубіжного міфу можна простежити у виборчих кампаніях багатьох кандидатів.

Крім домінантних, відомі дослідники Д. Німмо і Дж. Комбс виділяють міфи, що образно називаються «Ми і вони». В них порівнюються, протиставляються різні групи, лідери, кандидати [10]. В свою чергу, американський вчений Б. Гронбек вважає, що в основу таких міфів можуть бути покладені т.зв. направлена атака, пряме порівняння або уявне порівняння [6].

Наприклад, таку атаку застосовують для дискредитації опонента. Відмітна

риса міфів, у яких вона використовується: в них ніколи не згадуються імена кандидатів. Так, «атакованого» опонента в Америці прийнято називати або «John Doe», або евфемістично «мій опонент», або «нотаріус». У міфах можуть «піддаватися атаці» й політичні партії, причому як безпосередньо, так і через ім'я їх лідера (-ів) або символ партії [7].

На президентських виборах в Україні цей тип міфу був використаний як атака на опозицію в політичній рекламі лідера організації «Братство» Дмитра Корчинського.

Фрагмент політичної реклами Д. Корчинського

Відео

Тривожна музика. Удари серця. На чорному тлі виникає символ «Братства». Далі на фоні документальної хроніки, яка показує вуличні заворушення, в такт серцебиття виникають слова: «Свободу!», «Сьогодні!», «Свободу!», «Негайно!».

Символ «Братства».

Напис «Геть демократію!»

На чорному фоні червоними літерами написано «Братство».

Хроніка: молоді люди б'ються.

Картинка: янгол, який тримає щит з символікою «Братства».

Д. Корчинський їде з «братчиками» на бронетранспортері. Майорять прапори з символікою «Братства». Д. Корчинський дивиться вдалину. Панорама Києва. Д. Корчинський їде в оточенні «братчиків» у ЦВК, на задньому плані бронетранспортери.

Священик благословляє «братчиків»...

Аудіо

Диктор:

«50 млн українців не можуть примусити рахуватися з собою. А кілька десятків «братчиків» можуть».

«Братство» виросло зі страйкових комітетів Києва, Харкова, Одеси та об'єдналося в боротьбі з чиновниками та бюрократами, до яких би політичних течій вони себе не відносили».

Демонстрація молодих людей.
Їхні обличчя наполовину закриті хустками з символікою «Братства».

Крупним планом запалена свічка.
Крупним планом табличка ОБРЕ.
Молода людина закидає брудом цю табличку.

Молоді люди тримають прапор, у центрі якого свастика. На задньому плані представники церкви. Молоді люди спляють прапор.

Молода людина у червоній футболці з зображенням Корчинського і написом «Істину не пізнають, істину відстоюють!» щось говорить у мегафон. Д. Корчинський розмовляє з людьми.

Молоді люди, викидаючи вперед руку, скандують.

Одеса. Пам'ятник Дюку де Рішельє. Вид Одеського порту, море, маяк.

Майоріє прапор «Братства».
«Братчики» пікетують будівлі Київської облдержадміністрації.
Крупним планом Д. Корчинський.

Міський парк. Діти. Жінка з коляскою.

Чоловіки грають у шахи.
Майоріє прапор «Братства».
Демонстрація «Братства» біля Кабінету Міністрів....

Засідання Верховної Ради.

Д. Корчинський разом з «братчиками» їде в бронетранспортері.

Д. Корчинський виходить з будівлі ЦВК.

Майорить український прапор.
Михайлівський собор у Києві.

Молоді люди:
«Нафту в Україну! ТНК в Тюмень!»

Диктор:
«В 2003 р. в Одесі «Братство» не дозволило підвищити ціни на комунальні послуги.

У серпні-грудні 2003 р. в Києві «Братство» організувало серію акцій, внаслідок чого десятки киян отримали нові квартири.

Збережено кілька парків і скверів, які віддавали чиновники під забудову.

У березні 2004 р. «Братство» організувало акцію громадянської непокорності і не допустило підвищення цін на проїзд у міському транспорті й метрополітені.

У квітні 2004 р. в Харкові «Братство» примусило відмовитися від підвищення цін за проїзд у метрополітені.

Нам непотрібна кабінетна опозиція, яка виросла з влади й також приватизувала цілі галузі виробництва і народного господарства, створені потом і кров'ю наших батьків і дідів у складний післявоєнний час.

Нам потрібна чистка всього державного апарату і максимальне урізання функцій бюрократії.

Нам потрібні свобода і велич нації».

Використання прямого порівняння в міфах «Ми і вони» спрямоване на порівняння кандидатів одного з одним, з демонстрацією явної переваги одного з них [7, С.33].

В Україні пряме порівняння використовувалося переважно в міфах т.зв. провладних технічних (підставних) кандидатів. Їхньою основною метою було подання лідера опозиції як «зла», яке необхідно перемогти, при цьому зберігаючи за провладним кандидатом (замовником) реноме чесної і порядної людини.

Відзначимо, що для руйнування образу В. Ющенка на центральних українських телеканалах політичну рекламу показували в такій послідовності: спочатку йшов ролик лідера українських націоналістів Р. Козака, в якому він дружину Ющенка закликав відмовитися від американського громадянства, а народ України – бути обережним. Далі йшла політична реклама В. Ющенка, яка починалася словами: «Так! Ющенко йде в Президенти». Закінчувався цей рекламний блок патріотичними закликами кандидата від Комуністичної партії робітників і селян (КПРС) А. Яковенка сказати «Ні!» американському диктату, до якого веде країну Ющенко.

Відмітна риса уявного порівняння: в міфах, які його використовують, не згадується імені опонента, на нього не навішуються «ярлики», в них немає негативної інформації про нього. Однак ознайомлення з такими міфами у виборця пробуджує негативне ставлення до цього кандидата. Іншими словами, порівняння, яке мається на увазі, спрямоване на формування порівняльних асоціацій і, як наслідок, негативного ставлення. Зазначимо, що в основі таких міфів лежить дедуктивний підхід: виборці повинні самі вирішити, ким є опозиційний кандидат і за що його критикують [7].

Класичним прикладом застосування цього типу міфів під час президентської кампанії в Україні можна вважати мультфільм, автори якого не відомі, «Україно, роззуй очі!», який показує, як хтось (вважай Ющенко і його прихильники) з використанням американських символів ділить Україну на три сорти. На тлі прапора помаранчевого кольору слова: «Так! Виглядає їх Україна».

За допомогою «героїчних міфів» створюють образ успішної людини: з самого початку вона нічого собою не являє, але змогла зробити свою кар'єру, досягти успіху і тим самим стати «героєм» [7].

Як правило, героїчні міфи органічно «вбудовують» у біографію кандидата. При цьому обов'язково показують, як проходив його шлях до успіху, і акцентують увагу виборців на таких рисах, як альтруїзм, компетентність, сумлінність, наявність досвіду, лідерських здібностей. Важливі емоційні складові таких міфів патріотизм і хоробрість [9].

Досить вдало, на нашу думку, цей тип міфу було використано в передвиборній кампанії лідера прогресивних соціалістів Наталії Вітренко.

І, нарешті, останнім типом виборчих міфів є «псевдоміфи». Вони створюються кандидатами для досягнення певних політичних цілей і припиняють своє існування відразу після виборів [10]. Наприклад, створивши в 1992 р. міф про «демократа нового стилю», Білл Клінтон обіцяв забезпечити добробут країни, однак швидко забув про свою обіцянку, ставши президентом [7].

Використовують псевдоміфи й лідери, які знов повертаються у «велику політику». За їх допомогою вони намагаються переконати електорат, що вони змінилися, стали кращими. Так, завдяки такому міфу, Річард Ніксон зміг не лише

Фрагмент політичної реклами Н.Вітренко «Жінка врятує Україну!»

Відео

Демонстрація, майорять червоні прапори, транспаранти. Н. Вітренко виступає на мітингу. Люди випускають в небо білих голубів.

Портрет Н. Вітренко.

Підпис: «Жінка, яка врятує Україну!»

Висотні будинки. Молоді жінки з колясками.

Діти катаються на гоїдалках.

Н. Вітренко виходить з під'їзду будинку.

Н. Вітренко спілкується з літнім чоловіком і жінкою.

Речовий ринок. Н. Вітренко йде повз прилавки.

Зруйнована будівля заводу. Замок на дверях.

Порожній цех.

Показує рукою на зруйновану будівлю заводу.

Демонстрація, майорять червоні прапори, транспаранти. Н. Вітренко виступає на мітингу. Люди випускають в небо білих голубів.

Підпис: «Жінка, яка врятує Україну!»

Аудіо

Диктор:

«Наталія Вітренко. Жінка, яка врятує Україну!»

Вітренко:

«Це будинок, у якому я живу в Києві, на Оболоні, в двокімнатній квартирі. По собі знаю проблеми житла, оплати комунальних послуг, проблеми простих людей.

Реформи, які проводяться в Україні, знищили виробництво.

Висококваліфіковані фахівці, робітники, вчені, інженери, вчителі, працівники культури стали непотрібними цій державі. Їх викинули на вулицю, на ринки. Вони мені говорять, що їм набридло таке життя. Вони прагнуть продуктивно працювати, як і ті мільйони, які виїхали за кордон. Я знаю, як піднести виробництво. Це є основою моєї програми як кандидата у президенти України. В Україні не буде безробіття. Кожному буде дана можливість продуктивно працювати. Працьовиту людину почнуть поважати. Будуть гідні зарплатня і пенсії. 60 % виробничих потужностей в Україні знищені через те, що сировина вивозиться з України. І держава відсторонилася від захисту свого товаровиробника. Ось наочний приклад Київський радіозавод. Він випускав унікальну, добре відому в багатьох країнах світу радіоапаратуру. Реформи знищили виробництво. Однак ситуацію можна змінити й відродити виробництво. Для цього потрібно захистити внутрішній ринок, вітчизняного товаровиробника. Я знаю, як це зробити.

продовжити свою політичну діяльність, а й стати президентом США в 1968 р. [7].

Аналізуючи вибори, що недавно відбулися в Україні, зауважимо: псевдоміфи використовувалися практично всіма кандидатами.

Отже, у президентської виборчої кампанії застосовувалися всі чотири основні типи іміджевих виборчих міфів. Причому до сучасних умов були адаптовані такі нетипові для української політичної культури їх різновиди, як базові міфи й «американська мрія».

У свою чергу, аналіз передвиборних програм кандидатів у президенти України дав змогу зробити висновок про те, що деякі з них (переважно представники фінансово-промислових і бізнес-комерційних структур) свої виборчі кампанії будували на одному міфі. В той же час більша частина тих, хто балотувався, намагалася вплинути на електорат за допомогою своєрідної «міфологічної мозаїки». «Ноу-хау» цієї президентської кампанії було використання т.зв. технічних кандидатів. Вони застосовували доступ у ЗМІ лише для знищення іміджу основного суперника провладного кандидата: одні з них критикували Ющенка за близькість до націоналізму й Заходу, інші з позицій ультранационалізму (йдеться про кандидатів радикально національного спектру) звинувачували його у зраді національних інтересів.

У цілому ж вивчення виборчої міфології дає змогу не лише простежити технології впровадження у масову свідомість певних соціально-політичних уявлень, а головне – виробити механізм їх нейтралізації. Все це зрештою не дасть

змоги розвинути в такому явищу, як тоталітарна маніпулятивна демократія. Адже її зловісна характерна риса – перетворення виборця на «інформаційного раба», який не розуміє і не бачить, як ним маніпулюють, до того ж вважає себе вільною і самостійною людиною, яка робить свідомий вибір.

Література

1. *Лернер М.* Развитие цивилизации в Америке. – М., 1992.
2. *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Введение в политологию: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2001.
3. *Цуладзе А.* Политическая мифология. – М., 2003.
4. *Bennett W.L.* Myth, ritual, and political control. *Journal of Communication*, (1980), 30, p. – 166–179.
5. *Edelman M.* Politics as symbolic action. Chicago: Markham, 1971.
6. *Gronbeck B.* The rhetoric of negative political advertising: Thoughts on the senatorial race ads in 1984. Paper presented at the annual meeting of the Speech Communication Association, Denver, CO. – 1985.
7. *Jonson-Cartee K.S., Copeland G.A.* Manipulation of the American Voter. Political Campaign Commercials. Praeger Westport, Connecticut, London: Series in Political Communication. – 1996.
8. *MacDonald L.C.* Myth, politics, and political science. *Western Political Quarterly*, 1969, 17, p. – 141–150.
9. *Morreale J.* A new beginning: A textual frame analysis of the political campaign film. Albany, NY: State University of New York. – 1991.
10. *Nimmo D., Combs J.* Subliminal politics: Myth and mythmakers in America. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. – 1980.

Вибір влади – відкритість

Іванна Ібрагімова

Про відкритість влади в Україні говорять давно, власне, як і про демократію, адміністративну та інші реформи. Дискурс, світ ідеальних речей випереджає наше матеріальне управлінське буття, і хотілося б, щоб спочатку була воля, справжнє бажання, бажання змін. Мова не про одвічне питання щодо первинності, наразі в центрі нашої уваги публічна політика, її здатність об'єднувати уявне та реальне. Сьогодні нормою є акцентування на необхідності захисту національних інтересів, забезпечення прав і свобод людини, й, зокрема, права громадян на участь в управлінні державними справами. В принципі, ця риторика в устах старої влади не набагато відрізнялася від радянських ідеологем, хіба що замість ідеалів комунізму почали використовувати дещо інші гасла, а розрахунок був той самий – надання населенню передусім хліба (або його обіцянок у вигляді збільшення пенсій) і видовищ (слава Богу, в Україні співають усі, а за гроші – то й поготів), дозованої й відповідним чином «упакованої» інформації, створення загального враження поступу заради спільного блага та й ще з широкою підтримкою усіх верств населення. І на словах, і на папері все виглядає красиво.

За часи незалежності, справді, прийнято немало нормативних актів, що ак-

центують на відповідних демократичних цінностях та закріплюють права й принципи, що уможливають рух України до відкритості. Визначальними є права свободи слова (ст. 34 Конституції України) та доступу до інформації (ст. 5, 43, 45 Закон України «Про інформацію»), права свободи об'єднань (ст. 36 Конституції України), в тому числі прав професійних спілок, професійних асоціацій, об'єднань громадян, політичних партій, громадських рад тощо брати участь в управлінні, надаючи пропозиції та відвідуючи засідання; права на звернення (ст. 40 Конституції України) з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями) та скаргами (ст. 1–3 Закону України «Про звернення громадян»), інформаційними зверненнями – запитами (ст. 32 Закону України «Про інформацію») та права судового оскарження дій (ст. 55–56 Конституції України). Важливо, що існує норма щодо забезпечення державного контролю за додержанням законодавства про інформацію й встановлення відповідальності за порушення законодавства про інформацію. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657 визначає, що право на інформацію охороняється законом і держава гарантує всім учасникам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації (ст. 45 ч. 1); обмеження права на

одержання відкритої інформації забороняється законом (ст. 29, ч.3); гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації та свобода її обміну; об'єктивність, вірогідність, повнота і точність інформації; законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації є основними принципами інформаційних відносин (ст. 5); законодавчі та інші нормативні акти, що стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян, не доведені до публічного відома, не мають юридичної сили (ст. 21).

Завдяки реформаторським силам та, більшою мірою, під тиском очікувань різних міжнародних структур поволи відбувалися певні зрушення. При тому, влада активно демонструвала свою зацікавленість питаннями відкритості. Так згідно з Указом «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості діяльності органів державної влади» (від 01.08.2002 № 683), забезпечення відкритості формування та реалізації стабільної та зрозумілої громадянам економічної та соціальної політики було визначено як пріоритет Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади. Через два роки Указом Президента «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадян у формуванні та реалізації державної політики» (від 31.07.2004 № 854) відкритість влади знову визнається пріоритетним завданням тих самих органів.

Напередодні виборів 2004 р. уряд навіть видає брошуру «Відкритість та прозорість уряду», де презентує успіхи взаємодії «влади з людьми». У ній ідеться про створення та діяльність «підрозділів гласності» (управлінь з питань взаємодії зі ЗМІ та зв'язків з громадськістю); «встановлення прозорих зв'язків із ЗМІ», сотні брифінгів, прес-конференцій, зустрічей з журналістами., «сталу

тенденцію до зростання загальної кількості ЗМІ, що є одним з чинників забезпечення конституційних прав людини на свободу слова та інформацію»; розвиток єдиного веб-порталу, проведення гарячих прямих телефонних ліній; функціонування електронних громадських приймалень, «розширення інформаційної присутності України за кордоном»; сприяння розвитку вітчизняного книговидання, розвитку і функціонуванню української мови тощо. Акцентовано скорочення вдвічі кількості скарг від громадян і головне, що напевне мало б бути кульмінацією збірки, – зростання кількості звернень, надто щодо підтримки Прем'єра Януковича. Окрема увага приділяється успіхам в царині нормопроекування та запровадженню практики консультування й діяльності громадських рад. Власне, на аналізі останніх нововведень ми і зупинимось далі.

Перш ніж перейдемо, власне, до аналізу практики консультування в тому вигляді, як її бачила влада – 2004, хотілося б наголосити на таких загальних моментах. Попри визначення пріоритетності, рух у напрямі відкритості можна було б назвати скоріше винятком із загального правила. Однією з основних характеристик старої влади, що спричиняли проблемність різних царин реформування, була несистемність і непослідовність дій. Сприяла цьому, по-перше, відсутність єдиного нормативного документа (Концепції), який визначав би ідеологію та комплекс поступових дій щодо забезпечення взаємодії влади з громадськістю, по-друге, брак унормованих дієвих механізмів такої взаємодії влади з громадськістю. До того ж, вочевидь, мали місце всюдозволеність і зловживання влади в галузі інформації. Попри факт певного посилення інформування громадян органами влади – це інформування залишалося вибіркоким і тенденційним, спотвореним за рахунок

«темників» та інших засобів впливу на засоби масової інформації, інсценування подій громадської підтримки, засекречування значної частини документів, використання незаконних грифів секретності тощо.

Тож на часі внесення відповідних змін до законодавства України, у тому числі у Закон «Про інформацію»*, Закон «Про звернення громадян», в інші нормативні акти (й, зокрема ті, що ми надалі розглядатимемо), уніфікація термінології, визначення комплексу дій та стратегій впливу й забезпечення жорсткого публічного контролю за їх реалізацією.

Зазначимо, що в українському законодавстві терміни *відкритість* та *прозорість*, як правило, використовуються як синоніми, або як взаємодоповнюючі характеристики без їх фактичного розрізнення. Згідно зі ст.4, абзац 6 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р. № 11603 під прозорістю та врахуванням громадської думки мається на увазі: *відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань* дій регуляторних органів *на всіх етапах* їх регуляторної діяльності; *обов'язковий розгляд* регуляторними органами *ініціатив, зауважень та пропозицій*, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями; *обов'язковість і своє-*

часність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань; *інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності*.

На нашу думку, такий підхід не сприяє чіткому формуванню стратегій та визначенню критеріїв оцінки змін. Принциповим є те, що *прозорість є базовою умовою відкритості влади*. Прозорість вказує на принципову наявність повної адекватної інформації про те, що відбувається. Навіть буденне використання фрази «це прозора» вказує на однозначність ситуації – відсутність прихованої інформації, відсутність прихованих намірів тощо. Натомість відкритість (у вузькому розумінні) означає не тільки наявність інформації, а й принципову можливість доступу до неї. Відкритість можлива лише за умов свободи слова, свободи критики й передбачає забезпеченість багатоманітності джерел інформації. В широкому розумінні відкритість є здатністю почути, вислухати іншу точку зору і критично (пере)оцінити свої позиції. Важливо враховувати, що прозорість і відкритість – характеристики комунікації, вони діють лише там, де є взаємодія, обмін інформацією. Водночас, вони є умовами ефективної комунікації, і якщо ці умови відсутні – комунікація приречена бути невдалою, а відтак – обмін інформацією не гарантує досягнення згоди, підтримки, порозуміння. Саме порозу-

* Для належного інформування громадськості важливо забезпечити реалізацію принципу максимального оприлюднення інформації, її первісної відкритості. Згідно з цим принципом обмеження доступу до інформації є винятком з правила, що має бути певним чином обґрунтовано та доведено, до того ж винятки можуть бути тільки для вичерпного, дуже обмеженого числа випадків, мають описуватися вузько і підлягати контролю. Принциповим є те, що засекречуванню підлягає не документ, як це, зокрема, передбачено ст. 37 Закону України «Про інформацію», а певна інформація. Тож, органи влади зобов'язані надавати громадськості достовірну/об'єктивну, повну (по можливості), вчасну та зрозумілу інформацію про урядову політику, програми та послуги, про державні органи та посадових осіб, про плани та хід їх виконання тощо. Має бути налагоджена система оприлюднення інформації як в ЗМІ, так і на офіційних сайтах, під час виступів та прийомів посадових осіб, а також доступ до інформації за запитами. Інформація з обмеженим режимом обігу також повинна оприлюднюватися, якщо вона має особливе суспільне значення.

міння є метою – порозуміння, досягнуте несиловими засобами, без прихованих намірів, засноване на поінформованості, довірі один до одного та готовності до відповідальності.

Якщо говорити про комплексність підходів, то варто було б застосувати широковживану типологію взаємин влада – громадськість, як то: інформування, консультування та активна участь. Відразу зазначимо, що попри вживання терміну «консультування» в українському законодавстві нормативної дефініції поняття немає, і не завжди чітко розмежовуються заходи, спрямовані на інформування та на отримання зворотного зв'язку, що не може не позначатися на ефективності їх реалізації.

Спинимось детальніше на нормативних актах, присвячених питанням консультування органів влади з громадськістю. Зауважимо, що у законодавстві і до 2004 р. траплялися поодинокі норми, що декларували можливість різних форм консультування, хоча сам термін не був широковживаним та, як правило, механізми їх проведення не були розписані. Мова і про референдуми, публічне і навіть всенародне обговорення, діяльність громадських рад, опитувань громадської думки тощо. Порядок проведення публічних обговорень було вперше зафіксовано у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок підготовки проектів регуляторних актів» від 31.07.2000 р. № 1182 («у разі, якщо проект регуляторного акта істотно впливає на ринкове середовище, права та інтереси підприємців»), щоправда мінімальні часові вимоги до проведення консультування та шляхи інформування громадян про результати консультування і там не були передбачені. Запровадження публічних консультацій згадується у Постанові Кабінету Міністрів України від 17.09.2002 № 1394.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 17.09.2002 № 1394 «Про виконання завдань, що випливають з послань Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» та «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 р.» йдеться про необхідність орієнтації на *«забезпечення громадської підтримки реалізації державної політики»* (очікуваний результат діяльності); необхідність *«підвищення рівня публічності урядової політики»* (завдання) шляхом *«запровадження публічних консультацій з питань економічної та соціальної політики; інформаційного супроводу діяльності центральних органів виконавчої влади; поширення інформації про соціально-економічну ситуацію у державі, законодавчу, нормативну базу тощо через засоби масової інформації та власні веб-сайти у мережі Інтернет; проведення публічних дебатів з питань виконавчої соціальної політики; створення та підтримку діяльності дорадчо-консультативних рад при центральних органах виконавчої влади»*.

Як уже зазначалося у липні 2004 р. приймається Указ Президента «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», а за два тижні до виборів Кабінетом Міністрів – Постанова з наукоподібною назвою «Деякі питання забезпечення участі громадськості у процесі формування та реалізації державної політики» (від 15.10.2004 № 1378), згідно з якими затверджуються Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, Положення про громадську раду при КМУ та Типове положення про громадську раду при центральному, місцевому

вому органі влади. Прикметним є те, що Постанова та Порядок консультування були розроблені у серпні 2003 р. і навіть публічно обговорювалися, наприклад в Українському Домі. (Цікаво, що на початку вересня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 № 1160, в якому прописано принципи та процедури консультування у цій галузі. Втім, розробники Порядку не враховували досвіду нормотворчої діяльності Парламенту). Під час доопрацювання нормативних актів в Адміністрації Президента Постанова і Порядок були суттєво поліпшені, зокрема, за рахунок пропозицій експертів від міжнародних та неурядових організацій, які з незрозумілих причин не увійшли до зведеної таблиці пропозицій Кабінету Міністрів України у 2004 р.

До речі, мета консультування визначена не зовсім коректно. Справді, необхідність взаємодії влади з громадськістю зумовлена розумінням сутності влади, що належить народові й уряду як обслуговувачу населення. Отже, мета консультування – налагодження зворотного зв'язку, отримання інформації від громадян – пропозицій та зауважень, як це передбачено у пп. 26–28 Порядку – для забезпечення ефективності прийнятих рішень за рахунок їх всебічного аналізу. Суттєвим чинником є саме питання ефективності в умовах сучасного врядування. А спільна діяльність, в тому числі обговорення, є тим шляхом, що сприяє формуванню єдності, розвитку як довіри, так і спільної відповідальності.

У вищезазначених документах, як і у багатьох інших, використовується термін «життєві інтереси широких верств населення», як той критерій, згідно з яким інформування та консультування є обов'язковим, але, враховуючи відсут-

ність чіткого нормативного визначення цієї формули та її неоднозначність, її результативність не є гарантованою.

У тексті Порядку наводиться два типи (згідно з текстом – форми) консультування, які виділяються за принципом безпосередності та опосередкованості, власне – публічне громадське обговорення та вивчення громадської думки.

Аналіз наведених форм говорить про те, що можливим поясненням та критерієм такої класифікації могла б бути участь уповноважених від органів влади осіб у процесах консультування. Якщо теоретично у публічному обговоренні можна було б говорити про вимогу безпосередньої участі представників влади в обговоренні, то для вивчення громадської думки така участь в обміні думками не потрібна і фактично зводиться до ознайомлення уповноваженими особами з інформацією від громадян постфактум. Втім Порядок хоч і передбачає різні організаційні процедури для обговорення та вивчення громадської думки, але не містить вимог щодо фактичної участі представників органів влади.

Слід зазначити, що Порядок не містить ні визначень типів, ні їх характеристик, ні відповідної специфіки процедур щодо кожної з форм, не йдеться про необхідність їх розробки. Порядок обмежується лише визначенням різних вимог до організації та планів проведення цих типів консультування.

Публічне обговорення згідно з Порядком включає близько 17 форм консультування, які можна розділити на підгрупи – без посередництва ЗМІ та через ЗМІ. Доцільність другої підгрупи є досить сумнівною, особливою з огляду на її приналежність до типу, що характеризується «безпосередністю». До того ж, якщо говорити по суті, то обговорення під час теле- та радіодебатів, дискусії, діалоги, інтерв'ю та інші види теле- і радіомовлення (п. 8 Порядку) не є

формою консультування як вільного обміну всіх зацікавлених осіб інформацією. Важливо наголосити, ЗМІ є засобом інформування громадськості, водночас відтворенням передусім позицій їх авторів та/або керівників каналів. До того ж сам формат каналів масової комунікації спонукає до певного моделювання тих чи інших поглядів та розставлення певних акцентів у форматі шоу, що почасти розраховано більше на масову комунікацію, ніж на фахову оцінку питання. Тож варто питання обговорень у ЗМІ виносити за рамки власне консультування та розглядати його як засіб привертання уваги, інформування громадськості.

Досить сумнівною є можливість публічного обговорення по телефону, що передбачається згідно з Порядком. Якщо виходити з того, що консультування орієнтується на одержання змістовного відгуку, реальних пропозицій для вдосконалення конкретних документів, розробки політики, то подання пропозицій по телефону виглядає дещо дивним. Телефонне консультування допустиме лише для надання оперативної довідкової, незначної за обсягом інформації, й по суті більше подібне на вивчення громадської думки, ніж на реальне обговорення.

Зауважимо, що на диво Порядок не визначає експертні та громадські ради як один з типів або форм консультування, хоча і називає їх консультативно-дорадчими. Згідно з їх функціями вони виглядають швидше як організаційні посередники, що акумулюють певну інформацію. Зазначимо, що згідно з положеннями радам надається право проводити асамблеї, конференції, збори, але немає жодних вказівок на те, який статус матимуть ці заходи і чи можна їх розглядати як публічне обговорення.

Зауважимо, що у Постанові не згадується можливість громадян, їх об'єд-

нань, аналітичних структур самостійно проводити публічні громадські обговорення з аналогічних питань, що не виключає, водночас, їх права на такі дії. Не визначається відповідно і «ставлення» влади до таких обговорень, натомість доцільним було б відслідковувати такі події та вивчати відповідні матеріали (чи то в рамках обговорення, чи то в рамках вивчення громадської думки).

Серед форм вивчення громадської думки у Порядку переважно йдеться про соціологічні дослідження/опитування та аналіз інформаційних матеріалів різного типу (матеріалів ЗМІ, матеріалів звернень громадян, цільової інформації, що надходить до спеціальних скриньок). Вивчення громадської думки згідно з порядком також передбачає «запровадження» спеціальних рубрик у друкованих та електронних ЗМІ (п. 9). Не зовсім зрозуміло, хто, яким чином, в яких ЗМІ запроваджуватиме ці рубрики, і якими вони будуть. Формат «чату», листів читачів, як показує практика, користується певною популярністю у нашому суспільстві. Постає питання – навіщо в разі ініціації консультування органами влади створювати додаткову ланку у вигляді ЗМІ між владою та громадськістю з метою довідатися, яку позицію займають громадяни? Хіба що заради забезпечення відкритості процесу консультування. І не зрозуміло, хто в такому разі відповідатиме за організацію цієї форми консультування.

Питання цільової інформації та спеціальних скриньок (п. 9) не деталізовані в контексті консультування. Те саме стосується звернень громадян. Щодо останніх варто зазначити, що лише цей тип звернень є по суті консультативним, на них необхідно було робити відповідний наголос. Власне, Порядок презентує ширший підхід до шляхів одержання «пропозицій та зауважень», ніж це вписано у Законі «Про звернення грома-

дян». Водночас складається враження недооцінювання письмової форми консультування. Зазначимо, що письмова форма як надання запиту, так і консультування, дає змогу формалізувати процес комунікації, є найбільш точною в плані представлення та аналізу зауважень та пропозицій.

Цілком правомірно Порядок передбачає проведення консультування не лише з ініціативи органів влади, а й з ініціативи громадської ради, навіть якщо питання не було включено до відповідних річних планів. Однак, Порядок визнає таке право ініціювання консультування лише за об'єднаннями громадян, причому лише у разі, якщо така пропозиція подається не менш ніж від трьох легалізованих в установленому порядку об'єднань громадян, діяльність яких поширюється на відповідну територію. Незрозуміло, чим керувалися автори Порядку, визначаючи такий кількісний показник підписантів ініціативи за достатню підставу для впливу на владу, адже про представництво громадськості у цьому разі говорити досить складно. Така норма не враховує реального характеру, специфіку діяльності об'єднань громадян, адже ініціатива може надійти від одного об'єднання громадян, в якому більше тисячі членів, і від трьох, але маленьких об'єднань, кожне з яких може мати по кілька осіб у своєму складі. Тож доцільніше було б розглядати консультування як обов'язкове в разі ініціативи його громадськістю (будь-ким за умови обґрунтування такої необхідності). А яку форму консультування застосовувати, могла б дати відповідь відповідна рада.

Маємо ще кілька зауважень щодо процедурно-організаційних вимог. З огляду на обсяги такого інфо-кіта, варто було б передбачити надання стислого інформаційного повідомлення та супровідних матеріалів. Не в усіх випадках,

коли мова йде про публічне обговорення, можливими є як надання варіантів вирішення проблеми в інформаційному повідомленні, так і винесення альтернативних рішень на публічне обговорення. Які можуть бути альтернативи, наприклад, за умови слухання за результатами виконання бюджету, або в разі винесення на обговорення проекту нормативного акту. Недоліком є те, що Порядок не акцентує на потребі завчасного поширення інформації, забезпечення широкого анонсу публічного обговорення, запрошення на обговорення усіх зацікавлених осіб тощо. У плані заходів з організації та проведення обговорення на першому місці стоїть «проведення інформаційної кампанії для надання попередніх відомостей з питань, винесених на обговорення», але немає жодного пояснення, про які попередні відомості йдеться, яка кампанія може і має відбутися до власне консультування.

Логіка наведення елементів і термінологія порядку організації та проведення обговорення так само, як і плану, може викликати певне непорозуміння. Чому, наприклад, ініціатива обговорення має передувати визначенню питань для обговорення, це, очевидно, не завжди так. Чому «оцінювання можливих наслідків прийняття рішення» (п. 21.2) передує «забезпеченню репрезентативності відповідних соціальних груп населення» (п. 21.3). Щодо останнього словосполучення, то, наскільки це зрозуміло з п.20, йдеться про запрошення цільової аудиторії та експертів. Чому створення робочої групи з організаційного забезпечення згідно з планом відбувається після запрошення на обговорення та проведення інформаційної кампанії? Зазначено в порядку проведення обговорення і «проведення аналізу результатів у разі прийняття рішень для різних соціальних груп населення» (п. 20.8) – напевно йдеться про аналіз зауважень та

пропозицій, що надійшли від громадян з огляду на їх наслідки. «Установлення регламенту», але чомусь не обговорення, а «подання пропозицій» (п. 21.6) відсутнє в порядку проведення й організації, але міститься у плані заходів з організації і проведення публічного громадського обговорення. Серед блоків інформаційного повідомлення передбачається «регламент участі громадськості в обговоренні» (п. 22.6). Знову ж таки, краще було б говорити про регламент обговорення. Не однозначною є вимога плану щодо «моніторингу обговорення» – не зрозуміло, що і як, власне, цей моніторинг мав би передбачати, які критерії його організації.

Слід враховувати, що всі результати обговорень, вивчення громадської думки, пропозиції та зауваження громадян мають бути взяті до уваги органами влади й ретельно вивчені. Але вони мають консультативний характер і органи влади несуть відповідальність за прийняті рішення й відповідно мають право відхилити ті чи інші пропозиції, здійснивши необхідне обґрунтування. Це, зокрема і передбачено у п. 29, де йдеться про «обов'язкове обґрунтування прийнятого рішення та відхилення альтернативних рішень». Натомість, у п.20.8, 21.9, 30.8, 31.6 та 33 йдеться про «урахування результатів обговорення», «урахування громадської думки» «під час прийняття остаточного рішення або в подальшій роботі». В такому разі консультування ніби вже не є консультативним, а стає обов'язковим для виконання.

Згідно з Порядком передбачено, що результати публічного громадського обговорення доводяться органом виконавчої влади до відома громадськості шляхом оприлюднення в засобах масової інформації, що важливо, з обов'язковим обґрунтуванням прийнятого рішення та відхилення альтернативних (п. 29).

Принагідно зазначимо, що було б доцільним визначити, у яких ЗМІ публікуватимуться такі «звіти» та врахувати, що (згідно з п.20.10 Порядку проведення обговорення) результати обговорення мають також бути розміщені і на офіційних веб-сторінках органів, що проводять обговорення. Знову ж таки постає питання стосовно звітів за результатами публічного обговорення – у який спосіб мають бути представлені результати таких обговорень?

Не зрозуміло, з якою метою і у який спосіб, згідно з яким «установленим порядком» органи місцевого самоврядування залучаються до участі у проведенні консультацій з громадськістю (п. 18).

В цілому, Порядок та Положення щодо громадських рад справляють враження певної «недописаності», текстам бракує серйозної редакції на предмет як логіки викладу, так і застосування термінів.

Кілька слів про ради. Згідно з цим документами утворюється жорстка вертикаль громадських рад, доцільність чого є більш ніж сумнівною. Незрозуміло, для чого формувати громадську раду при Кабінеті Міністрів України з числа представників інших рад ніби нижчого рівня (п. 6 Положення). Громадська рада не є бюрократичним органом, що має діяти на підставі підпорядкованості й скоординованості. Ради – це форум, де кожен має висловлювати свою думку, представляючи різноманітність поглядів суспільства, інтереси громадськості, а не самі ради нижчого рівня в радах більшого рівня. Для чого необхідні і що передбачає собою координація діяльності громадських рад при центральних, місцевих органах виконавчої влади, що згідно з Положеннями є визначальною характеристикою громадської ради при Кабінеті Міністрів України, яка водночас є консультативно-дорадчим органом. В чому полягає основна мета консульту-

вання в даному разі, в чому сенс координації діяльності рад, кожна з яких має вирішувати свої питання? Взагалі цей «при органічний» підхід мав би акцентувати необхідність створення як постійних, так і тимчасових рад для розгляду конкретних питань, напрямів діяльності. Натомість, утворюються постійні ради з незрозумілою кількістю осіб, час від часу вони утворюють ще додаткові постійні і тимчасові робочі органи.

Водночас, у Порядку прямо не передбачено, що члени громадської ради мають право входити до складу робочих груп з організаційного забезпечення проведення консультування (п. 25), статус та процедури формування яких взагалі не прописані.

Ієрархічність побудови рад передусім відбивається на інформаційному менеджменті. Постає питання, для чого узагальнені дані про результати консультування передаються, знову ж таки, вгору по ієрархії рад (п. 19). Також є певні сумніви щодо спроможності та взагалі доцільності закріплення за радами функції формування банку науково-обґрунтованих соціологічних даних, тим більше, з метою інформування всіх і вся (органів влади, засобів масової інформації та інших користувачів) щодо соціологічних даних (п.33 Порядку, п. 4.7 Положення). Які були б зв'язки цього органу, скажімо, з Державним комітетом з питань статистики, іншими соціологічними структурами. Принагідно нагадаємо, що згідно з Указом Президента України від 16.12. 2002 р. у Національному інституті стратегічних досліджень передбачено створення «соціологічної служби для забезпечення потреб Президента України у соціологічній інформації про суспільно-політичні і соціально-економічні процеси в державі».

Повертаючись до питання статусу самих рад, наголосимо, що згідно з п. 6

Положення закріплюється склад рад, який не передбачає членства окремих осіб, фахівців, представників навчальних та наукових інституцій. Це досить дивно і суперечить праву громадян на свободу об'єднань, адже позбавляє окремого громадянина, який не перебуває у складі об'єднання, можливості бути членом такої ради (п.6 Положення). Водночас, згідно з п. 28 Порядку зазначається, що у разі потреби до аналізу пропозицій та зауважень, що надійшли під час публічного обговорення, можуть залучатися відповідні фахівці (п. 28), а згідно з п. 5.3 рада має право залучати до своєї роботи представників установ і організацій, вітчизняних і міжнародних експертів та наукових організацій (за згодою їх керівників), а також окремих фахівців. Рада також може утворювати постійні та тимчасові робочі органи (комітети, комісії, експертні групи) відповідно до напрямів роботи (п.5.2). Тож маємо досить складну структуру рад, що мають своїх голів, обраних на два роки, їх заступників, секретаріати та невідому кількість членів та залучених, а також представників до громадської ради при уряді – власне, бюрократизовану мережу посередників, для організації громадських обговорень та одержання експертних оцінок.

Особливої уваги потребує той факт, що типові положення не говорять нічого про механізми формування цих рад. Можливостей, насправді, чимало і для України, на нашу думку, прийнятним був би варіант, який робить максимально можливим публічний контроль за відбором конкретних осіб згідно з відповідними критеріями – освіта, досвід, навички. Можна передбачити вимогу подання рекомендацій тощо. Не менш важливо визнати можливість як вступу до ради, так і виходу з неї (як за власним бажанням, так і за рішенням відповідного таємного голосування в разі,

наприклад, порушення норм етики або систематичного порушення вимог регламенту тощо). На що важливо звернути увагу ще раз, так це на те, що, по-перше, участь у консультуванні, в тому числі в діяльності рад, має бути добровільною; по-друге, рада збирається для обговорення конкретних питань, ситуацій, тенденцій з метою вироблення пропозицій щодо пошуку оптимальних рішень.

Якщо говорити про функції рад, то не всі вони є коректними і однозначними. Наприклад, яким чином дорадчо-консультативний орган може виконувати завдання щодо «забезпечення врахування громадської думки» (п. 3.3), як реалізувати право «залучати до своєї роботи представників органів виконавчої влади»? Питання також у тому, через які ЗМІ і в якому порядку громадські ради будуть інформувати населення про свою діяльність (п. 4.8).

Не зрозуміло, що мається на увазі під «опрацюванням отриманих за результатами проведення консультацій з громадськістю пропозицій та заува-

жень» – обговорення чи систематизація, обробка, внесення до зведеної таблиці чи бази даних? Що передбачає опрацювання громадською радою при Кабінеті Міністрів України даних, які надійшли від громадських рад при центральних, місцевих органах виконавчої влади?

Підсумовуючи аналіз «передвиборчих» документів щодо забезпечення консультування, зазначимо, що у тій редакції, в якій вони прийняті, ці нормативні акти скоріше підривають саму ідею забезпечення відкритості влади й залишають багато відкритих питань. Тож принципово є потреба вдосконалення цих документів та інших нормативних актів, що регулюють інформаційний обмін та взаємодію влади з громадськістю.

Політична воля, чітка мета, цілісність бачення, однозначність термінології, дієвість процедур відповідно до демократичних принципів, невідворотність покарань за зловживання – це все те, чого бракувало старій владі, і те, що має бути у влади нової.

Демократичний транзит по-українському: знову початок чи початок початку?

Марина Шаповаленко

Після подій листопада – грудня 2004 р. в Україні для науковців-політологів склалася достатньо сприятлива ситуація щодо апробації певних теорій та підходів дослідження посткомуністичних трансформацій. Це пов'язано з тим, що завдяки зміні правлячих еліт певними зрушеннями у суспільній свідомості населення політична система почала трансформуватися у бік деавторитаризації. Ці події відбувалися під гаслами збереження і захисту конституційного права вибору. В тексті Конституції 1996 р. зафіксовано, що наша держава є правовою, соціальною і демократичною. В той же час протягом усіх років незалежності, за оцінками Дому свободи (Freedom House), Україна жодного разу не входила до групи демократичних країн, а її президент в останні роки своєї каденції був персоною non-grata майже у всіх західних країнах. Нині ситуація змінилася із точністю до навпаки, чинного президента запрошують на міжнародні форуми та інші заходи країн ЄС, а в Інтернеті сотні тисяч сайтів розміщують інформацію про помаранчеву революцію, а країну вважають взірцем демократичного розвитку. Хоча зараз рано підводити підсумки, але дуже важливо проаналізувати можливі перспективи розвитку демократії в нашій країні.

Багато дослідників змін в українському суспільстві упродовж тривалого часу відмовлялися від їх аналізу в межах транзитологічної парадигми, вважаючи що немає підстав очікувати появи ліберальних демократій на посткомуністичному просторі, в тому числі і в Україні. Основною причиною, на їхню думку, були структурні відмінності українського суспільства, як і інших пострадянських країн, від східноєвропейських суспільств, серед яких домінуючими є релігійні відмінності (а саме, католицизм, на відміну від православ'я в нашій країні), наявність громадянського суспільства, усталені демократичні традиції. З точки зору дослідників, саме за наявності цих передумов і можливий успішний перехід до демократії, а за їх відсутності навіть безглуздо долучати поставторитарні країни до країн з перехідною економікою та політичним устроєм.

Цю тезу, як правило, обґрунтовують наявною тенденцією розвитку посткомуністичних країн СНД (в тому числі України) не в бік демократії, а в бік нових авторитарних режимів. Тому недоцільно використовувати такі поняття, як «демократичний транзит», «перехідне суспільство», «перехідний період» по відношенню до православних країн, таких, як Росія і Україна, хоча для католицьких країн вони цілком придатні [1].

Утім з боку критиків транзитології альтернатива наукових підходів так і не була запропонована. Доречно також зауважити, що й критика ця лунала і в межах самого транзитологічного дискурсу. Автор, незважаючи на певні недоліки транзитологічних підходів і критику в їх бік, вважає доцільним їх використання у дослідженні політичних процесів у нашій країні.

Метою цієї статті є аналіз політичного процесу в Україні після виборів 2004 р. з погляду деяких транзитологічних концепцій, а саме перспектив демократичного транзиту в нашій країні. У фокусі нашої уваги деякі тенденції формування політики, конверсії довіри до лідерів у інституційні структури, насамперед партійні.

Саме поле політичних трансформацій від авторитарних / тоталітарних режимів доби модерну до інших режимів доби постмодерну та постіндустріалізму є предметом аналізу транзитології як складової порівняльної політології. Чи справді останні десять років ми спостерігали адаптацію авторитаризму до нових геополітичних і глобалізаційних реалій, чи то був достатньо повільний демократичний транзит із гальмуванням демократизації та лібералізації? Може взагалі доречно вважати, що демократичний транзит в Україні тільки починається?

Застосуванням низки понять транзитологія не досягла рівня концептуалізації протягом усього часу їх використання. Ситуація погіршується тим, що майже жоден з транзитологів не дотримується чіткого визначення понять транзит і демократизація. У кожному тексті можна знайти інше (авторське) розуміння, що може суперечити попередньому визначенню того самого автора. Це заважає більш глибокому теоретизуванню в межах концепцій демократичних переходів, тому важко вважати транзитоло-

гію цілісною і системно-дослідною галуззю знань [2, 46]. Подібний стан досліджень стимулює розгляд пояснювальної концепції посткомуністичних змін не як політичної теорії, а як політичного проекту [3, 106–107]. Але якщо це лише політичний проект, то наскільки він придатний для нашої країни? І якщо в основі його неоліберальна парадигма Вашингтонського консенсусу, то вже мають місце певні докази її неприйняття на пострадянському просторі. Але слід згадати висловлювання Р. Дарендорфа про те, що до демократії, як царини свободи, веде багато шляхів й не обов'язково вони відповідають неоліберальній парадигмі.

Можливо, може спрацювати модель на зразок «модернізації без вестернізації», тобто формування консолідованої демократії без неоліберальної парадигми? Але, як зазначає С. Ганітнгтон, будь-яка модернізація на перших етапах певною мірою супроводжується вестернізацією. Хоча відомо, що найбільш ефективна критика завжди перебуває в межах теорії, що піддається критиці. В той же час зовсім не випадково саме транзитологічні праці дали поштовх аналізу перехідних процесів сучасності в певних регіонах світу, використовуючи не зовсім науково опрацьовані підходи та поняття. Цікавим є зауваження американського політолога М. Макфولا про те, що вражаючим підсумком десятиліття поспіль є суміш зміни й цілісності й те, як ця суміш впливає на появу різних наслідків у цьому регіоні світу [4, 2].

Ця суміш чинників, політичних тактик і практик у різних країнах СНД створила різні типи політичних режимів. На певному етапі розвитку пострадянських країн почали спрацьовувати різні рівні політичної культури, досвіду демократії, наявності потужної держави, національної ідентичності, що й при-

вело до появи різних політичних режимів. Так, за класифікацією російського науковця Б. Макаренка, на пострадянському просторі за критерієм рівня консолідації демократії відокремлюються такі режими, «що одужують» (Латвія, Литва, Естонія), такі, «що мають надію на одужання» (Молдова, Росія, Україна, Вірменія), «хронічно хворі» (Грузія за часів Е. Шеварднадзе, Білорусь, Азербайджан), такі, що мають «тенденції на зруйнування демократії» (Киргизія, Таджикистан, Казахстан), і такі, що взагалі «не мають надії» на подальший розвиток демократії (Узбекистан, Туркменія) [5, 6–18].

Ця метафорична класифікація певною мірою відбиває результати суміші чинників, що діяли протягом останніх років і сформували різноманітні режими на теренах СНД. В той же час для переважної більшості цих країн схожим був політичний істеблішмент, правлячий клас, що склався насамперед із представників колишньої номенклатури. Тому можна вважати, що, крім Балтійських країн, при владі залишилися тодішні керівники середньої та вищої ланки партноменклатури. Склад правлячого класу фактично впливав і на якість політичної еліти, що поступово формувалася. Схожими були також механізми наслідування влади. Найбільш потужне бюрократично-фінансове або промислове угруповання намагалося підготувати передачу влади від одного президента до іншого. Як правило, такий механізм містився у виборчих перегонах, які контролювали правлячі кола і за необхідності вони створювали бажаний результат. Чим довше застосовувалися «політичні технології», адміністративний ресурс, що є фактичною корупцією, з одного боку, а з іншого – проявом патронажно-клієнталістських відносин, тим глибше демократичні інститути за формальною ознакою занурювалися у ци-

нічне маніпулювання громадською думкою та нехтуванням прав людини. Закріплення влади відбувалося і за допомогою фальсифікації виборів, і постійним тиском на законодавчий орган влади загрозою його розпуску і прямим шантажем, розколом законодавчого корпусу та його підкупом з метою створення так званої парламентської більшості. Правлячі кола декілька разів проводили генеральні репетиції масштабних фальсифікацій та використання кримінальних ресурсів у виборах. Так, репетицією випробування міри терпимості населення та його готовності бути використаним владою був референдум 2000 р. щодо внесення змін до Конституції. Наступним кроком було відпрацювання потенціалу адміністративного ресурсу на парламентських виборах 2002 р. за допомогою підтасовування голосів. Можна навести й інші приклади.

Крім того, постійно вносилися зміни у саму політичну систему буцімто з метою її вдосконалення. Використовуючи законодавчі проекти, відповідні структури, наближені до Л. Кучми, хоча він і не створив навколо себе системи впливу окремої олігархічної групи, дотримуючись принципу рівновіддаленості від усіх олігархічних кланів, працювали на закріплення саме режиму влади окремої особи. Для закріплення влади Л. Кучми була прийнята Конституція 1996 р. За її положеннями президент є «функціонально «носієм» важливих повноважень виконавчої влади, проте структурно він не належить до системи органів виконавчої влади» [6, 59].

Слабкість політичних інститутів, таких, як партії, парламент, органів місцевого самоврядування, неспроможність виконувати ними головні функції (контролювання ресурсів доступу до влади, можливості розподілу прибутків, агрегації інтересів соціальних моделей репрезентації інтересів, стабі-

лізації та стимулювання очікувань соціальних агентів та впевненість у майбутньому) підсилювали: патримоніалізм, корупцію, клієнтелізм.

Так відсутність очікуваних результатів протистояння певних опозиційних сил протягом 2000–2003 рр. певною мірою була зумовлена саме відсутністю структурованості політичних партій і суспільно-політичних організацій, що й виявляється у здатності знайти компроміс як щодо певних політичних тактик, так і щодо єдиного лідера. Але в той же час готовність державної влади звернутися до останнього (карно-політичного) аргументу негативно впливає на її сприйняття на рівні повсякденної свідомості пересічного громадянина країни. Невипадково соціологічні дослідження свідчать, що правоохоронцям у Харківському регіоні довіряють лише 24% опитаних. Причому головними причинами цього є низький рівень професійної підготовки, корумпованість, нездатність діяти у рамках закону, небажання допомагати громадянам [7, 102–103].

В умовах слабкості легальних структур влади набували сильного впливу неконтрольовані державою інстанції організованого насилля (рекет, корупція), що починали торгувати довірою серед економічних агентів. Така ситуація при її довготривалому існуванні погрозувала процесами дефрагментації держави, тобто процес створення та кількісного зростання приватних та автономних від держави структур, що використовують реальне чи потенційне насилля для одержання прибутків на певній території, що перебуває під формальною юрисдикцією держави. В той же час поступове послаблення контролю за розподілом ресурсів через надання певних пільг та особливого фінансового статусу вільним економічним зонам закріплювало на регіональному рівні неопатримоніальну модель відносин. Наявність останньої й

була не останнім чинником передвиборчих перегонів восени 2004 р. в Україні.

Парадокс полягав у тому, що легальні структури держави діяли насамперед або на користь своєї кишені, або інтересів найближчого оточення. Зовсім не випадково у повсякденності не тільки політиків, а й пересічних громадян, закріпилася лексика з кримінальним відтінком. Наявність карного лексикону свідчить про інклюзивну криміналізацію суспільства, в якому домінують певний захист діяльності та життя з боку або кримінальних структур, або криміналізованих офіційних органів (від чиновника місцевого рівня до працівника міліції). Ослаблення державних та політичних структур і влади набувало динаміки, в міру удосконалення діяльність тіншових інститутів та неформальних норм взаємовідносин.

Процеси в Грузії та в Україні за останні два роки певною мірою підтвердили діагноз Б. Макаренка. Справді, в наших країнах змінилася політична ситуація, наслідком якої, на думку багатьох експертів, є зміна політичних еліт на ключових позиціях влади.

Для аналізу демократичних транзитів було запропоновано декілька підходів щодо передумов їх успішності. Найбільш давню традицію має структурний підхід, серед представників якого С. Ліпсет, Т. Парсонс, М. Вебер, С. Гантінгтон та інші. Вони наполягають на необхідності структурних передумов, передусім наявності економічних чинників, історичних традицій демократії, громадянського суспільства, середнього класу, усталеної держави і політичної нації. Саме ці чинники є запорукою успішного втілення консолідованої демократії на практиці. На жаль, в Україні на початку 90-х років жодного з цих чинників не було.

Наполягаючи на необхідності певного рівня економічного розвитку су-

спільства для демократизації, А. Пшеворський стверджує, що цей чинник є необхідним. Навіть достатньо успішні економічно країни зовсім не обов'язково мають демократичну політичну систему. Прихильники процедурного підходу вважають, що для подолання структурних прогалин політичним елітам необхідно обрати ефективну тактику щодо мобілізації населення для проведення демократичних реформ, раціонального використання різноманітних ресурсів у процесі володарювання, прийняти демократичні конституції і забезпечити чесні й прозорі вибори у представницькі органи влади. Такого підходу дотримуються поряд з А. Пшеворським Ф. Шміттер, Х. Лінц, А. Степан та інші. Вони вважають, що саме вдала тактика політичних еліт, запровадження нею адекватних демократичних процедур допоможе подолати відсутність структурних передумов. Тому, вважаючи, що політичні еліти будуватимуть свої стратегії і тактики на основі принципів раціонального вибору, прихильники процедурного підходу вважають, що поступово вони сформулюють консолідовану демократію. Хоча, справді, важко уявити стабільні демократичні інститути без відповідного демократичного етосу, громадянського суспільства, потужної держави і політичної нації.

Але для цього були потрібні демократично налаштовані еліти, котрі готові йти на компроміси, приймати непопулярні рішення щодо ринкових реформ. Слід сказати, що потужних політичних сил, готових підпорядкувати свою діяльність у цьому напрямі, також в Україні не було. В той же час процедурний підхід серед західних дослідників та політиків дав змогу будувати різноманітні програми щодо проведення тренінгів та навчальних курсів для певних політичних сил посткомуністичних країн. Мереживний підхід у тренінгах, що були

спрямовані на навчання демократичних процедур, контроль за чесними виборами протягом кількох років, інтенсивність яких збігалася з електоральним циклом, нарешті восени 2004 р. дали результат в Україні, як на рік раніше у Грузії.

На момент здобуття незалежності Україною політичний істеблшмент складався з партноменклатури, «червоних» директорів, голів колгоспів і радгоспів, спроможних захищати свої групові інтереси в умовах політичної анархії та правового безладдя. Тому процедурний підхід дає змогу певним чином проаналізувати деякі кроки тієї політичної еліти, а скоріше політичного класу, що узяв на себе функції керування країною.

Таким чином, два підходи дають різні відповіді на перспективу розвитку демократії в нашій країні і за допомогою кожного з них малювати достатньо песимістичну картину майбутнього.

З погляду структурного підходу, справді неможливо було вести розмову про успішність демократичного переходу на початку 90-х років у зв'язку з відсутністю саме цих чинників. Саме ці обставини примусили канадського політолога Т.Кузьо наполягати на такій особливості українського транзиту, як квадрант транзит [8]. Характерною рисою цього четвертого транзиту є необхідність створювати не лише політичне поле демократії, вирішувати проблеми ринкових структур, формувати громадянське суспільство, а й будувати потужну державу та виховувати політичну націю. Ці проблеми були головними вадами у демократичному розвитку нашої країни.

На час проголошення незалежності жодного з цих чинників у нас не було. Більше того, не були готові до нового статусу країни ані політичний істеблшмент, ані національно-демократичні

сили, що лише набирали досвіду практичної політики.

Але було проголошено курс на розвиток демократії, була прийнята відповідна Конституція і поступово, хоча й повільно, розвивалися певні сектори громадянського суспільства, формувалися опозиційні політичні сили.

Відповідно до моделі демократичного транзиту просування до демократії відбувається через проходження певних фаз. Ці фази починаються ще в межах авторитарного режиму і за лібералізації та декомпресії існуючого режиму і формування демократичних інститутів. За визначенням С. Гантінгтона, зміна уряду двічі у результаті чесних і прозорих виборів є завершенням демократичного переходу і створенням консолідованої демократії. В Україні спрацював варіант заклинання демократії [9, 91], тобто її розвиток не вийшов за межі формування лише формальних інститутів. В той же час, їх формування не супроводжувалося подальшою лібералізацією певних структур і норм життя. Це у свою чергу не давало можливості для розвитку демократичних процедур. Хоча з точки зору українських науковців головними віхами десятиліття були:

- наявність реальних виборчих змагань на відміну від безальтернативних примусових виборів;
- перехід від монополії на владу однієї партії до розгалуженої системи багатопартійності;
- визнання права кожного на свободу думки, слова, інформації;
- поширення недержавних видань, телеканалів і радіостанцій;
- перехід від повної ізоляції громадян від світових інформативних і культурних процесів до вільних контактів зі світом, зокрема й через Інтернет [10].

Але в той же час виборчі перегони протягом останніх років поступово перетворювалися у засіб закріплення вла-

ди певних фінансово-олігархічних угруповань, що ґрунтувалося на парадигмі, «як нічим і ніким не обумовленої спроможності одних на власний розсуд впливати на поведінку й саме життя інших» [11, 77].

Режим, що формувався протягом двох каденцій Л. Кучми, був з одного боку, певною адаптацією номенклатурного режиму пострадянського типу до глобалізаційних викликів, з другого, являв собою приклад перверзії демократичних інститутів під час транзиту без лібералізації та структурних чинників демократичного розвитку. В основі цих перверзій були структурні чинники: відсутність демократичних традицій, національної держави, політичної нації, ринкових структур, громадянського суспільства. Саме на ці структурні чинники вказував Т. Кузьо у своїх численних публікаціях. Він наполягав на тому, що четвертий характер транзиту в Україні і є його головною особливістю. Якщо вважати, що «перебудова» М. Горбачова була фазою лібералізації, а вибори в органи влади у радянських республіках наприкінці 80-х – початку 90-х років – початком фази демократизації, то можна зазначити, що процеси лібералізації повільно продовжувалися після розпаду СРСР, але без їх юридичного закріплення привели до поступового гальмування у середині 90-х років минулого століття.

Тому незавершеність лібералізації, поступова девальвація демократичних інститутів, криміналізація відносин капіталу – політичних структур державної влади перетворили Україну на «витвір» «Сірої зони», тобто місця, де відбуваються, з погляду західного спостерігача, незрозумілі процеси. Саме неспроможність проаналізувати посткомуністичні процеси за межами неоліберального дискурсу й створила підстави досить скептично ставитися до перспективи розвитку демократії в країні. Як колись зазна-

чив К. Мангейм, будь-яка диктатура – це спроба демократичного суспільства вирішити свої проблеми, тому диктатура не є антитезою демократії [12, 167], а лише перверзія певних її інститутів. Ці перверзії також надали підстави віднести нашу країну до «Сірої зони», тобто простору, де функціонують опозиційні партії, відбуваються вибори, прийняті демократичні конституції, навіть певною мірою існує громадянське суспільство. Але легітимність інституцій сумнівна, як і вибори до них, низький рівень політичної участі населення, відсутній контроль за діяльністю урядів, порушуються демократичні процедури, що викликає низький рівень довіри до офіційних структур державної влади [13, 49]. В той же час, як зазначає Т. Карозерс, перверзії створили різні типи політичних режимів: режим «домінуючої влади» та режим «безплідного плюралізму». Виокремлення цих типів має достатньо штучний характер. Це пов'язано з тим, що нашій країні були притаманні риси обох типів режимів, але на певних етапах більш явними були й ті, й інші особливості обох режимів. Найбільш узагальнюючою є точка зору Л. Даймонда, котрий, використовуючи метафору, назвав певні країни «присмерковою зоною», де не відбуваються ані легітимація, ані інституалізація [14, 22].

Створення перверзійних демократій на посткомуністичному просторі є природним наслідком впливу структурних чинників, котрі заважають нормальному функціонуванню ще нестійких інститутів демократії. За наявності слабкої політичної опозиції, відсутності акторів демократичного транзиту, котрі мали б чіткі наміри послідовно його втілювати, формування авторитарно-бюрократичних режимів було неминучим. Однак це зовсім не є патологією цього регіону світу, бо, незважаючи на багатоманітність демократичних режимів у країні, їх ста-

новлення розвивалося нелінійно і доволі довго. На думку українських соціологів, країна справді останні десять років поступово входила у «Сіру зону». Про це свідчать дані щодо довіри до політичних та соціальних інституцій, за винятком церкви та ЗМІ. Так, за даними соціологічних опитувань, проведених у травні 2004 р. фондом «Демократичні ініціативи», найгірший баланс довіри-недовіри мають органи центральної влади: Верховна Рада України (–47%), Президент України (–41%) та Уряд України (–37%). Далі за рівнем негативу йдуть: міліція (–34%), профспілки (–29%), місцеві ради (–27%), місцеві держадміністрації (–26%), суд (–23%), прокуратура (–22%), західні засоби масової інформації (–13%), Служба безпеки України (–5%), засоби масової інформації України (–4%), засоби масової інформації Росії (–3%) [15]. Це особливо вражає, якщо згадати інші цифри: 46,7% громадян України байдужі до її існування як суверенної держави, а 25,4% українського населення відчують жаль з приводу розпаду СРСР. Понад 20% не знають, в державі з яким політичним устроєм вони хотіли б жити, 19,6% не можуть сказати, якого політичного діяча вони хотіли б бачити на чолі держави, а серед тих, хто викликає найбільшу симпатію, переважають диктатори [16].

Перші кроки нової влади свідчать про дотримання принципу «переможець одержує все». І переможці – певні кола політичної еліти, що були або відсунуті від прийняття державних рішень, або постраждали за свою незалежну політичну активність і громадянську позицію. Про це свідчить і склад уряду, і нові призначення у секретаріаті Президента України, глави обласних адміністрацій. Тобто, можна сказати, що нові кадрові кроки спрямовані, з одного боку, на те, щоб задовольнити амбіції усіх значущих фігур в подіях листопада –

грудня 2004 р., з другого, усунути від влади усіх ключових представників попереднього режиму, незалежно від їх професіоналізму і моральних якостей. Тому фактично вже на рівні кадрової політики на всіх її ланках діє асиметрична модель розподілу владних повноважень. Але подібна модель скоріше придатна для недемократичних режимів, бо фактично порушується принцип представництва інтересів громадян різних соціальних груп, регіонів, різних політичних сил. Це надає більші можливості для формування опозиційних сил та їх партійної визначеності. Перш за все спрацьовує принцип політичної доцільності у перших кроках як Президента України, так і його команди. Хоча деякі призначення виглядають на цьому тлі досить дивно, бо здійснюються з порушенням принципу політичної доцільності. Там, де немає доцільності, там діє принцип особистої відданості. Ми не є прихильниками принципу революційної або політичної доцільності (а, з іншого боку, за якими принципами взагалі функціонує політика, політичні режими?) в умовах, коли треба об'єднувати націю. Справа лише в тому, яких масштабів набуває ця доцільність, й як довго триває. І треба пам'ятати, що за цю команду проголосувало трохи більше половини населення країни. І та, інша частина населення вважає себе ошуканою під час виборчих перегонів. Крім того, треба враховувати і ті гасла, з якими опонент боровся за пост президента країни. Слід нагадати, що це певні економічні перспективи відносин із країнами СНД, соціальні виплати та гарантії насамперед людям похилого віку, надання статусу другої офіційної мови російській, подвійне громадянство з Росією. І не слід забувати, що саме останні гасла, які були підкріплені і заявами В. Путіна, і пенсійним забезпеченням, надали певну вагу і переконливість опоненту В. Ющенка.

Але деякі заходи нового уряду свідчать про дотримання принципів «шантажистської держави» (за висловлюванням Дж. Дардена), котрі були засуджені, і під гаслами боротьби з нею проходили президентські перегони 2004 р. Перерозподіл великих об'єктів власності, намагання довести незаконність приватизації державних об'єктів деякими депутатами, що представляли колишню провладну більшість у парламенті, свідчить більше про політичну розправу, а не намагання поновити справедливість. Якщо дотримуватися принципу законності, то потрібне його застосування не лише по відношенню переможців.

Аналогічні методи були використані колишньою владою проти тодішньої опозиції і також під гаслами боротьби з корупцією. Достатньо нагадати арешти теперішнього Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, постійний тиск податкових інспекцій на бізнес структури опозиційних сил. У такому разі була б більш адекватною нульова модель: вважаються законними усі бізнес-структури, приватне майно й таке інше, якщо це не загрожує національній безпеці країни та життю людей. Тобто, здобувши кредит довіри щодо відновлення країни, поновлення справедливості для подальшого просування у бік консолідованої демократії, нові владні структури використовують ті самі методи, що і їхні попередники. Пікантність ситуації полягає в тому, що кредит довіри може буде вичерпаний раніше, ніж прогнозують навіть завзяті песимісти. Але у такому разі найбільшої шкоди зазнає символічний капітал, котрий набрав потужної ваги й допомагає реалізовувати непопулярні реформи. За даними Центру Разумкова 55,1% опитаних вважають, що дії Президента Віктора Ющенка спрямовані на захист загальнонаціональних інтересів, 48,3% повністю підтримують його діяльність на посаді президента. 41,5% рес-

понтентів повністю підтримують діяльність Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко, 35 % – діяльність голови Верховної Ради Володимира Литвина [17]. Слід зазначити, що такого рівня довіри не було у знакових фігур за часів початку 90-х років ХХ століття. Так, моніторинг українського суспільства з 1994 по 2004 рік свідчить про постійну тенденцію зниження довіри до всіх соціальних і політичних інституцій у суспільство і до окремих осіб керівництва держави [18:588–596]. В той же час можуть прискоритися протилежні процеси, а саме – контрреволюційні та реваншистські, в авангарді яких будуть колишні «провладні» сили, що знайдуть підтримку серед маргіналізованих верств населення індустріальних центрів, пенсіонерів, великого бізнесу. Останній залежно від динаміки політичної ситуації та належних умов для економічної діяльності може почати пошук прийнятної фігури політичного лідера протестного електорату. Навряд чи це буде представник лівих, котрі поступово, але постійно все більше маргіналізуються, або вже знайоме обличчя (хоча слов'яни завжди жаліють постраждалих або жертв, але капітал не розділяє таких почуттів із населенням). Тим паче, що за даними Центру Разумкова, кількість тих, що проголосували за Януковича, а саме 44,2% населення, поки ще не перетворилася у той самий процент незадоволених діями нинішньої влади [19].

Що стосується мовного питання, хоча й штучно певною мірою актуалізованого восени 2004 р., для частини населення східних і південних регіонів країни воно існує. Це тема окремої дискусії і тривалого обговорення на різних рівнях, тому вважаю за необхідне залишити її для інших досліджень. Можна припустити, що за цим і певна незадоволеність статусом російської мови, і неможливість/небажання використовувати державну мову

у офіційних документах. Обмеженість вільного використання рідної (російської) мови та досить низький рівень економічного добробуту населення створюють належне підґрунтя для зростання протестного потенціалу. В той же час роками існувала практика перерозподілу грошових надходжень з Києва. Певні недоліки податкової політики відносно регіонів, що були використані у риториці В. Януковича, фактично легітимізували незадоволення економічним станом і груп населення, і регіонів у цілому. До цього треба додати і зовнішній чинник (насамперед Росію, що діяла надто відкрито і вперто під час президентських перегонів), за допомогою якого всі ці обставини й були задіяні. Крім того, певні кола в Росії вважають, що за допомогою трьох важелів, за висловлюванням С. Затуліна, а саме ідеї федералізації, підтримки православної церкви та підживлення дискусії щодо статусу російської мови, зможуть впливати на внутрішню політику України з метою її ізоляції від Євросоюзу та включення в Єдиний економічний простір.

У той же час вперше за десять років представники влади та в цілому політичні інституції одержали певний кредит довіри. Більшість населення України (67%) або впевнена (23%), або сподівається (44%), що новообраний Президент Віктор Ющенко спроможний виконати ті завдання, що були названі як найважливіші. Найвищі сподівання були висловлені у Західному регіоні (86%), а також у Центральному (85%), менші – у Південному (54%). Єдиним регіоном, де дещо переважають невпевненість або невіра у спроможність новообраного Президента, є Східний (сподіваються на Ющенко 39% , ні – 46%) [20].

На жаль, перебування в опозиції, що вимагає певної поведінки та застосування протестного потенціалу населення як аргументу, зберігається і в практиці

урядування. «Майданність» як важіль впливу народу на владу залишається й у проведенні кадрової політики як на рівні губернаторів, так і на рівні голів районних адміністрацій. Показовими були ситуації навколо губернатора Хмельниччини П. Олуйка, який був вимушений відмовитися від посади, і призначення/усунення інших губернаторів, чи спекуляції з боку Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко звернутися до «майдану», якщо Верховна Рада не ухвалить зміни до бюджету 2005 р. Але слід пам'ятати, що при виконанні владних повноважень колишня опозиція має забути про «етику переконання», а налаштуватися на своєрідну практичну «етику відповідальності» [21:187].

Для опозиції найбільш поширеною формою вираження протесту стало наметове містечко. Популярність такої форми боротьби зростала протягом декількох років, але найбільшої ефективності набула під час президентських перегонів 2004 р. Разом з тим практика її використання опонентами нинішньої влади за дзеркальним принципом не принесла на той час відповідного ефекту, але зразок є і тому будь-які непопулярні дії при зниженні довіри до офіційних структур призведуть до появи у містах наметів під різними кольорами.

Риторика «майдану» залишається і у Президента під час його публічних виступів (що було явно у його виступі у Донецьку в лютому 2005 р.), хоча в той же час легко помітити відсутність прозорості у кадровій політиці як у формуванні складу уряду, так і інших владних структур при Президентові України.

Помітні намагання розширити повноваження РНБО з боку його секретаря, а повноваження секретаря – до повноважень віце-президента, посади якого у нас за Конституцією взагалі немає. В той же час, на жаль, імпліцитно зберігається конфлікт не тільки між окремими

персонами виконавчої влади, а й між певними інституціями, які вони очолюють. Напередодні виборів у парламент 2006 р. ці конфлікти можуть перетворитися у відкрите протистояння і призвести до політичної кризи. Не меш важливу роль у цьому можуть відіграти політичні партії, що стоять за цими конфліктами інтересів, завдання яких – повернути до себе якомога більше уваги населення. Їх роздратування буде зростати з подальшим проведенням політики представниками лише трьох політичних сил-переможців («Нашої України», БЮТ та СПУ). Подібна асиметрія представництва політичних сил містить у собі латентний конфлікт у всіх ланках влади, насамперед серед бюрократії середнього рівня.

Партбудівництво нагадує комсомольско-партійні заходи за своїм принципом демократичного централізму і вождизмом. Вхідження урядовців у керівні партійні структури підсилює спокусу використання адміністративного ресурсу і не лише під час виборчих перегонів, якщо згадати історію СДПУ(о) і Партії регіонів, котрі будувалися перш за все у стінах влади і для її ефективного обслуговування, або для скорішого входження у її структури. Так Р. Безсмертний, котрий займає посаду віце-прем'єра з питань адміністративної реформи, ще й очолює новостворену структуру «Народний Союз «Наша Україна». Складається враження, що новій команді «доводиться» будувати буцімто нову політику за старою логікою кулуарних домовленостей [22]. Проблема полягає в тому, що процедура прийняття того чи іншого рішення впливає потім на результат і тому існує певна загроза сформувати модифікований, але все ж таки попередній політичний режим. Враховуючи, що переважна більшість представників нинішньої влади є «пташки гнізда Петрова» і займали не останні позиції у

режимі Л. Кучми, то має місце і на цьому рівні загроза реставрації попередньої матриці керування.

Під час розв'язання конфлікту в ході президентських виборів 2004 р. Україна засвідчила свій намір розвивати і зміцнювати парламентаризм як один із базових інструментів суспільно-політичного діалогу. Для формування корпусу Верховної Ради на даному етапі було відібрано пропорційну систему як таку, що більшою мірою сприятиме структуризації парламенту. В ході дискусій під час обговорення проекту виборчої моделі законодавці зупинилися на варіанті, за яким виняткове право у формуванні виборчої пропозиції для суспільства відведено партіям (блокам партій).

Це право закріплено законом «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р., що набуває чинності 1 жовтня 2005 р. Хоча закон не звучує можливостей висуватися за партійним списком для тих осіб, які не є членами партій, однак проблемою є здійснення громадянами свідомого вибору, тобто процедура голосування за закритими списками, яка мінімізує можливість власного оцінювання виборцем кожного з кандидатів. Таким чином, надаючи право політичним партіям у формуванні уряду і прийнятті державних рішень, реформа не підвищує можливості народного волевиявлення.

На думку українського дослідника В. Речицького, реформування електоральної системи скорочує повноваження народу щодо впливу на політичні процеси за умов пропорційної системи формування законодавчого органу та введення імперативного мандата для депутатів парламенту. Враховуючи реальний статус певних політичних партій, можна очікувати їх перетворення у партійну це-

хову організацію з доволі замкненою структурою і непрозорою діяльністю. І тоді важко буде вважати парламентаря народним депутатом, бо його «знову трактовують як партійного пішака, утримувача картки для електронного голосування, чиє призначення – працювати «коліщатком і гвинтиком», як стверджував Ленін, але тепер це не стосується загальнодержавної справи» [23].

Зараз рано ще робити висновки, бо ще не видно реальних результатів перших кроків нової влади. Є певні чинники, наприклад, здорові клітини громадянського суспільства, національна самосвідомість народу, довіра до інститутів влади та її персональних представників. На рівні процедурному існує стійке бажання політичної еліти втілювати демократичні принципи функціонування суспільства у всіх його секторах. Здається є сенс вважати, що у нас склалася ситуація для успішного демократичного транзиту. Але це «вікно можливостей» ще не є гарантією утвердження консолідованої демократії в нашій країні. На нашу думку, кредит довіри, одержаний новою владою, повага громадянина до самого себе, що він її здобув під час протистояння у листопаді – грудні 2004 р., зростання потужних політичних партій та формування конструктивної опозиції, реальне, а не деклароване втілення обіцянок щодо подальшої демократизації, боротьби з корупцією, надання можливостей розвитку громадянського суспільства допоможуть реалізувати повною мірою потенціал демократичної ситуації в країні. Тому відповіддю на запитання є те, що це лише початок демократичного транзиту, але для цього вже є і певні структурні, і процедурні чинники, що не дадуть спинити демократію.

Література

1. *Долженков О.* Чи є пострадянські країни перехідними суспільствами? // Людина і політика. – 2002. – № 2.
2. *Кузнецов И.И.* Парадигма транзитологии (плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5;
3. *Pickel A.* Transformation theory: Scientific or political? // Communist and Post-communist Studies. – № 35, (2002).
4. *McFaul M. & Stoner-Weiss K.* The Evolving Social Science of Communism // After the Collapse of Communism. Comparative Lessons of Transition / Edit by McFaul & Stoner-Weiss K. – Cambridge University, 2004.
5. *Макаренко Б.И.* Консолидация демократии: «детские болезни» постсоветских государств // Полития. – 2002–2003. – № 4.
6. *Авер'янов В.* Український уряд у вимірі конституційно-правових вимог // Вибори та демократія. – 2004. – № 2.
7. *Свеженцева Ю.А., Соболев В.А., Рущенко И.П., Тонков Е.Е., Диденко В.И.* Доверие милиции и латентная преступность: взгляд украинских и российских исследователей. – Харьков, 2002.
8. *Kuzio T.* Ukraine: State and nation building. London and New York: Routledge, 1998. – 298; *Kuzio T.* Nationalism in Ukraine: towards a new theoretical and comparative framework // Journal of Political Ideologies., 7(3) 2002. – P.133–161; *Kuzio T.* National factor in Ukraine's quadruple transit // Comparative Politics, Vol.6. Num. 2, 2000. – P. 143–164.
9. *Пршевorskий А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000.
10. *Бекешикіна І.* Демократичний процес в Україні // www.dif.org.ua;
11. *Рябов С.* Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства // Вибори та демократія. – 2004. – № 2.
12. *Манхейм К.* Избранное: Социология культуры. – М., СПб.: Университетская книга, 2001.
13. *Карозерс Т.* Конец парадигмы транзита // Политическая наука. – 2003. – № 2.
14. *Diamond L.* Developing Democracy: Toward Consolidation. – Baltimore Johns Hopkins University Press, 1999.
15. Круглий стіл «Громадська думка населення України – травень 2004 р.» // <http://www.dif.org.ua>.
16. *Тихолаз А.* Україна, яку ми не знайшли. Незавершений проект – одночасно надія і її крах // День. – 23.09.2003.
17. www.pravda.com.ua 4.03.2005;
18. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д. екон. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги.- К.: Інститут соціології НАН України, 2004.
19. *Дмитричева О.* Любов без расчета в кредит // Зеркало недели. – 2005. – № 9. – 12 марта.
20. <http://www.dif.org.ua>.
21. *Дарендорф Р.* После 1989. Размышления о революции в Европе. – М.: Ad Marginem, 1998.
22. День, № 30, 19 лютого 2005.
23. *Речицький В.* Помаранчева революція, блакитна реформа... // Критика. № 1–2. – 2005 // <http://www.krytyka.kiev.ua>.

Регіоналістика: регіональний вимір глобалізації

Володимир Андерсон

1. Актуалізація регіональної проблематики

Останні десятиліття ХХ і початок ХХІ століть ознаменовані посиленням процесів глобалізації та водночас регіоналізації. На перший погляд ці процеси видаються такими, що виключають один одного. Проте, між ними існує глибокий генетичний і функціональний зв'язок. Справа в тім, що будь-який процес інтеграції (у самому загальному кібернетичному розумінні) припускає «структуризацію» – виділення окремих функціональних частин, взаємодія яких і формує інтегральне ціле. Це з одного боку, з іншого, глобалізацію можна розглядати як своєрідний еволюційний процес, що супроводжується процесом «організації» – появою спеціалізованих «органів» – регіонів (як відомо, еволюція рослинного і тваринного світу на Землі відбувалася саме в напрямі вузької функціональної спеціалізації частин організму і появи різних органів і тканин).

Нині відбувається зміна парадигми регіонального економічного розвитку і регіональної політики. На зміну традиційним теоріям регіонального розвитку приходять теорії міжрегіональної конкуренції, глобально орієнтованої регіональної політики, транснаціональної ін-

теграції [3]. Сутність нової парадигми чітко і образно сформулював російський вчений-регіоналіст О.Г. Гранберг: «Наше ключове слово – регіон, наш світогляд – світ регіонів, наші провідні ідеї – стійкий розвиток, регіоналізм та інтеграція» [8]. Відповідно до нової парадигми регіонального економічного розвитку, глобальна економіка розуміється як система взаємодій між регіональними економіками. Це зумовлено тим, що регіони зв'язані не з абстрактною світовою економікою, а з конкретними регіонами світу або прямими економічними зв'язками, або посередницькими зв'язками через міжнародну торгівлю, фінансові інститути і транснаціональні корпорації [5, 20, 21, 22].

Постала необхідність систематичного вивчення об'єктивних процесів регіоналізації економіки і громадського життя, тому що саме через розвиток окремих регіонів відбувається підключення національних економік до глобальної економіки. При цьому найважливішого значення набувають «ресурсний» чинник і чинник «середовища», що мають конкретну географічну інтерпретацію. Чинник географічного середовища стає визначальним у плануванні й організації економічної діяльності як на рівні окремих фірм, так і на рівні регіонів і

держав. Крім того, в умовах загострення гео економічної конкуренції регіонів і поширення парадигми стійкого (збалансованого) розвитку зростає попит на географічну інформацію для задоволення цілей регіонального планування, прогнозування і управління [8, 16, 20, 21, 22].

Важливим чинником актуалізації регіональної проблематики є і той факт, що після розпаду комуністичного блоку виникла необхідність гео економічного самовизначення нових незалежних держав і автономій в умовах формування глобального економічного простору. Етнонаціональна і політична самоідентифікація потребує відповідної економічної бази як на рівні держави, так і на рівні регіонів. Очевидно, що сьогодні процеси етнонаціональної та політичної самоідентифікації значно випереджають процеси економічного самовизначення і формування регіональних економік, що породжує численні проблеми і кризи, перешкоджає стійкому розвитку цих держав і регіонів. Для рішення проблеми необхідна грамотна регіональна політика, наукові основи якої має забезпечити регіоналістика.

Саме в цьому контексті слід розглядати актуалізацію регіональної проблематики в Україні. Адміністративна реформа, структурна перебудова економіки, соціокультурний розвиток, рішення проблем охорони навколишнього середовища – усе це вимагає регіонального підходу й аналізу. Наприклад, реформа системи місцевого самоврядування в Україні викликала великий попит на розробку регіональних і муніципальних програм соціально-економічного розвитку. Місцеві органи влади, що одержали широкі права в плані управління соціально-економічним розвитком своїх територій, мають гостру потребу в методологічній, методичній і кадровій підтримці проце-

су планування і управління регіональною економікою [1, 12, 13].

Регіональна проблематика є дуже актуальною для Українського Причорномор'я – макрорегіону, що має своєрідне природно-географічне, геополітичне, гео економічне, гео екологічне і геоетнокультурне положення. Тут виникло унікальне поєднання потенційних чинників регіоналізації і районотворення (природних, демографічних, соціально-економічних, екологічних), які потребують систематичного вивчення з метою планування і управління розвитком територій різного таксономічного рангу і проблемної специфіки, а також проведення адміністративно-територіальної реформи [1, 9].

2. Зміст регіональної науки

Регіоналістика є яскравим прикладом «проблемного» наукового напрямку, поява якого була викликана необхідністю вирішення важливої практичної проблеми – проблеми управління регіональним розвитком. Через комплексну природу об'єкта дослідження – регіональних народногосподарських комплексів і систем – регіоналістику можна трактувати як міждисциплінарну науково-практичну галузь, що формується на перетині географії, економіки і планування [2, 4, 17, 19, 23]. Відсутність чіткості навіть у самому визначенні регіоналістики (у літературі зустрічаються рівнозначні терміни «регіонологія», «регіонознавство», «регіональна наука») є однією з причин існування різноманітних напрямів і концепцій в сучасних регіональних дослідженнях як в Україні, так і за кордоном.

Наприклад, автори навчального посібника [12] під терміном «регіоналістика» розуміють «увесь перелік наук і наукових напрямів, що досліджують територіальну організацію суспільства і так чи інакше зв'язані з географією і географічними закономірностями». На наш

погляд, ця дефініція занадто розмита і не дає уяви про структуру і співвідношення теоретичних і прикладних частин регіоналістики. Ми тим більше не згодні із практикою вживання терміна «регіоналістика» як еквівалента понять «регіональна економічна географія», «розміщення продуктивних сил у регіональному розрізі» і «економічне районування країни» [7, 23].

На наш погляд, *регіоналістика* – це наука про управління регіональним розвитком. Вона містить у собі регіональну теорію (регіональну науку) як синтетичний науковий напрямок на перетині географії й економіки, а також регіональне планування і управління (регіональна політика є практичним втіленням регіонального планування і управління на державному рівні).

Термін «регіональна наука» ввів у науковий обіг американський економіст У. Ізард, який дотримувався думки про те, що поняття «регіональна економіка» вужче, ніж поняття «регіональна наука». Об'єктом дослідження останньої він визначав «простір, регіони, локації (місця розміщення), а також їхні системи» [4]. Проте саме регіональна економіка виступила тим «ядром конденсації», що сприяло появі і розвитку регіональних теорій. Так, три основні напрями регіональної економічної науки досить чітко визначилися вже в період розвитку класичної економічної теорії [2].

Локаційний напрям був націлений на вирішення проблеми пошуку найбільш вигідного (оптимального) місця розташування виробництва (І. Тюнен, А. Вебер, М. Грінхут, Л. Лефебр, У. Ізард, Д. Сміт).

Регіональний напрям представляв дослідження з метою визначення оптимальної структури і розмірів виробництва в окремому регіоні або центрі (У. Кристаллер, А. Леш, У. Рейлі).

Комплексний напрям полягав у спробі розробити загальну теорію для вирішення як локаційних, так і регіональних проблем суспільного господарства (Б. Беррі, Х. Річардсон, Я. Тінберген, Х. Бос).

Особливе місце серед концепцій регіональної теорії займають так звані *фізичні регіональні концепції*, в рамках яких робиться спроба пояснити закономірності розміщення виробництва за допомогою законів природничих наук. Ще в 20-х роках Вільям Рейлі висунув гіпотезу про аналогію взаємодії між двома населеними пунктами із силами тяжіння. Потік товарів і послуг розглядався як матеріальна ознака взаємодії між двома містами, а кількість населення цих міст – як їхня маса. Розвиток «фізичного» напрямку регіональної науки є спробою виразити економічний простір у термінах «загальної теорії поля». Провідним моментом цієї теорії вважається те, що будь-яка територія, з одного боку, має особливі зв'язки з іншими територіями країни (що практично виражається в її спеціалізації), а з іншого, характеризується спільністю та єдністю її складових елементів [2].

Нині найбільший інтерес становлять *регіональні теорії розвитку*. Метою регіональних теорій розвитку є розробка комплексного механізму вирішення проблем регіонального розвитку, що включає, зокрема, вирівнювання рівнів розвитку окремих регіонів, створення ефективних виробничих комплексів, селективну дисперсію виробництва і населення, ефективне використання внутрішніх ресурсів регіону.

Регіональні економічні дослідження проводяться у двох основних напрямках: 1) дослідження регіональної системи (структури) країни в цілому і 2) дослідження конкретних регіонів і територій (внутрішньої регіональної структури). Дослідження конкретних

регіонів здійснюється, головним чином, у три етапи: збір і обробка статистичних матеріалів, складання регіональних балансів і теоретичне узагальнення. Регіональні баланси обчислюють для визначення регіональних економетричних показників – наприклад, регіонального доходу. Крім того, можуть складатися регіональні виробничі баланси, міжрегіональні баланси, а також баланси капіталовкладень та споживання. Як правило, при їх складанні використовують матрицю «витрати – випуск» В. Леонтьєва, а також розроблену Л. Мозесом модель загальної рівноваги виробництва, міжрегіональної торгівлі і розміщення промисловості.

Провідне становище серед сучасних регіональних теорій розвитку займає *теорія полюсів або центрів зростання* (Ф. Перроу, Х. Ласуен, П. Моран, Ж. Будвіль, П. Потье). Її ознакою є намагання створити комплексний напрям у регіональній науці. Широко розповсюдженим підходом у регіональних дослідженнях виступає *теорія «дифузії нововведень»*, розробка якої почалася в 1912 р. (П. Шумпетер). Подальшого розвитку ця теорія дістала у роботах Хегерстранда, Беррі, Петерсона та інших вчених.

Новим цікавим напрямом теорії регіональної економіки є *концепція «нової економічної географії»*, що її розвиває П. Кругман та його послідовники. Провідна ідея цієї концепції полягає у тому, що процеси просторової кластеризації (агломерації) і дисперсії (дифузії) економічної діяльності є результатом протидіючих певних «доцентрових» та «відцентрових» сил соціально-економічної природи. Розроблено спеціальний математичний апарат для моделювання цих процесів [18].

Перелічені напрями розвитку регіональної науки аж ніяк не вичерпують увесь спектр регіональних наукових

шкіл, течій, теоретичних підходів та дослідницьких проектів.

Слід зазначити, що в економічній науці існував досить сильний «антирегіональний» напрям, прихильники якого заперечували значення просторового чинника в макроекономічних моделях. На думку «антирегіоналістів», регіональні дослідження виходять за рамки економічної науки і стосуються скоріше географії і соціології, тому що навіть саме поняття регіону як місця розташування людського життя було введено на початку ХХ століття саме географами. У той же час, з погляду самих географів, дослідження регіональних проблем виробництва «виходить за межі компетенції географії, тому що зміст кожного району ускладнюється деталями, що не мають ніякого відношення до особливостей, що досліджуються географами» [19].

Тільки нещодавно сформувався переконання в тім, що просторові аспекти економічного і соціального розвитку заслуговують створення спеціальної «регіональної» науки – нового, синтетичного напрямку економічної і соціальної теорії. Тому регіональна наука формується на основі синтезу багатьох «старих» наук і є «комплексною міжгалузєвою». Практично дуже важливо розуміти, що ефективний регіональний аналіз спонукає до кооперації багатьох вчених і фахівців різних наукових напрямів. При цьому географам, які традиційно використовують комплексний підхід у територіальних дослідженнях, звичайно відводиться головна координуюча роль [2, 4, 10, 11, 14, 19].

Регіональна наука одержала визнання з боку широкої наукової громадськості в усьому світі. У 1954 р. з ініціативи У.Ізарда було організовано Американську асоціацію регіональної науки (ARSA), у 1979 – Європейську асоціацію регіональної науки (ERSA), а у

1989 – Міжнародну асоціацію регіональної науки (RSAI). Існує кілька авторитетних періодичних видань, присвячених винятково регіональним дослідженням: *Journal of Regional Science* (заснований У.Ізардом у 1958 р.), *The Annals of Regional Science* (видаються у США з 1967 р.), *Regional and Urban Economics* (журнал видається у Західній Європі з 1971 р.), *International Regional Science Review* («полегшений» варіант *Journal of Regional Science*, видається у США з 1975 р.), *Papers in Regional Science: Journal of the Regional Science Association International* (журнал Міжнародної асоціації регіональної науки). Щорічно проводяться «збори» (meetings) національних асоціацій регіональної науки, а також конференції та «літні виїзні школи» (summer schools) з обміну досвідом в галузі теорії і практики регіональних досліджень.

3. Регіональні дослідження на кафедрі економічної і соціальної географії ОНУ

Регіональна тематика є традиційною для кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Протягом тривалого часу об'єктом вивчення був макрорегіон Українського Причорномор'я. У зв'язку з цим виконано цілу серію аналітичних економіко-географічних, геодемографічних та геоecологічних досліджень у рамках держбюджетних і госпдогвірних тем.

Кафедра брала участь у підготовці Національного звіту з проблем інтегрованого управління приморськими смугами Чорного й Азовського морів (Integrated Coastal Zone Management) на замовлення Світового банку (World Bank), у міжнародному проєкті TACIS «Озера нижнього Дунаю», у проєкті Європейського союзу «Дунайський простір» (Danube Space Study).

Окремий напрям становлять прикладні розробки кафедри в галузі планування і управління регіональним розвитком. Кафедра брала участь у розробці планів і програм соціально-економічного розвитку Одеської області, міста Одеси, регіону Українського Придунав'я. Склалися тісні робочі контакти з місцевими органами влади Одеської області, на замовлення яких виконувалися передпланові економіко-географічні дослідження. Надалі ці контакти мають бути використані для організації виробничої практики студентів нової спеціалізації «Географічні основи економіки і управління розвитком регіону».

Важливим напрямом теоретичних і методичних досліджень на кафедрі є розробка концепції регіональної географічної інформаційної системи (ГІС) для регіонального планування і управління. Кафедра має досвід розробки географічної бази даних для соціально-економічного моніторингу Одеської області в адміністративно-територіальному розрізі. Накопичено значний досвід комп'ютерного тематичного картографування регіонів різного таксономічного рангу і проблемної специфіки.

У ході наукового стажування автора цієї статті в США за програмою Фулбрайта в 2003–2004 навчальному році, налагоджено робочі контакти із Західним (штат Аризона) і Південним (штат Західна Вірджинія) філіями Американської асоціації регіональної науки, а також з Інститутом регіональних досліджень Університету Західної Вірджинії – відомим світовим центром вивчення депресивних регіонів. З ініціативи його директора проф. Рандала Джексона кафедру економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова було включено до складу міжнародного Консорціуму наукових центрів розвитку регіоналістики.

4. Регіоналістика як навчальна дисципліна і спеціалізація

Завдяки своєму проблемно-орієнтованому, комплексному і багатогалузевому характеру, регіоналістика як *навчальна дисципліна* в принципі може розроблятися на різних базових дисциплінарних платформах – опорних дисциплінах, що формують цей науковий напрям, – географії, економіці та плануванні.

Перевагами географічної платформи у викладанні (вивченні) регіоналістики є: 1) комплексний і синтетичний характер самої географічної науки, що відповідає інтерпретації регіональної науки за У.Ізардом; 2) можливість проведення детального територіального внутрішньорегіонального аналізу на базі аналітичного і синтетичного картографування (можливість перейти від інтерпретації регіону як «чорної шухляди» у регіональних макроекономічних і балансових моделях, до моделі «білої шухляди» у процесі територіального внутрішньорегіонального аналізу); 3) можливість використання сучасних географічних інформаційних технологій як на етапі територіального аналізу, так і на етапі планування і управління.

Як концептуальну основу для розробки навчально-методичного комплексу регіоналістики і відкриття відповідної спеціалізації на кафедрі економічної і соціальної географії ОНУ було використано «Концепцію стандарту вищої базової географічної освіти в Україні» [15]. Відповідно до концепції, а також з урахуванням специфіки регіональної проблематики і досвіду викладачів, у 2003–2004 навчальному році на кафедрі було відкрито нову спеціалізацію «Географічні основи економіки і управління розвитком регіону».

При визначенні циклу вибіркового дисциплін (спекурсів) за цією спеціалізацією особлива увага була приділена блоку економічних дисциплін. Пробле-

ма полягала у розробці оптимальної системи економічних спецкурсів, вивчення яких забезпечило б «необхідне і достатнє» знання економіки в контексті вимог моделі випускника (бакалавра, фахівця, магістра) кафедри з цієї спеціалізації. Для вирішення цього завдання була використана модель організації курсу ринкової економіки й організації бізнесу, запропонована в [6], яка включає елементи економічної теорії (Economics), організації промисловості (Industrial Organization), фінансових ринків (Financial Markets), банківської системи (Banking System), управління бізнесом (Business Administration), регіональної економічної теорії (Regional Economics).

Програма навчання в рамках спеціалізації «Географічні основи економіки і управління розвитком регіону» включає також вивчення основних розділів суспільної географії, основ регіонального і міського планування, регіональної політики і муніципального права, бізнес-географії і геомаркетингу паралельно зі спеціальною підготовкою в галузі геоінформатики і комп'ютерного моделювання.

Метою навчання є підготовка географів-регіоналістів, економістів регіонального розвитку, здатних на практиці сприяти розв'язанню проблем місцевого і регіонального економічного розвитку в межах макрорегіону Українського Причорномор'я.

Випускники (бакалаври, спеціалісти, магістри) можуть працювати в таких організаціях, як:

1. *Загальноосвітні школи, коледжі, гімназії і ліцеї*: викладач географії, економіки й інформатики.
2. *Обласні державні адміністрації, виконкоми обласних, міських і районних Рад*: аналітик відділу територіального планування і соціально-економічного розвитку; економіст регіонального розвитку; менеджер регіональних

(обласної, муніципальної, районної) програм соціально-економічного розвитку; розроблювач і адміністратор регіональної бази даних (регіональної СУБД) та регіональної ГІС для регіонального планування і управління.

3. *Науково-дослідні і проектні організації*: науковий співробітник – фахівець з регіонального аналізу, територіального планування і регіональних інформаційних систем (регіональних СУБД та регіональних ГІС).

4. *Фірми та приватні підприємства, що мають регіональні філії, або надають територіально розподілені послуги*: фахівець з геомаркетингу та бізнес-географії.

Література

1. Андерсон В.М. Проблеми регіоналізації України: теорія, практика, перспективи // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. – К.: Стило, 2002. – С. 31–48.
2. Бильчак В.С., Захаров В.Ф. Региональная экономика: Монография / Под ред. В.С.Бильчака. – Калининград: «Янтарный сказ», 1998. – 316 с.
3. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: Учебник для вузов. – М.: ГУ ВШЭ, 2001. – 495 с.
4. Изард У. Методы регионального анализа. – М.: Прогресс, 1964.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. Под науч. ред. О.И.Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Львов Ю.А. Основы экономики и организации бизнеса. – Санкт-Петербург: ГМП «ФОРМИКА», 1992. – 384 с.
7. Некрасов Н.Н. Региональная экономика. Теория, проблемы, методы. – 2-е изд. – М.: Экономика, 1978. – 344 с.
8. Новоселов А.С. Теория региональных рынков. – Новосибирск: «Сибирское соглашение», 2002. – 448 с.
9. Одеський регіон: природа, населення, господарство: Навчальний посібник О.Г. Топчієв, І.І. Кондратюк, О.І. Полоса

та ін. // За заг. ред. О.Г.Топчієва. – Одеса: Астропринт, 2003. – 184 с.

10. Пістун М.Д. Онови теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.

11. Розміщення продуктивних сил: Навчальний посібник. В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлик, В.Ф. Семенов та ін. // За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлик. – К.: Либідь, 1996. – 368 с.

12. Сонько С.П., Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика: Навчальний посібник. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – 380 с.

13. Топчієв О.Г. Теоретичні основи регіональної економіки. – К.: УАДУ, 1997. – 140 с.

14. Топчієв О.Г. Основы суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

15. Шищенко П.Г., Олійник Я.Б., Дмитрук О.Ю. Концепція стандарту вищої базової географічної освіти: Монографія. – К.: Тандем, 2000. – 588 с.

16. Шнипер Р.И., Новоселов А.С. Региональные проблемы рыноковедения: экономический аспект. – Новосибирск: Наука, 1993.

17. Boose D. A short history of the field of regional science // Papers in Regional Science: Journal of the Regional Science Association International, 2004. Vol. 83, №. 1 – 2, pp. 31–57.

18. Fujita M., Krugman P., Venables A.J. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. – Cambridge: The MIT Press, 1999. – 367 pp.

19. Garnsey M.E. The Dimension of Regional Science // Regional Science Association. Papers and Proceedings, 1956. Vol 2. P. 39.

20. Gateways to the Global Economy / A.E. Andersson, D.E. Andersson (Eds.), Edward Elgar, 2000.

21. Laulajainen R., Stafford H.A. Corporate Geography. Business Location Principles and Cases. – Kluwer Academic Publishers, 1995.

22. Regional Competition / P.W.J. Batey, P. Friedrich (Eds.), Springer, 2000.

23. Richardson H. Regional Economics. NY., 1969.

Тенденції реформування та розвитку електроенергетики України

Олександр Загній

За свою сторічну історію електроенергетика в розвинених країнах світу зазнала істотних трансформацій, пройшовши шлях від невеликих локальних генеруючих установок до великих державних і міждержавних електроенергетичних об'єднань. Основними передумовами інтеграційних процесів, пов'язаних зі створенням і розширенням електроенергетичних систем (ЕЕС), а також їх об'єднанням, були і залишаються обмеженість і нерівномірний розподіл паливно-енергетичних ресурсів, поліпшення техніко-економічних показників ЕЕС у порівнянні з ізольовано працюючими електростанціями, насамперед за рахунок реалізації системних ефектів, підвищення якості і надійності електропостачання споживачів, обмеження екологічного тиску з боку енергокомплексів, підвищення інфраструктурної ролі електроенергетики і ЕЕС в житті суспільства.

Водночас із зазначеними тенденціями переважно технічного характеру в цей період мали місце й істотні інституційні зміни в електроенергетиці багатьох країн, пов'язані з трансформаціями організаційної структури галузі, відносинами власності, економічними механізмами управління. До 30-х років ХХ ст. (до відомої глобальної економічної кризи) в електроенергетиці більшості розвинених країн переважала приватна власність на

електроенергетичні об'єкти, а в процесах функціонування та розвитку ЕЕС істотну роль відігравали механізми конкуренції. Означена економічна криза та її наслідки привели до усвідомлення важливості ролі електроенергетики як базової галузі економіки і паливно-енергетичного комплексу. Одним з істотних чинників, що сприяв усвідомленню цього, є те, що електроенергія за своїми споживчими властивостями є найбільш універсальним, технологічно зручним і чистим енергоносієм. Результатом такого усвідомлення стала націоналізація електроенергетичної галузі в багатьох країнах та організаційна трансформація структури електроенергетики шляхом створення вертикально-інтегрованих електроенергетичних компаній, які монополно виробляють електроенергію та забезпечують нею споживачів на територіях, які обслуговують. Слід зазначити, що вертикально-інтегровані монополії створювалися і в тих країнах, де зберігалася приватна або змішана (включаючи приватну) власність на електроенергетичні об'єкти.

У СРСР мотивація націоналізації електроенергетики з відомих причин була іншою, іншими були також економічні відносини в електроенергетиці, як і в економіці в цілому, проте структурні перетворення в галузі були подібними.

Приблизно до середини 70-х років минулого століття багато фахівців визнавали, що інституційне середовище функціонування та розвитку ЕЕС, яке історично склалося, накопичило багато недоліків, що гальмують зростання ефективності виробництва електроенергії та постачання її споживачам, впровадження нових прогресивних енергетичних технологій. Для подолання негативних явищ у 1980–1990-х роках у багатьох країнах було здійснено інституційні перетворення галузі, виділено потенційно конкурентні (генерація, збут, послуги) і природно-монополні (передача та розподіл електроенергії, диспетчерське управління) види діяльності. У потенційно конкурентному середовищі було введено ринкові конкурентні механізми. На межі XX і XXI століть подібні перетворення розпочалися і в Україні. Їх аналіз, вивчення та дослідження спричинили появу низки публікацій [1–4].

Якщо звернутися до історії питання, то сьогодні вже важко сказати, який підхід до організації електроенергетики був би для України оптимальним – ринкові реформи чи державне планування. І той, і інший підходи мають свої плюси й мінуси. Нинішні умови функціонування і тенденції розвитку не дають підстав для однозначної оцінки обраного шляху. Одне можна констатувати, на жаль: початку ринкових реформ в Україні в галузі електроенергетики, чіткої картини очікуваних результатів ніхто не передбачав, тому важко визначити причини, з яких було обрано саме таку модель функціонування системи [3].

Досвід ринкових перетворень в електроенергетиці більшості країн світу показав, що первинна ейфорія з приводу ефективності чисто ринкових відносин у функціонуванні, і особливо розвитку ЕЕС, виявилася невиправданою. Відбувся певний «відкат» від надмірно

ліберальних моделей організації і функціонування електроенергетичних ринків, було усвідомлено важливу роль «м'якого» регулювання цих ринків шляхом реалізації відповідної державної політики. По суті, загальновизнано фахівцями той факт, що найбільш раціональним із погляду ефективного функціонування і розвитку ЕЕС є поєднання ринкових механізмів і державного регулювання. Слід зазначити, що визначити таке раціональне поєднання – завдання дуже непросте, адже кожна країна має свою специфіку, що зумовлена особливостями економіки взагалі і електроенергетики зокрема, умовами їх функціонування і розвитку.

В електроенергетиці України відбувається реформування, що передбачає наявність у нинішніх умовах конкуренції і ринкових відносин. Проте труднощі з переходом до ринку в цій галузі спостерігаються практично в усіх країнах.

Історично в електроенергетиці країн Заходу наприкінці XIX – початку XX ст. вже діяв вільний (нерегульований) ринок [6]. Там сформувалися природні електроенергетичні монополії, регульовані державою. Нині в цій галузі відбувається фактичне повернення до конкурентного ринку. Цікаво зіставити процеси реструктуризації цієї галузі, що відбувалися в минулому і мають місце нині.

Особливі труднощі при переході до ринку спостерігаються в розвитку генеруючих потужностей. Відчувається недолік інвестицій в нові електростанції, відбувається скорочення резервів потужності, припинилося будівництво капіталомістких ГЕС, АЕС, а подекуди і конденсаційних електростанцій (КЕС) на вугіллі. Найбільш яскравими прикладами цього процесу можна назвати енергетичні кризи, пов'язані з утворенням дефіциту електроенергії, в Калі-

форнії в 2000–2001 рр. і в Бразилії в 2001 р.

При переході до ринку передбачається функціональний розділ вертикально-інтегрованих монопольних компаній з виділенням сфер, в яких можлива конкуренція. За аналогією з іншими країнами в Україні, зокрема, існує декілька електрогенеруючих компаній (ЕГК), національна енергетична компанія, яка зберігає статус регульованої природної монополії, оперативно-диспетчерське управління торгової системи тощо.

Основні та розподільчі електричні мережі залишаються під державним контролем, і механізм фінансування їх розвитку в загальних рисах залишатиметься таким, як і раніше – включення інвестицій в тарифи на передачу електроенергії, встановлювані регулюючим органом. Тому найбільшої уваги потребує розвиток генеруючих потужностей. Проблеми фінансування будівництва нових електростанцій в умовах конкурентного ринку в концепціях країн Заходу виявилися недостатньо опрацьованими та вирішеними. В Україні вони набувають специфічної гостроти.

Аналізуючи проблеми розвитку генеруючих потужностей в умовах ринку, постаємо перед необхідністю розв'язання безлічі питань [5]:

– які умови необхідні для залучення інвестицій в нові електростанції?

– чи можуть цінові сигнали ринку забезпечити своєчасний розвиток і оптимальну структуру генеруючих потужностей?

– чи можна подолати монопольний характер електроенергетичного ринку?

– як координувати розвиток генеруючих потужностей та електричних мереж?

– про що говорить досвід реформування електроенергетики за кордоном?

– які особливості українських умов при переході до ринку в електроенергетиці?

Крім того, залишається нез'ясованим, чи будуть рішення, що їх приймають окремо різні учасники ринкових відносин, оптимальними для економіки і суспільства в цілому; чи справді ефект, що досягається в результаті конкуренції, перевищує витрати на організацію ринку та запобігання неминучим негативним його наслідкам.

Одна з головних причин труднощів у розвитку генеруючих потужностей бачиться у тому, що ринок в електроенергетиці належить до категорії ринків з недосконалою конкуренцією та істотно відрізняється від ринків в інших галузях економіки. Зумовлено це в першу чергу тим, що електроенергетика є по суті складною технологічно єдиною електроенергетичною системою. Прийнято говорити про реформування (реструктуризацію, дерегулювання, лібералізацію) електроенергетики, а фактично реформуються електроенергетичні системи.

Можна вказати на такі властивості ЕЕС, які вони вносять в ринок електроенергії:

А. Спеціалізований транспорт електроенергії і територіальна обмеженість ЕЕС, що зумовлює локальний характер ринку. У ринку електроенергії можуть брати участь лише виробники і споживачі, безпосередньо підключені до даної ЕЕС. Для розширення виробництва електроенергії потрібне будівництво в даній ЕЕС нових електростанцій.

В. Змінність режимів електроспоживання в річному, тижневому і добовому розрізах. З одного боку, це приводить до необхідності (і економічної доцільності) будівництва в ЕЕС електростанцій різних видів (базисних, напівпікових, пікових), які мають неоднакові техніко-економічні показники (питомі

капіталовкладення, експлуатаційні витрати). Структура (пропорції) таких електростанцій повинна бути оптимальною. З другого боку, річні витрати електростанцій і ЕПК, які визначають економічну ефективність участі в ринку, залежать від режимів їх роботи в різні сезони року і години доби, тобто неоднозначно залежать від річного виробництва електроенергії.

С. Тривалі терміни будівництва електростанцій. Це унеможливує швидко ліквідацію дефіциту, якщо він з якихось причин утворився на ринку електроенергії. Для ефективного функціонування ринку необхідно постійно підтримувати на ньому певний надлишок виробничих потужностей. Стосовно ЕЕС це можна забезпечити лише завчасним плануванням і своєчасним введенням нових електростанцій. Отже, уникнути дефіциту на ринку електроенергії можна тільки тим, що не допускати його. Фактично для цього потрібне централізоване управління розвитком ЕЕС, аналогічне оперативно-диспетчерському управлінню (яке передбачається при переході до ринку).

Для фінансування розвитку ЕЕС, у тому числі і генеруючих потужностей, необхідне підвищення тарифів або цін на електроенергію в порівнянні з чистими експлуатаційними витратами. Для інвестування нових електростанцій в умовах конкурентного ринку необхідні вищі ціни електроенергії, ніж тарифи при регульованій монополії. Пояснюється це зміною механізмів формування інвестиційної складової.

При регульованій монополійній компанії інвестиції (зокрема кредити) для нового будівництва, що включаються в тарифи, розподіляються на всіх споживачів ЕЕС. Інвестиційна складова виходить при цьому відносно невеликою. В умовах конкурентного ринку інвестиції (приватні) в нову електростанцію по-

винні окупатися за рахунок продажу електроенергії тільки однієї даної електростанції. Крім того, зважаючи на високу невизначеність і підвищений фінансовий ризик інвестор розраховуватиме на повернення інвестицій з вищим відсотком на капітал (у порівнянні з кредитами в умовах регульованої монополії). Такі обставини роблять необхідну інвестиційну складову ціни на електроенергію вищою, чим при регульованій монополії (для електростанцій одного й того ж типу).

Одночасно в умовах конкурентного ринку з'являється суперечність (відбувається «розрив») між цінами (витратами) діючих електростанцій і цінами, необхідними для залучення інвестицій у нові аналогічні електростанції. Витрати електростанцій, що діють, можуть знижуватися під впливом конкуренції на оптовому ринку. У той же час ціни, які можуть запропонувати нові електростанції такого ж типу, перевищуватимуть експлуатаційні витрати на величину вказаної вище за інвестиційну складову, потрібну для повернення (окупності) інвестицій.

Якщо на оптовому ринку встановлюються ціни на рівні витрат електростанцій, що діють, то виникне економічний бар'єр для будівництва нових електростанцій (зокрема для входження в ринок нових виробників електроенергії). При зростанні електроспоживання або виведенні з експлуатації зношених електростанцій це може призвести до дефіциту електроенергії та зумовленого цим підвищення цін. Таким чином, замість очікуваного зниження цін у зв'язку із переходом до ринкових відносин відбудеться їх підвищення.

Якщо ціни підвищуються до рівня, необхідного для інвестицій, то діючі електростанції одержать підвищений прибуток, що завдасть невиправданих збитків споживачам. Тим самим буде порушено

нормальне (ефективне) функціонування ринку (в порівнянні з тим, яке було б в умовах досконалої конкуренції).

Означена суперечність заслугоує на спеціальне глибоке вивчення. У країнах Заходу, що перейшли до ринкових відносин в електроенергетиці, цей чинник не відразу себе проявив через великі резерви генеруючих потужностей, а також будівництво електростанцій на природному газі з ефективними парогазовими установками (ПГУ), повні витрати яких (капіталовкладення, що враховують) виявилися нижчими за експлуатаційні витрати традиційних електростанцій (АЕС, КЕС на вугіллі). Проте поступово труднощі пов'язані з будівництвом нових традиційних електростанцій, виявляються все більше, а тому потребують додаткового вивчення і аналізу.

Вказана суперечність свідчить про недосконалість ринкових відносин в галузі електроенергетики. Розподіленням вертикально-інтегрованих монополій на сфери генерації, транспорту, розподілу і збуту електроенергії та організація конкуренції між незалежними ЕГК на оптовому ринку фактично не усувається домінування існуючих виробників енергії. Відокремившись від монополії, ЕГК можуть утворювати олігополії з усіма властивими їм якостями. Олігополісти можуть маніпулювати цінами на оптовому ринку, створюючи та підтримуючи дефіцит електроенергії шляхом припинення або уповільнення розвитку генеруючих потужностей. При цьому підтримуватиметься високий рівень цін (який перевищує витрати виробництва) та забезпечуватиметься підвищений (монополійний) прибуток, хоча і недостатній для залучення нових виробників енергії (для окупності їхніх інвестицій).

Слід зазначити, що при будь-якій організації ринку інвестиції в нові електростанції зрештою завжди оплачують споживачі, що купують електроенергію. Це відбувається і при так званому самофінансуванні розвитку ЕЕС, і при будівництві за рахунок кредитів, і при приватних інвестиціях в умовах конкурентного ринку. Тому для споживачів вигідна така організаційна структура електроенергетики і такі форми фінансування розвитку, за яких інвестиційна складова тарифів або цін на електроенергію мінімальна.

Розв'язання порушених проблем можливе за умови здійснення глибокого аналізу умов функціонування і розвитку генеруючих потужностей ЕЕС при переході (або, точніше, поверненні) від регульованої монополії до конкурентного ринку в електроенергетиці. У процесі дослідження передусім необхідно вивчити:

- особливості ЕЕС і різних моделей організації ринку в електроенергетиці, інтересів і мотивів поведінки учасників ринкових відносин;
- механізми фінансування будівництва електростанцій і моделей ціноутворення при регульованій монополії і конкурентному ринку;
- зарубіжний досвід і вплив реформування галузі на розвиток вітчизняної електроенергетики;
- економічні характеристики електростанцій, ЕГК і ЕЕС, механізми формування цін за умов розвитку ЕЕС з використанням графічного апарату теорії мікроекономіки;
- особливості реформування електроенергетики України.

Література

1. *Деягин М.Г.* Реформа електроенергетики. Начало конца... // Свободная мысль – XXI. – 2003. – № 10. – С. 10–22.
2. *Корнілов І.Є.* Моніторингові системи у світовій практиці регулювання енергоринків: досвід для України // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=epol1&issue=2004_4
3. *Кучеренко О.* Ще раз про оптовий ринок електроенергії // Дзеркало тижня. – 2001. – № 40 (364).
4. *Маскалевич І.* Ще раз про це // Дзеркало тижня. – 2001. – № 24 (348).
5. *Подковальников С.В.* Развитие рыночной энергетики. Обзор зарубежных подходов // Изв. РАН. Энергетика. – 2000. – № 1. – С. 84–91.
6. *Brennan T.J., Palmer K.L., Kopp R.J.* et al. A Shock to the System: Restructuring America's Electricity Industry // Res. For Future. – Washington D.C.: 1996. – 138 p.

Куди іде Національна академія наук України?

Костянтин Малєєв

Уже понад десятиліття Національна академія наук України переживає не найкращі часи. Вкажемо лише на деякі зовнішні вияви кризи, у якій опинилася Академія та керована нею наука. Насамперед звертає на себе увагу різке зменшення державного фінансування і взагалі уваги з боку держави; досить стрімке падіння престижності наукової роботи; «витік мізків» як у напрямку західних країн, так і в напрямку більш прибуткових і престижних галузей діяльності в нашій країні (бізнес, політика тощо); поява цілого ряду «альтернативних» і галузевих академій, які не лише претендують на державне визнання, а, відповідно, на фінансування, водночас вони активно конкурують з інститутами НАНУ в справі залучення позабюджетних коштів на дослідження.

Кризова ситуація посилюється ще й реакцією громадськості на проблему, яка стала предметом хоч і не дуже активного, але все-таки обговорення, яке, до речі, не допомогло знайти реально виходу із ситуації, що склалася. А її, цю ситуацію, представляють так, що, хоча система НАНУ і не позбавлена недоліків, але в цілому є єдиною правильною формою організації науки, а всі її проблеми, привнесені ззовні, і є результатом несприятливих суспільних умов. Середовищем, що оточує нашу

Академію, є держава, тому обговорення виглядає як постійна апеляція її до політичної еліти на предмет того, що необхідно умови існування Академії зробити зручнішими, комфортнішими. При цьому, схоже, що ні представники політичних еліт, ні представники Академії не уявляють, як зробити діалог між ними хоч якоюсь мірою конструктивним. А діалог цей зводиться до наступного: представники академічної бюрократії вимагають додаткового фінансування і уваги з боку держави, аргументуючи це станом науки і загальними труднощами життя без грошей, а представники держави не цілком розуміють, чим Академія, академіки та їхні інститути можуть бути корисними для розв'язання безпосередніх проблем, а тому воліють не дуже реагувати і не дуже втручатися у незрозумілий для них академічний світ.

Становище прохача мало в чому допомагає Академії, швидше постійно ставить її в незручну позицію, ще дужче посилюючи і без того незавидне становище академічних учених. Як приклад наведемо той факт, що президент Академії не зміг відмовити колишньому прем'єру в тому, щоб стати його довіреною особою, і нині, коли влада змінилася, навряд чи зможе відмовити будь в чому новій владі. І це при тому, що більшість, принаймні київських, учених

активно підтримували на виборах опозицію. В результаті, коли нова влада повідомила про чергове скорочення фінансування наукових установ, академічне співтовариство на це образилося. А ображатися нашим ученим не звикати.

На ображених, як відомо, воду возять, тому немає нічого дивного в тому, що віце-прем'єр з гуманітарних питань М. Томенко прямо обманувши, до речі, чотирьох академіків, відбирає в Інституту філософії НАНУ половину його приміщень. Пікантність ситуації полягає в тому, що ці приміщення не належать державі, а саме Академії, яка, як відомо, є суверенною громадською організацією, і спроба посягання на її власність не може кваліфікуватися інакше, як крадіжка, навіть якщо віце-прем'єрові це негайно і дуже потрібно.

До слова, представники політичних еліт знаходять і інші способи «утилізувати» усталені академічні та колоакадемічні інститути в своїх цілях. Найпоширенішим способом є присвоєння собі наукових звань, аж до звань члена-кореспондента чи академіка. Найкоротший шлях у члени-кореспонденти лежить, як не дивно, через міністерський портфель. Це, зрозуміло, не надто сприяє зростанню авторитету як академіків, так і всієї Академії. А вже таке поширене явище, як купівля кандидатських, докторських або професорських звань, взагалі призводить до знецінення академічних процедур і ритуалів не лише в очах учених, а й очах населення. Важко очікувати співчутливого ставлення до вчених з боку народу, який ще недавно наочно переконався в тому, що у нас можна стати професором, так і не навчившись писати це слово, або стати академіком, будучи звинуваченим у плагіаті.

Щоб розібратися в тому, що діється нині з НАНУ, не достатньо простого переліку тих бід, які звалилися на її голову, і тих непривабливих явищ, які

вона сама частенько породжує. Необхідно розібратися в самій суті феномену Академії як суспільного інституту, без якого важко уявити сучасне суспільство, і який виконує якусь суспільно значущу функцію, оскільки існує в більшості цивілізованих країн упродовж 200–300 років.

Поява академії тісно пов'язана з двома суспільно-історичними явищами: наука і освіта. Причому це стосується не тільки появи академії у європейських країнах у кінці XVII – на початку XVIII ст., а і платонівської академії в Афінах, яка виникла на тлі масового поширення грамотності серед громадян, зародження літератури, історії і систематичної філософії.

Що стосується нового і новітнього часу, то академії виникають як інститути патронування науки з боку держави і, відповідно, символізують визнання наукового, раціонального досвіду, як такого, що не тільки має право на існування поряд з релігійним або містичним, а й заслуговує офіційної підтримки. Без такого офіційного визнання науки як чогось позитивного неможливо виявилася масова світська освіта і поширення головної ідеї просвітництва, ідеї раціональності як універсального механізму, що дає змогу успішно існувати в сучасному світі. Хоча академії і виникають переважно при королівських дворах так званих освічених монархів Європи, вони досить швидко стають незалежними інституціями самих учених, які всіляко протистоять втручанню держави у їхні справи, не відмовляючись при цьому від державної підтримки.

Отже, постає питання, чи взагалі може існувати наука без такого інституту як Академія? Слід визнати, що цілком може. Новітня історія неоднозначно свідчить, що відтоді, як наука стала тією чи іншою мірою «безпосередньою виробничою силою», вона не менш, а

часом і більш ефективно розвивається в рамках дослідницьких центрів великих корпорацій, в університетських лабораторіях і навіть у рамках відомчих інститутів. Держави давно усвідомили: якщо треба досягнути якихось конкретних результатів, наприклад створити атомну бомбу, набагато ефективніше, скажімо, звернутися до Л. Берії, який організує необхідні дослідження швидко і результативно.

Навіть у Радянському Союзі, незважаючи на тотальне одержавлення всіх сторін суспільного життя, Академія зберегла деяку подібність автономії, в усякім разі не була розпущена і оголошена буржуазною вигадкою, з паралельним підпорядкуванням її інститутів міністерству науки. В цілому радянська влада зробила з Академією наук те саме, що Петро I зробив з російською православною церквою, повністю підкоривши її державі, але при цьому залишив як видимість самостійності, так і внутрішню закриту систему формування ієрархії. В обох випадках на яв спроба зберегти головні функції цих суспільних інститутів, спроба зберегти за ними духовний, світоглядний, недержавний і наддержавний авторитет. Справді, головний «продукт», який продукують як церква, так і Академія – це авторитет. Так само як авторитет церкви є принципом, без якого не можливе віровчення і поширення релігійного досвіду в масах віруючих, так і авторитет Академії є головним принципом просвіти і наукової освіти, що покликаний гарантувати єдність останніх. Без цього кожна школа, кожний учитель будуть викладати свою науку, так само як за відсутності єдиної церкви кожний священик стане проповідувати власне віровчення. До речі, так воно і сталося, коли російська монархія заборонила старообрядність і не дала змоги старообрядцям створити єдину церкву. Цей напрям у християнстві роз-

сипався на десятки окремих сект. І навпаки, коли очолив католицьку церкву Іван Павло II, особистий авторитет якого виявився на рівні, гідному великої людини, то за час його понтифікату кількість прихильників католицизму в світі зросла на третину.

Однак повернемося до Академії і проблем освіти. Цілком очевидно, що успішність сучасної держави залежить від рівня освіченості населення. Тим часом переважна більшість знань, що викладаються в школі, приймаються на віру, незважаючи на панівний принцип раціоналізму, у якому ці школи намагаються переконати учнів. Отут і виявляється, що без авторитету вчителя освіта просто неможлива, водночас авторитету вчителя мало, бо вчитель повинен спиратися на авторитет науки, який втілюється в Академії. При цьому єдність Академії забезпечує єдність освіти, хоча б тією мірою, щоб випускники різних шкіл могли говорити однією мовою і розуміти один одного. Отже, головним виправданням існування Академії є життєва необхідність наявності публічних людей, яким можна було б беззастережно довіряти хоча б у питаннях, пов'язаних з наукою.

Зробимо спробу сформулювати ті необхідні умови, які роблять Академію і академіків суспільно виправданими, і які необхідно було б зберегти за будь-якого варіанта реформування цієї інституції. Насамперед це – безумовний науковий і особистий авторитет членів Академії. По-друге, – публічність їх діяльності. (На жаль, сьогодні суспільно значущі наукові проблеми на публічному рівні обговорюють хто завгодно, тільки не вчені). По-третє, Академію слід відокремити від бізнесу і політики, предметом культу академіків має бути все-таки істина, а не влада або гроші.

На жаль, в гонитві за визнанням сильних світу цього, а також у боротьбі

за достойне фінансування наша Академія значною мірою втратила саме ці основоположні для неї якості. І нині триває боротьба не за істину і авторитет, а за право керувати дослідницькими структурами і власністю. При цьому забувається, що Академія цілком може існувати і існувала без грошей і без адміністративної влади. Забувається, що по суті своїй Академія – це громадська організація, члени якої обираються не за посадами і навіть не за місцем, яке вони займають у таблиці про ранги, а лише відповідно до свого наукового авторитету.

Ми не хотіли б, щоб наші міркування були сприйняті як заклик до «розкулачування» Академії. Хоча ще Н. Вінер зазначав, що в міру насичення науки грошима різко зростає кількість кар'єристів і пройдох, які називають себе вченими. Просто ми акцентуємо увагу на тому, що Академія – це не міністерство науки або не тільки міністерство науки, це насамперед обличчя науки. І якщо ми не потурбуємося про те, щоб вираз цього обличчя став більш привабливим, то зруйнуємо освіту, а разом з нею і майбутнє своєї країни.

III. На книжкову полицю

Дилеми розбудови держави або нотатки для реформаторів та їх радників від Фукуями

(Francis Fukuyama. *State-Building. Governance and World Order in the 21-st Century*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2004. – 137 p.)

Віктор Степаненко

Ім'я американського професора з типовим, як для нашого вуха, японським прізвищем Фукуяма* вже досить відоме зацікавленому читачеві. Завдяки перекладацькій активності наших північно-східних сусідів головні праці цього філософа та політолога вже опубліковані російською. Зірка Фукуями стрімко зійшла на небосхилі світової суспільно-політичної думки завдяки публікації наприкінці 1980-х р. його резонансної статті «Кінець історії?» у респектабельному американському неоконсервативному часописі «National Interest». У ній автор підсумовував переможні для ліберальної демократії наслідки боротьби основних світових ідеологій, включаючи передусім її перемогу над останнім потужним контраргументом щодо неї комунізмом і проголошував, що домінуючий консенсус ліберальної демократії є «кінцевим пунктом ідеологічної еволюції людства». А ос-

кільки сама ця демократія як тип політичного режиму є (за Фукуямою) «кінцевою формою правління в суспільстві», маємо «кінець історії» у сенсі припинення (або, краще, сумнівності) пошуків щодо інших оптимальних шляхів суспільного розвитку.

Видається, що ейфорія, оптимістичні сподівання, а водночас певна розгубленість перед втратою світоглядного сенсу із закінченням (як здавалося) стимулюючої конкуренції двох основних проектів суспільного розвитку, той дух часу та настрої ліберальних інтелектуалів Заходу середини – кінця 1980-х були найвиразніше схоплені у цій епатажно-привабливій метафорі Фукуями. Райдужні перспективи утвердження «нового хороброго світу» демократії видавалися особливо привабливими в контексті суспільно-політичних зрушень у східній Європі та «перебудовчих» маневрів у колишньому Радянському Сою-

* Френсіс Фукуяма – професор міжнародної політичної економіки при Школі перспективних міжнародних досліджень імені Пола Нітце, Джон Гопкінс-Університет (Вашингтон, США). Автор багатьох праць, включаючи *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*; *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*; *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*; *The End of History and the Last Man*.

зі. За змістом та виразом соціальні концепції нової доби мають бути концентрованими метафорами ідей, що вже начебто «розчинені» у повітрі часу, а талант соціального дослідника полягає у його здатності відчутти і висловити ці ідеї. Френсіс Фукуяма, безумовно, володіє цим талантом.

Підтвердженням цьому є його нова книга. Битий шлях глобального демократичного суспільного розвитку, який видавався прямим наприкінці 1980-х, як виявилось, приховує багато складнощів, несподіванок та перепон для країн і суспільств, що стали на нього. Такі тривожні хроніки останнього десятиріччя минулого століття, як збройні та насильницькі конфлікти при розпаді колишнього СРСР та Югославії, кривавий геноцид в Руанді, виникнення «гарячих точок» і криваві спалахи латентних конфліктів від Балкан, Кавказу, Близького та Середнього Сходу (передусім в Афганістані та Іраку) до Центральної та Південної Азії, відверті провали гуманітарних інтервенцій світового демократичного співтовариства у подоланні гуманітарних криз 1990-х років у Сомалі, Гаїті, Боснії, Східному Тиморі, а також прояви таких аберацій сучасного глобального розвитку, як пандемія СНІДу, екологічні проблеми та зростання прірви поміж багатою геополітичною Північчю та знедоленим геополітичним Півднем, позначили нові контури глобальної напруги. Терористична атака 11 вересня 2001 р. на США стала новим жахливим епізодом у динаміці турбулентних та суперечливих глобальних процесів. Стало очевидним, що схематичні рецепти утвердження глобального демократичного порядку через втілення стандартного пакету суспільно-економіч-

них реформ та реанімованих теорій демократичного розвитку 1960-х р., розроблених в основному стосовно пост-колоніальної Африки (Л. Пай, Г. Альмонд, С. Верба), не сповна спрацьовують у нових соціокультурних реаліях. Реформатори та їхні радники в багатьох країнах, що проголосили своїми орієнтирами вільну ринкову економіку та демократичне суспільство, все частіше стали констатувати такі ірраціональні, з точки зору соціальних технологій, проблеми суспільних трансформацій, як спротив існуючих традицій, норм та цінностей і, загалом вияв тонкого, часто неподатливого «соціокультурного матеріалу» суспільств, що трансформуються. Піднесення таких концептуальних течій, як новий інституціоналізм*, актуальна проблематика соціального капіталу та неформальних соцієтальних мереж комунікацій, довіри та участі є світоглядним та методологічним усвідомленням цих суперечливих процесів.

Фукуяма в своїх попередніх студіях з питань довіри та соціального капіталу вже звертав увагу на ці важливі питання. Нині його дослідження спрямоване на актуалізацію питань здійснення реформ та причини неефективності багатьох зусиль міжнародних донорських інституцій в їх допомозі суспільствам, що трансформуються. Він вважає, що «корінь зла» у проблемних процесах трансформацій полягає в загальній глобальній тенденції послаблення та ерозії базових функцій держави та її інституцій щодо імплементації в цілому вірного реформаторського алгоритму формування ринкової економіки та суспільної демократизації. Актуальна, зокрема для українського політичного дискурсу та практики, тема «розбудови держа-

* Див., напр., характерну в цьому відношенні збірку за ред. Л. Харрісона та С. Гантінгтона «Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу». – М.: Московская школа политических исследований, 2002.

ви» (state-building) перетворюється, за переконанням Фукуями, на «найважливішу проблему світового співтовариства», адже «слабкі або підірвані держави є причиною багатьох найсерйозніших світових проблем від злиднів, СНІДу та наркотиків до тероризму» (р. IX).

Американський дослідник справедливо зазначає, що у великому сучасному компендіумі знань про загальні принципи розбудови держави і досі незрозумілий важливий блок питань щодо можливостей та способів формування життєздатних та потужних державних інституцій для країн, що розвиваються. Практичним аспектом цього недоліку є проблеми, з якими стикаються уряди цих країн, міжнародні агенції з розвитку та донорські інституції, метою яких є технічна допомога у впровадженні реформ. Для урядовців, експертів та радників, які працюють на реформаторській ниві та в програмах соціальної допомоги країнам, що розвиваються, ці констатації, звичайно, не є відкриттям. Майже безплідна боротьба зі СНІДом у Африці, в якій недугою уражено майже 30 млн людей, на практиці доводить, що важливою частиною цієї проблеми є не стільки брак фінансових і технічних ресурсів, скільки слабка здатність урядів цих країн оптимально адмініструвати програми боротьби зі СНІДом. Не треба бути великим аналітиком, аби навіть в українських реаліях останнього десятиріччя не вбачати приклади неефективної, непрозорої (а іноді, навіть некомпетентної) технічної допомоги Заходу для здійснення проголошених реформ. У напівкримінальному «тіньовому» суспільстві за панування корупційної влади останнього десятиріччя кредити і позики часто використовувались не за призначенням або просто розкрадалися (зловживання навколо

фінансової «чорної діри» Чорнобильського саркофагу – лише один з таких прикладів).

Заслугою Фукуями є не лише формулювання болючої проблеми слабкості державних інституцій багатьох країн, особливо тих, що розвиваються, а й системний аналіз цієї проблеми, її причин та наслідків, зокрема у сфері глобальної безпеки. В історичній інерції ліберального мислення, принаймні, останніх трьох десятиріч, з його традиційним акцентом на критиці «великого уряду» та перенесенням центру ваги на різні форми та практики самоорганізації суспільного життя в економічній та публічній сферах, теза Фукуями про необхідність зміцнення інституційної спроможності державних інституцій може виглядати, на перший погляд, парадоксальною. Однак, видається, що чисельні прояви іронії «кінця історії» доводять її справедливості. Що стосується наших реалій, варто зазначити, що посткомуністичним трансформаціям у певному сенсі «не поталанило» з часом. Вони відбувалися саме у період особливої домінації неконсервативних світоглядів. Ідеологічна риторика повернення до джерел «первинного» та «вільного» капіталізму з його пафосом щодо мінімізованої ролі держави як «нічного сторожа» досить сильно вплинула на багатьох посткомуністичних реформаторів та їхніх радників. Багато у чому непродумані реформи у більшості посткомуністичних, зокрема пострадянських, країн не стільки зруйнували державний Левіафан, скільки суттєво підірвали базові функції та адміністративну спроможність державних інституцій, особливо у сфері соціальної політики.

Свою тезу Фукуяма аргументує через три основні позиції. В першій частині він представляє аналітичні контури багатовимірного поняття державності (*stateness*), його функції, можливості та

основи легітимності урядів. У другій розглядаються причини слабкості інституційної спроможності урядів, зокрема, чому така сфера знань та методологічного інструментарію, яку в нас називають «державним управлінням» (*public administration*), є і досі «неточною» наукою і чому зарубіжний досвід у цій сфері з такими труднощами переноситься у контексти країн, що розвиваються. І нарешті третя частина його дослідження присвячена міжнародним вимірам проблеми слабкості держав з такими її наслідками, як нестабільність у сфері міжнародної безпеки, деформовані принципи державного суверенітету та гострі дебати навколо питань демократії і легітимності поміж США та Європою.

Аргументи Фукуями стосовно слабкості державних інституцій не є, однак, поверховим запереченням ліберального мейнстріму останніх десятиріч. На відміну від тотальної критики антиглобалістів та «прозоринь» таких оракулів ринкової економіки, як Джон Стігліц, він зазначає, що в історичній ретроспективі ліберальна політика демократизації та ринкових реформ не була хибною сама по собі. На думку Фукуями, вона полягала у тому, що паралельно з необхідним процесом обмеження впливу держави в одних сферах потрібне було посилення її інституціональної спроможності у здійсненні реформ (с. 5). У його дослідженні важливим є методологічне розрізнення поміж *обсягом* державної активності та *міццю* (*strength*) державної влади, тобто *інституціональною спроможністю урядів планувати та здійснювати політику, а також стверджувати законність у прозорий спосіб* (с. 7). Співвідношення поміж обсягом активності держави та її інституціональною спроможністю не є фіксованим, а може змінюватись у часі. Яскравим прикладом такої трансформації є зміни в колишньому Радянському Союзі та ін-

ших авторитарних країнах, коли з авторитарно-державницькою «водою» виплискувалась і «дитина» урядової спроможності. Для України ці питання надзвичайно актуальні, зокрема в контексті ефективної адміністративної реформи.

Уже з кінця 1990-х р. під впливом суперечливої практики реалізації реформ питання урядування та «гарного управління» (*good governance*), спроможності уряду, ефективності та якості державних інституцій, боротьби з корупцією тощо все частіше ставали на порядок денний соціально-економічних трансформацій та в пакетах стратегій технічної допомоги країнам, що розвиваються. В дискурсі суспільної трансформації гасло «*Інститути* (та додам: культура – В.С.) *мають значення*» стало, як зазначає Фукуяма (с. 21), новою ідеологічною мантрою міжнародних донорських інституцій та агенцій з розвитку. При цьому під «інститутами» розуміються такі різні поняття, як демократія, федералізм, децентралізація, участь, соціальний капітал, культура, етнічність, стать тощо. В наївному та, водночас, складному питанні, *як таким різним країнам як Сомалі чи навіть, скажімо, Україна досягти культурного, соціально-економічного та політичного рівня гіпотетичної «Данії»* (у цьому сенсі: *будь-якого суспільства welfare-state*), сконцентрувались основні методологічні та політичні проблеми суспільних трансформацій країн, що розвиваються.

У своєму дослідженні Фукуяма, зокрема, фокусує увагу на важливому методологічному аспекті цього «наївного питання» – проблемі можливості трансферу соціального, політичного та методологічного досвіду і знання «Данії» до країн та суспільств, що розвиваються. Він розрізняє чотири основні характеристики державності, а саме: 1) організаційний дизайн та

менеджмент; 2) політичну систему; 3) основи легітимації і 4) культурні та структурні чинники. Чим більш можливою є формалізація та стандартизація знання та досвіду у цих сферах (того, що дістало назву науки про державне управління), тим вірогіднішою, на думку дослідника, є можливість трансферу знань та досвіду. Практика трансформації багатьох країн, зокрема України, свідчить про те, що коли перший та, почасти, другий виміри державності можуть бути досить легко копіювані, принаймні організаційно, у багатьох країнах, то найскладнішою для перенесення і трансляції є третя та четверта сфери державності, зокрема норми, цінності, традиції тощо – те, що Фукуяма називає соціальними та культурними чинниками гіпотетичної «Данії».

Особливою, так би мовити, суб'єктивною стороною успішних реформ та інституціональної спроможності урядів країн, що їх здійснюють, є, за Фукуямою, *внутрішня потреба та потужний національний запит на реформи*. В знайомому українському контексті це – проблема «політичної волі» реформаторів та готовності суспільства (а не лише окремих груп та еліт) до реформ. На думку американського дослідника, лише тоді, коли ці чинники наявні, можна говорити про можливість адаптації зарубіжних досвідів та моделей. Свідченням цього є історична практика успішних модернізацій від ХІХ ст. до новітніх прикладів Північної Кореї, Тайваню, Чилі та Нової Зеландії. Відтак, проблемою української влади є завдання *формування внутрішнього попиту на реформи та доведення своєї здатності щодо їх втілення*.

І хоча Фукуяма розглядає гіпотетичну можливість здійснення реформ зовнішньою політичною силою (історичні приклади успішної післявоєнної

демократизації та реформування Німеччини та Японії за допомогою США), в цілому він досить критично оцінює сучасний досвід зовнішньої технічної допомоги та сприяння реформам міжнародними донорськими організаціями та агенціями з розвитку в країнах, що розвиваються. Формальна, часто непродумана реплікація так званих кращих практик (*best practices*) одних країн в інших соціокультурних контекстах, як правило, рідко буває ефективною. Більше того, штучне підвищення планки очікувань швидких реформаторських змін міжнародними донорами та громадськими організаціями може призвести не лише до розчарувань, а й до руйнування навіть того елементарного рівня інституціональної спроможності, які існують в цих країнах. По-перше, разюча різниця в наявних ресурсах міжнародних донорів (таких, скажімо, як Світовий банк) та місцевих урядів призводить, як правило, до того, що останні майже виключаються з активного процесу прийняття рішень стосовно цілей та реалізації проектів. По-друге, така нерівноправність виконавців реформаторської політики призводить до того, що найкращі кадри просто «висмоктуються» зі сфери діяльності місцевих урядів.

Прагматично-тверезий діагноз Фукуями стосовно стратегій реформ у країнах, що розвиваються, полягає у тому, «що оскільки не існує глобально істинних правил організації влади, сфера державного управління є швидше мистецтвом, аніж наукою» (с. 43). Мистецтво полягає у точному визначенні оптимальних співвідношень поміж централізацією та децентралізацією, державним контролем та самоорганізацією в сучасних умовах організаційної невизначеності (*organizational ambiguity*) щодо прийняття та реалізації рішень. Не заперечуючи важливості стандартного пакету формалізо-

ваних знань щодо основ державного управління, американський дослідник зауважує, що мистецтво державного управління ґрунтується насамперед на здатності управлінців формулювати власне «місцеве» знання для розв'язання місцевих проблем (с. 82).

Читачі, які б хотіли бачити готові рецепти від авторитетного дослідника, можуть бути розчаровані такими «банальностями». Однак, такі прагматич-

ні мотиви американського експерта не ставлять під сумнів цінність багатьох висновків та аргументів його дослідження. Своєю актуальністю ці висновки досить добре «пасують» завданням сучасного етапу українського суспільного розвитку і є доволі корисними для нових українських реформаторів та їхніх радників.

Здається, вже настав час читати Фукуяму українською.

Просвітницька традиція в американській літературі

(Американські літературні студії в Україні. - К., 2004. - Випуск 1
«Пуританська традиція в літературі США». - 260 с.)

Олександр Гон

Ще у 1784 р. Іммануїл Кант поставив знамените питання «Що таке Просвітництво?», і філософи, літературознавці, історики дотепер намагаються дати на нього відповідь. Адже саме у Просвітництві як комплексі наукових, природознавчих, онтологічних ідей, вироблених у XVIII ст., багато гуманітаріїв прочитують політичні й інтелектуальні корені сучасного світу. Ставити «питання Канта» – значить намагатися осягнути сутність сьогодення. Певною мірою означений симпозиум може прислужитися і до пошуків відповідей на «питання Канта».

Всеукраїнський науковий симпозиум «Просвітницька традиція в американській літературі», який відбувся 19 лютого 2005 р. в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ за фінансової підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні, став черговим підтвердженням того, що американські літературні студії в Україні перебувають у стані «on the move», вони на марші, розвиваються, прогресують. Проблематика і формат проведення симпозиуму певною мірою підсумували нещодавній «семестр» роботи Школи американської літератури, фундатором, натхненником і керівником якої є проф. Т. Денисова. Але якщо в рамках Шко-

ли розглядалася творчість видатних представників Просвітництва і визначні художні та філософські тексти у переважно синхронічному й америкоцентричному вимірі, то симпозиум надав можливість окреслити діахронічну і компаративну соціокультурну площину функціонування ідей «епохи розуму».

Склад учасників симпозиуму виразно репрезентував дослідників американською літературі в Україні. Тут були представлені як різні регіони країни, так і дослідники різних «рівнів» – від провідних науковців-зарубіжників (професори Т. Денисова, Н. Висоцька, Т. Потніцева, Н. Жлуктенко) до аспірантів. Робота симпозиуму складалася із двох засідань – «Просвітницький контекст XVIII століття» (модератор – проф. Т. Денисова) та «Традиції Просвітництва в сучасній американській літературі» (модератор – професор Н. Висоцька), а відповідні тематичні блоки закінчувалися запитаннями й обговоренням.

У доповіді «Просвітництво в контексті американської літератури» проф. Т. Денисова масштабно окреслила генезис і розвиток просвітницьких ідей, ідеалів, інтенцій як у європейській, так і американській культурній і літературній традиції. Проф. Н. Висоцька у доповіді «Наші чорні брати» проаналізувала

риторику раси у просвітницькому дискурсі Томаса Джефферсона.

Декілька дослідників звернулися до компаративного аналізу американського Просвітництва. О.Бабич вбачає в північноамериканському та іспанському колоніалізмі «Єзуїтський та просвітницький варіанти модернізації». Доц. І. Лімборський дослідив рецепцію ідей та діалог культур у європейському та американському Просвітництві. К.ф.н. І. Арндаренко розглянула відлуння епістолярних романів С. Річардсона в «Кокетці» Г.В. Фостер.

Поетичній спадщині раннього періоду Просвітництва були присвячені доповіді проф. Т. Потніцевої, яка зупинилася на питанні трансформації європейських стилів в американській поезії («Жанрово-стильове розмаїття в творчості Дж. Трамбула») та проф. Н. Жлуктенко («Концепція уяви в поемах Френо»).

Підходи гендерної критики продемонстрували доц. Г. Запорожець («Жіночі голоси у Просвітництві: основні теми і особистісні питання») та доц. Т. Михед («Гендерний дискурс просвітницької прози Дж.С. Мюррей»). К.ф.н. А. Гайдаш розглянула політичну п'єсу М.О.Воррен «Група» як зразок ранньої драматургії США. На прикладі творів Ф. Дугласа та Б. Франкліна Ю. Павленко розглянула два наратива автобіографії.

Як засвідчило друге засідання симпозиуму, (пере)осмислення і трансформації просвітницьких традицій є невід'ємною складовою сучасного етапу розвитку літературного процесу в США.

Поетичні твори проаналізували доц. О. Гон («Тема батьків-засновників у «Кантос» Е. Паунда») та к.ф.н. Г. Коломієць («Елементи просвітницького джизму в американській рок-поезії»). Художнє осмислення емігрантського життя (автора чи його героїв) склало ядро роздумів О. Гусейнової, яка розглянула

оповідання О. Хемона «Сліпий Йозеф Пронек» («Забобон, помилка, незнання: прощання з Просвітництвом») і Ю. Ткачук («Просвітницька парадигма освоєння світу в романах А. Мельничука»).

Серед жанрів, значення яких суттєво зросло саме в період Просвітництва, літературознавці виокремлюють мемуари, дорожні нотатки й епістолярні твори. Останнім присвятили свої доповіді О. Старшова, яка зупинилася на трансформаціях епістолярного роману в «Письменах» Дж. Барта, і Г. Покидько («Переосмислення епістолярного жанру Просвітництва в романах Енн Тайлер»).

Використання новітніх технологій, зокрема, генерованого комп'ютером гіпертекстуального середовища, розглянуто в доповіді Н. Пустовойтової «Фундаментальні чинники Просвітництва в електронному дискурсі сучасної літератури США».

Протягом заключної частини симпозиуму було виголошено доповіді, в яких висвітлювалися просвітницькі ідеологеми, що увійшли до американського літературного канону, чи такі, що зустрічаються в творах корінних американців – «Нитка, що зв'язує часи: традиція американського Просвітництва у новелістиці Джозефа Геллера 80-х рр.» Л.Казакової, «Резонанс Просвітництва у прозі У. ЛеГуін» Н. Криницької, «Просвітницькі тенденції у новелістиці Л.М. Сілко» Т. Лазаренко, «Природа людини, свобода, закон. «Діалоги з Сонячним» Джона Гарднера: традиція американського Просвітництва» Т. Стівбун, «Просвітницький аспект творчості В. Стайрона» О. Дубініної, «Топос бібліотеки у творчості Р. Бротігана» Н. Шпильової.

Матеріали симпозиуму будуть опубліковані у другому випуску «Американських літературних студій в Україні». До речі, цей щорічник нещодавно внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України.

Позбуватися кон'юнктурних міркувань

(*Мирослава Антонович. Міжнародне публічне право.*
К.: КМ Академія, 2003. – 308 с.)

Михайло Кірсенко

Увазі читачів запропоновано книгу, рекомендовану Міністерством освіти і науки України для вищих навчальних закладів, але її зміст виходить за межі посібника. Вона формулює поняття сучасного міжнародного права, систему, ключові проблеми. Простежено інституціоналізацію і визнання суб'єктів міжнародного права, правонаступництво, принципи і джерела в ієрархічному зв'язку. Розглядається співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, застосування прецедентів і міжнародних угод в національній правовій системі, механізми імплементації. Громадянство проаналізовано у співвідношенні з державною належністю, його набуття та втрата, проблеми подвійного громадянства, статус апатридів, біженців, іноземців. Приділено увагу відповідальності індивідів і організацій за міжнародним правом, юрисдикції держав.

Більшу частину книги становить огляд галузей міжнародного публічного права: міжнародні договори, їх класифікація, укладення, чинність, анулювання; міжнародно-правовий захист

прав людини універсальними та регіональними, зокрема європейськими, механізмами. Позицію України відбито і в контексті міжнародного гуманітарного права, боротьби з порушеннями прав людини під час збройних конфліктів. Міжнародне кримінальне право акцентує покарання за порушення прав людини попереднім режимом. Дипломатичне і консульське право охоплює центральний апарат зовнішніх зносин і закордонні представництва, імунітети і привілеї. Міжнародно-правовий режим включає обґрунтування територіальних змін, кордони, вирішення територіальних спорів.

У міжнародному морському праві виділено статус і режими акваторій, проток і каналів, делімітацію континентального шельфу і виняткової морської економічної зони. Міжнародне повітряне право виділяє відповідальність компаній за смерть і шкоду, заподіяну пасажиром, міжнародно-правову відповідальність за загарбання літаків і політ над чужою територією. Розділ про право міжнародних організацій включає питання їх правосуб'єктності. Міжнародне економічне право чітко розмежовує міжнародні економічні організації,

держави і корпорації як суб'єкти міжнародних економічних відносин. Завершує книгу огляд дипломатичних і судових заходів розв'язання суперечок, а також застосування сили за міжнародним правом. Вміщені наприкінці посібника навчальні програми лекційного курсу пов'язано з відповідними главами, а контрольні завдання студентам мають сприяти засвоєнню знань, що закріплюються на семінарських заняттях.

Здобутком посібника є вдала спроба поєднати теоретичні постулати з посиланнями на конкретні випадки з практики, міжнародний і національний досвід. Виділено актуальні проблеми, що мають важливе значення для України та інших країн, які намагаються подолати спадок колоніального тоталітаризму і повернутися до цивілізованої спільноти демократичних націй. Структура викладу логічна, але поставлене завдання є настільки всеосяжним, що мимоволі виникає думка про необхідність створення серії взаємопов'язаних посібників. Авторка додає список основної та додаткової літератури, рекомендує публікації з окремих тем. Варто було б відокремити документальні джерела від додаткової літератури в окремий розділ і розширити загальний перелік, зокрема, додати іноземні джерела, цілком доступні читацькій аудиторії в оригіналі та в перекладі.

Основному тексту цілком правомірно передуює стислий історичний екскурс. Це особливо суттєво для України та інших молодих суверенних держав в епоху дезінтеграції архаїчних імперій, деїдеологізації дипломатії і деполітизації науки, звільнення ментальності від застарілих, але все ще небезпечних стереотипів і забобонів. Багатий вітчизняний досвід у порівнянні з надбанням світової історії та юриспруденції дає досить підстав для узагальнень. Сучасна інтелектуальна культура кладе в основу

вивчення історії будь-якої країни всі події і явища, які мали місце на її території в нинішніх кордонах, з урахуванням впливу і зовнішніх чинників. Держави є легальними правонаступниками всіх режимів, які існували в їх межах. Це, втім, не тягне за собою політичної відповідальності за попередників.

Занадто спрощена, хоч і популярна в Києві схема традицій державності зводиться до тріади Давньої Русі, козацтва і двадцятого століття. Тимчасом варто було почати принаймні від правосвідомості античних полісів у Північному Причорномор'ї, варварських та елліністичних утворів. Римське право з Кодексом Юстиніана поширювалось на фему Клімати в Криму, як і на цілу Візантію. Взаємодія германо-скандинавських, слов'янських, а почасти іранських і тюркських елементів формувала Русь. Впровадження християнства залучило її не лише до греко-православної, а до загальноєвропейської цивілізації. Склався досвід династичних угод з Англією, Болгарією, Угорщиною, Німеччиною, Польщею, Францією. Галицько-Волинську державу з її князями і королями, кирилицею і латиницею, маневруванням між Ордою і Заходом можна порівняти з дуалізмом середньовічної Бургундії.

Спадок юриспруденції і дипломатії Великого князівства Литовського, королівств Польщі і Угорщини, Османської імперії з Кримом і Молдовою, Річчю Посполитою Обох Націй допомагає зрозуміти логіку намірів і прорахунків Богдана Хмельницького та його наступників. Переяслав виявив антагонізм правосвідомості козацької еліти, вихованої на взаємності зобов'язань сюзерена і підданих, а з іншого боку, бояр з ординським і візантійським плазуванням перед царем. Згаданий в книзі конституційний проект гетьмана-емігранта Пилипа Орлика виник у контексті договірних зв'язків Війська Запорозького із Швеції-

єю. При переділах країни між Габсбургами і Романовими, а потім наступниками їх імперій виникали надзвичайно складні колізії, які визначили статус Східно-Центральної Європи. Потребують пояснень обставини появи і краху дипломатії вітчизняних та маріонеткових режимів, мотиви і еволюція їх взаємин з Заходом.

Авторка наводить приклад, коли Генеральний Секретар ООН не без іронії зауважив 1991 р., що Україна вважається незалежною з 1945 р. Даремно забуто Декларацію 1990 р. про державний суверенітет Української РСР, яка відіграла велику роль. Сучасна Польща, Чеська Республіка, Угорщина, держави Балтії та інші країни регіону, з незначною відмінністю у визначеннях, вважають своє перебування у складі Радянського Союзу і Соціалістичної

Співдружності періодом іноземної окупації і колабораціонізму. В Україні досі немає якоїсь зрозумілої правової оцінки державних утворів і військових формувань, які існували на її території в минулому столітті. Замовчування гальмують стабілізацію суспільства, розв'язання реституційних та інших питань, втілення декларативних намірів у зовнішній політиці. Історія лишається заручницею кон'юнктурних міркувань. Подолання рецидивів імперської ностальгії усуне непорозуміння і пришвидшить прогрес у відносинах з Росією та іншими країнами.

Книга М. Антонович є цінною підмогою для студентів, викладачів, парламентарів, дипломатів та юристів-практиків. Вона цікава для всіх аналітиків, які вивчають сучасний стан України та її інтеграцію до правового поля Європи.

IV. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана в Україні

Міжнародна міграція та міжетнічні стосунки на Слобожанщині

Науковий семінар: Харків 11.11.2004.

11 листопада 2004 р. Київський проект Інституту Кеннана разом із Харківським філіалом Національного інституту стратегічних досліджень та філософським факультетом ХНУ імені В.Н. Каразіна провів міжнародний науковий семінар: «Міжнародна міграція та міжетнічні стосунки на Слобожанщині».

На семінарі відзначалося, що серед найважливіших завдань, що постали перед українським суспільством, особливої пріоритетності набувають завдання створити таку модель етнопонаціональних стосунків, яка стала б дороговказом до стабільності і була б наріжним каменем національного розвитку. Адже від першого дня свого заснування сучасна українська держава є за своєю суттю мультинаціональним проектом, у якому в рамках політичного громадянства і політичної нації об'єдналося чимало народів та етносів. Завдяки реалізації політики національної терпимості та етнічної толерантності, вдалося уникнути активного міжетнічного протистояння на зразок Закавказького чи Югославського. Нині цілком впевнено можна стверджувати, що Україна подолала «небезпечну круговерть» процесів етнопонаціональної ревізії на пострадянському просторі. Наша стратегія адаптації

територіальної цілісності і націєтворення виявилася успішнішою і перспективнішою.

Водночас, оскільки Україна перебуває на перехресті світових міграційних потоків, для неї надзвичайно актуальним є навчитися гідно реагувати на ті виклики, які постають у зв'язку із посиленням як зовнішньої, так і внутрішньої міграції.

У своїх намаганнях протистояти змінам, що відбуваються з метою зберегти статус-кво у сфері етнопонаціональних та міжетнічних стосунків, більшість країн Заходу намагаються виробити ефективну міграційну політику, що передусім базується на протидії нелегальній міграції. Проте у XXI ст. вже неможливо осмислювати світ лише за допомогою категорій етнічної ідентифікації та національної належності. Процеси сучасної соціокультурної інтеграції та економічної регіоналізації мають всі ознаки глобальності, настав час, коли неможливо державними кордонами відгородитися від того, що відбувається у світі.

Ті глобальні проблеми, з якими нині зіткнулася людська цивілізація, потребують значних ресурсів для розв'язання. Одним з таких ресурсів є розробка нової парадигми анропотоків майбутнього. Саме осмислення свого місця і ролі у рамках цієї нової парадигми

дасть можливість визначити місце України на сучасній карті розвитку світу. Актуальні для нашої держави питання, – де ми є? і ким себе відчуваємо? – ставить нас перед складною дилемою вибору між минулим і майбутнім, між «Заходом і Сходом».

Для того, щоб якнайкраще розкрити власний потенціал, передусім транспортно-комунікаційний та економічний, Україна просто приречена на участь у численних геостратегічних проектах. Прикордонне положення нашої держави формує для неї таку програму розвитку, під час виконання якої вона змушена буде реалізовувати себе у контексті пострадянської східноєвропейської структури, що тяжіє до ЄС, і водночас – у контексті пострадянського євразійського простору, що тяжіє до Росії.

Така подвійна присутність у різних геостратегічних зонах формує особливий міграційний клімат на нашій території, за якого держава має різноспрямовані потоки мігрантів, з заходу на «Захід», а зі сходу на «Схід». Основа цих міграційних потоків – економічні мігранти, які спричиняють подальші хвилі регіональних міграцій.

Водночас учасники дискусії погодились, що, незважаючи на певні успіхи учених, зовнішня трудова міграція населення України залишається мало дослідженою. В переписах населення питанням зайнятості, в т.ч. за кордоном, належить далеко не провідна роль. Тому переписи населення неповною мірою відображають реальні обсяги зовнішніх трудових мігрантів. В аналізі територіальних відмінностей якісних характеристик українських зовнішніх трудових мігрантів виходили з поділу України на східне (Донецька, Луганська, Харківська, Сумська, Чернігівська області), західне (Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівець-

ка, Вінницька, Одеська області), північне (Рівненська, Житомирська, Київська області, місто Київ) прикордоння, центральний регіон (решта основних адміністративно-територіальних утворень). Різноманітність потоків зовнішніх трудових мігрантів з прикордонних регіонів України проявилася повною мірою. Якщо зі східного прикордоння України переважна більшість трудових мігрантів (94,6%) працювала в Росії, то із західного – менше однієї третини (28,8%). Із західного прикордоння в європейських країнах працювало 63,2%, з центрального регіону – 32,8%, з північного прикордоння – 22,7%, зі східного прикордоння – 3,4%.

Тенденція до зміни векторів зовнішньої трудової міграції населення України, що склалася, задавалася головним чином змінами у західному прикордонні України. В східному продовжують домінувати виїзди на роботу до Росії. Відмінності якісних характеристик зовнішніх трудових мігрантів цих регіонів зумовлювалися відмінностями потреби в працівниках на ринках праці Росії та об'єднаної Європи. В перспективі з підвищенням міри стійкості територіальної структури зовнішньої трудової міграції варто очікувати згладжування наявних відмінностей якісних характеристик зовнішніх трудових мігрантів.

На семінарі торкнулися проблем міграції, притаманних Харківщині. Адже, Харківська область розташована на північному сході країни на перетині міжнародних шляхів і має 316 км кордону з Російською Федерацією на півночі та північному сході.

Для Харківської області характерний багатонаціональний склад населення. Згідно з першим Всеукраїнським переписом 2001 р. в області проживають представники 111 національностей і народностей. Українців, яких переважна

більшість або 70,7 % тут проживає – 2048,7 тис. осіб.

За 2003 рік загальна кількість мігрантів у Харківській області склала 115,3 тис. осіб: прибуло 59,7 тис., вибуло – 55,6 тис. Міграційний вплив населення зафіксований у 20 районах області, 5 містах обласного підпорядкування та одному районі м. Харкова.

Завдяки співпраці державних та громадських організацій, в області існують сприятливі умови для соціальної адаптації біженців та вимушених переселенців.

Місцеве населення толерантно ставиться до мігрантів, представників інших національностей, віросповідання і традицій, звернень щодо ворожнечі з того чи іншого боку та міжетнічної напруги не зафіксовано.

Водночас міграційні проблеми, що мають все-таки місце, з кожним роком набувають певної гостроти. Вимогою часу є прийняття законодавчого акту стосовно засад єдиної державної міграційної політики. У 2004 р. Держкомнаціміграції створено органи міграційної служби в областях. Прогнозованість, прозорість міграційних процесів в області надасть змогу вжити адекватних заходів щодо попередження негативних економічних, демографічних, соціальних загроз в регіоні. Міграційна політика повинна бути ефективною та сприяти інтегруванню в загальноєвропейський міграційний процес. Важливе значення має подальша адаптація законодавства України з питань міграції до європейських стандартів та визнаних міжнародних механізмів регулювання міграційних процесів.

Експерти констатують: поки що імміграційна більшість представлених в Україні народів не сформувала діаспорних етнічних груп. Представники більшості народів не створили своїх анклавів і стійких міжособистісних зв'язків. Об'єднані вони лише у статистичні су-

купності на підставі етнічної самоназви. І хоча значна частина з них має зареєстровані етнічні співтовариства, активно діючих і більш або менш численних етнічних співтовариств в Україні практично немає.

У цілому, питома вага більше сотні народів, представники яких мігрували до України, складає майже чверть відсотка всього населення України. Дослідники вважають, що міграційні переміщення цих народів не зробили істотного впливу на етнічну мозаїчність населення України.

Однак, як показує практика, така сприятлива і в загальному стабільна ситуація може швидко трансформуватися. Серйозну увагу варто звернути на ті негативні чинники, що супроводжують глобальні міграційні процеси і вже досить рельєфно виявилися в західних країнах.

Насамперед – це величезні розміри нелегальної міграції, яка щорічно втягує в оборот мільйони людей і керується транснаціональними злочинними організаціями. Контрабанда і торгівля людьми перетворилися на високо структурований і надприбутковий міжнародний бізнес. За даними міжнародної організації з міграції він щорічно приносить злочинним угрупованням від 5 до 7 млрд. дол. США прибутків.

Другий небезпечний момент, на якому наголошують експерти, – це те, що згодом стійкі міграційні потоки утворюють міграційні мережі, які істотно обмежують здатність національних держав керувати міграційними потоками та диверсифікують соціально-економічні інститути, мову і культуру.

Як засвідчує західна практика, політика асиміляції часто зазнає краху, а етнічні співтовариства за межами своєї батьківщини швидко зростають і розвиваються. Такі «нові» громадяни, як правило, не стають у традиційному розумінні частиною нації, що прийняла їх, вони

не поділяють її домінуючу культуру і моделі поведінки.

У результаті країни-імпортери рано чи пізно зустрічаються із соціально і політично небезпечною проблемою конфліктного співіснування корінного населення і емігрантів.

Зрозуміло, що пошуки подолання описаних проблем мають стати підґрунтям розроблюваної стратегії міграційної політики України. Можливим виходом може бути пропозиція деяких українських експертів: за умов неминучого

прибуття великої кількості переселенців посилити рівень керованості процесом міграції. Вони вважають, що це дасть змогу приймати людей з тих країн, міграція з яких найбільш прийнятна і сприятиме мінімізації в перспективі міжетнічних непорозумінь на українському ґрунті. Наявність великого масиву потенційних мігрантів вони локалізують у близьких, з достатнім рівнем освіти і професійних навичок, країнах.

Ярослав Пилинський

Міжетнічні та політичні стосунки в Україні: Крим ХХІ ст.

Науковий семінар: Сімферополь. 20.12.2004 р.

Науковий семінар: «Міжетнічні та політичні стосунки в Україні: Крим ХХІ ст.» був проведений 20 грудня 2004 р. Київським проектом Інституту Кеннана разом із Кримським представництвом фонду «Відродження» у Сімферополі. На семінарі, в якому взяли участь провідні науковці, викладачі місцевих вузів та відомі на півострові політичні діячі і журналісти, обговорювали питання, пов'язані з сучасним та майбутнім цього важливого та складного регіону України.

Учасники зустрічі передовсім звернули увагу на геополітичний аспект проблем Криму як складової чорноморського регіону. Так, вони, зокрема, відзначили, що нині Крим фактично втратив своє геостратегічне значення і як військова база, і як місце дислокації колись грізного Чорноморського військово-морського флоту Радянського Союзу. На сьогоднішній день проблема ліквідації колишнього військово-промислового комплексу на півострові є надзвичайно складною і болючою для значної частини громадян, адже у таких містах, як Севастополь, Балаклава, Керч, значна частина населення працювала на військових об'єктах. Джерелом серйозних проблем для влади і населення півострова є також поділ Чорноморського флоту і його пере-

підпорядкування двом державам – Росії та Україні. І хоча у зв'язку із базуванням російського Чорноморського флоту в Севастополі вдалося зберегти значну частину робочих місць і тим самим уникнути масового безробіття на довгострокову перспективу, це породило низку як політичних, так і економічних проблем, розв'язання яких вимагає не лише політичної волі всіх зацікавлених сторін, а й значних змін в економіці регіону. Також було відзначено важливу роль Кримського півострова у регіональній економічній співпраці, передусім з Туреччиною та Болгарією. У майбутньому, на думку вчених, економіка півострова і передусім її сільське господарство та переробна промисловість мають шукати шляхи виходу на східно-середземноморські ринки, а урядовці повинні дбати про те, щоб капітал, зароблений у Криму, особливо під час рекреаційного періоду залишався працювати на півострові, а не вивозився до інших регіонів України чи сусідніх держав.

Чимало уваги учасники семінару присвятили обговоренню розуміння проблем регіону керівництвом держави та київськими чиновниками, а також піддали критиці висвітлення цих проблем у центральних засобах масової інформації. На думку учасників обговорення, переважна більшість столичних

чиновників та журналістів не розуміють специфіки краю, чим і пояснюється, зокрема, часто неадекватна реакція «центру» на місцеві події чи потреби, а також їх не завжди безстороннє та об'єктивне висвітлення.

Вчені наголосили, що Крим – це регіон особливий, населення якого формувалося переважно у повоєнний час і тому значна частина його залишається психологічно тісно пов'язаною із радянським минулим. Люди живуть у полоні тих ілюзій і міфів, що були поширені у ті часи. Сучасні «центральні» засоби масової інформації мало роблять для того, щоб допомогти їм звільнитися з полону цих уявлень, а місцеві друковані та електронні ЗМІ по суті продовжують культивувати на півострові антиукраїнські настрої. Водночас центральна влада намагається всіляко уникати гострих кутів і втручання у розв'язання нагальних місцевих соціальних і культурних проблем.

Тим часом спостерігається посилення російської культурної експансії на півострові. Відкриваються і діють філії російських, переважно московських, вузів. Де і як будуть працевлаштовані випускники цих ВНЗ, поки що ніхто не знає. Одне зрозуміло, їх працевлаштування на території України буде значно обмежене незнанням державної мови. І хоча ця проблема вимагає державного регулювання, ні місцева влада, ні влада у Києві не вживають жодних заходів для її розв'язання.

Залишається не до кінця врегульованим комплекс проблем, пов'язаний із поверненням на півострів колись депортованих народів і передусім кримських татар. Зокрема, наголошувалося на відсутності науково обґрунтованої концепції та чіткого уявлення про шляхи та етапи процесу інтеграції, що може спричинити негативні політичні наслідки. Уже нині у свідомості значної час-

тини громадян півострова формується негативний стереотип і стосовно «надмірної» уваги держави до вирішення проблем лише однієї етнічної групи за рахунок інших етнічних груп. Водночас недостатньо швидке та ефективне вирішення побутових проблем кримських татар та проблем, пов'язаних із справедливим наділенням землею, зокрема і на Південному узбережжі, призводить до накопичення негативних чинників і в середовищі кримських татар. На думку вчених, завдання влади передусім полягає в тому, щоб якнайшвидше врегулювати проблеми власності на землю в Криму.

Учасники семінару наголошували, що перспектива подальшого формування в Криму умов міжетнічного миру та злагоди прямо залежить від формування в Україні політичної нації та врегулювання етнічних суперечностей на загальнодержавному та регіональному рівнях. Зміна етнічної ідентифікації на громадянську не може відбуватися штучно прискореними темпами. Однак державні чинники та засоби масової інформації повинні повсякчас дбати про те, щоб у громадян посилювалося ототожнення себе з державою – а це, як відомо, є запорукою формування політичної нації. На думку учасників семінару, однією з важливих проблем є відсутність серйозного і обґрунтованого обговорення на державному рівні шляхів створення і облаштування національно-культурних автономій. Мова йшла не про територіальну автономію, а про форму національно-культурного самовизначення громадян, самостійного вирішення ними питань збереження своєї етнічної, мовної, культурної та конфесійної ідентичності. Перспективи гармонійних етнонаціональних відносин у Криму необхідно пов'язувати з реалізацією принципу абсолютного пріоритету загальнодержавних інтересів.

Таким чином, головне завдання, яке стоїть перед українськими урядовцями і вченими у галузі етнополітики, є створення механізмів та інструментарію для продовження процесів інтеграції різних етнічних груп в українське суспільство, що дало б змогу не лише уникнути конфліктів на етнічному ґрунті, а й допомогло згуртувати населення і перетворити його на народ. Неврегульованість українського законодавства щодо кримськотатарського народу, на думку учасників семінару, може спричинити радикалізацію кримськотатарського національного руху. Ситуація може поліпши-

тися лише тоді, коли українська та кримська регіональна політичні еліти усвідомлять значення відповідних проблем і, нарешті, візьмуть на себе відповідальність за їх розв'язання. Це станеться тоді, коли політики перестануть розглядати населення Кримського півострова і 250 тисяч кримських татар, зокрема, лише як електорат під час виборів. До вирішення проблем півострова треба залучати якнайширші кола громадськості і за допомогою постійного діалогу знаходити шляхи досягнення компромісу.

Ярослав Пилинський

Прагнути взаєморозуміння, стабільності відносин

Сергій Римаренко

Хоча автор кольору помаранчевої революції і не став популярним, але слід визнати, що ідея була просто вишуканою. І справа не в тому, що помаранчевий колір є кольором року у високій моді, і навіть не в тому, що в час найбухливіших подій в Україні в Сполучених Штатах святкували Хелоувін, основний колір якого є саме помаранчевий. І не в тому, що в Центральному парку Нью Йорка всі доріжки позначені величезними помаранчевими прапорами.

Під час революційних подій мені довелося працювати у всесвітньвідомому Інституті Кеннана при Міжнародному центрі підтримки науковців ім. Вудро Вілсона в столиці США. Попри те, що в центрі працюють дослідники з усього світу, помаранчевий колір і помаранчева ідея займала почесне місце у їхній діяльності. Згадаю хоча б виступ колишнього посла США в Україні Вільяма Міллера який з пієтетом демонстрував учасникам зібрання (а це були науковці, державні діячі, конгресмени, представники засобів масової інформації) помаранчеву символіку Майдану. Взагалі, Україна як держава, події що відбувалися на її теренах, були представлені надзвичайно широко і ґрунтовно у Кеннанівському інституті впродовж листопада–січня. Варто лише перелічити науковців і політиків, що

брали участь у численних зібраннях інституту. Це і згадуваний вже колишній посол США в Україні Вільям Міллер, колишні послы США Стівен Пфайфер та Карлос Паскуале, колишній держсекретар США Колін Пауел, професори Пол Данієр, Андерс Аслунд, Тарас Кузьо, співробітники федеральних агенцій США, посольств. І якщо у вересні 2004 р. треба було пояснювати присутнім, що Україна – це держава у центрі Європи розміром з Техас і населенням як у Франції, то в січні 2005 р. питання щодо ідентифікації України вже не виникали. Отже, в певному сенсі можна говорити і про помаранчеву Америку.

Щира зацікавленість відчувалася і серед науковців Центру. Дослідники різних департаментів жваво обговорювали події в Україні, ділилися своїми міркуваннями, обурювалися, раділи, не розуміли – але не було жодного байдужого.

Говорячи про Центр ім. Вудро Вілсона, неможливо не сказати кілька слів про Інститут Кеннана, який є його структурним підрозділом. Інститут був заснований у 1974 р. амбасадором Дж. Кеннаном і головним його завданням є поглиблене вивчення Росії, України та інших країн СНД. Можливо навіть не тільки і не стільки поглиблене вивчення, скільки спільний діалог науковців та політиків не тільки в Америці,

а й в країнах СНД. Цей діалог є надзвичайно важливим, адже, як наголошував директор Центру Лі Хамільтон на святкуванні 30-річчя Кеннанівського інституту, «кожен вчиться в кожного». Перифразуючи цей вислів не можна не зазначити, що дослідження, які проводять науковці Кеннанівського інституту, є не тільки суто науковими, вони найтісніше пов'язані з практичною політичною діяльністю, чи принаймні викликають зацікавленість практичних політиків та законодавців. А з науковців, що пройшли стажування в Інституті Кеннана можна укомплектувати не один потужний дослідницький центр чи інститут. За 30 років в інституті провадили дослідження кілька сотень американських дослідників та близько 400 вчених з країн СНД. Повернувшись до своїх країн, вони беруть активну участь у конференціях, семінарах та інших заходах представництв Інституту Кеннана, в Росії та Україні.

Одним з головних завдань інституту є дослідження сучасних проблем Росії та України, пов'язані з питаннями державного управління, національних відносин, етнічності, багатокультурності. Останні роки в Інституті Кеннана чільне місце займають дослідження проблем міграції. Адже за визначення Організації Об'єднаних Націй зараз більш ніж 185 млн. людей мешкають в країнах, що не є країнами, де вони народилися. Це особливо стосується країн колишнього СРСР, і не в останню чергу України. У 2001 р. інститут здійснив ґрунтовний проект дослідження стану нетрадиційних мігрантів у м. Києві.

Важливе місце в діяльності інституту належить грантовій програмі надання науковцям фінансової підтримки для проведення незалежних наукових досліджень у США. З 2002 р. після припинення діяльності програми Регіонального наукового обміну, Кеннанівський інститут спільно з однією з найпрестижні-

ших програм ім. Фулбрайта започаткував спільну програму з надання дослідницьких грантів у галузі гуманітарних та суспільних наук – програму Фулбрайт-Кеннан. За цією програмою щорічно від трьох до шести українських науковців мають змогу проводити шестимісячне дослідження у Центрі ім. Вудро Вілсона (Вашингтон). Особлива увага під час відбору кандидатів на наукове стажування приділяється поглибленому вивченню наукових проблем у таких галузях, як державне управління, становлення громадянських інститутів, розбудова демократії та громадянського суспільства, участь громадян у державному управлінні; роль США у світі та проблеми партнерства і лідерства; головні проблеми майбутнього розвитку США і світу. Стипендії надаються дослідникам та викладачам вищих навчальних закладів та наукових установ і адмініструються представництвом Програми ім. Фулбрайта в Україні.

Серед інших програм наукових обмінів слід згадати одну з найпрестижніших наукових програм США – Програму ім. Фулбрайта. Головне її завдання – «досягнення взаєморозуміння між народами США та народами інших країн». З цією метою Конгрес США виділяє гранти науковцям будь-якої країни світу для проведення досліджень та читання лекцій з широкого кола проблем, а саме українські студії, політичні науки, право, економіка та бізнес, гендерні дослідження, охорона навколишнього середовища тощо.

Останніми роками уряд Сполучених Штатів велику увагу приділяє програмам академічних та професійних обмінів між США та Україною. Це і програми обміну майбутніми лідерами (коли учням 9–10 класів повністю фінансується навчання у середніх школах та проживання у сім'ях у США протягом академічного року), і програми для молодих

науковців для стажування в американських університетах, і програми для вчителів середніх шкіл. Програма Едмунда Маскі, наприклад, передбачає можливість навчання на рівні аспірантури в американських університетах протягом одного-двох років з можливістю здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю адміністрування бізнесу, економіка, право, міжнародні відносини, охорона навколишнього середовища тощо. Адмініструється програма Міжнародною радою з досліджень та обмінів (IREX). Основною метою програми Літні семінари «Партнери в освіті» є обмін досвідом та удосконалення методологій розробки навчальних планів освітянами, які працюють у галузі громадянської освіти. Ця програма охоплює гуманітарні предмети, що містять інформацію про суспільний розвиток людства: історію, філософію, державознавство, соціологію, країнознавство тощо. У програмі можуть брати участь адміністратори шкіл, учителі гуманітарних предметів (5–11 класів), учителі та викладачі педагогічних ВНЗ та інститутів підвищення кваліфікації, інші освітяни, які працюють у галузі громадянської освіти.

Чільне місце серед програм наукових обмінів належить програмам, що адмініструються Міжнародною радою з досліджень та обмінів. Насамперед це програма дослідження сучасних проблем. Науковці академічних та навчальних закладів мають змогу протягом 4 місяців провадити дослідження у наукових установах Сполучених Штатів з широкого

кола проблем гуманітарних та суспільних наук.

Відділ преси, освіти та культури Посольства Сполучених Штатів в Україні також не лишає поза своєю увагою програми наукових обмінів. Відділ проводить роботу, спрямовану на налагодження партнерських стосунків між американськими та українськими університетами (Програма партнерських організацій), координує ряд програм, які дають змогу українським професіоналам, зацікавленим у подальшому розвитку, відвідати США за короткотерміновими програмами для консультацій з американськими колегами та налагодження зв'язків з організаціями США. Це програми міжнародних відвідувачів, за якими подорожують майбутні лідери у своїх галузях, Програма громадських зв'язків, яка дає змогу українським професіоналам проходити короткотермінове стажування в американських комерційних та інших організаціях.

Безумовно, неможливо у короткому огляді описати всі, чи хоча б, основні програми, що допомагають українським науковцям поглиблювати свої знання за кордоном. Але безперечно одне – в сучасний глобалізаційний час без співробітництва, в тому числі наукового, без взаєморозуміння між окремими особами та цілими народами неможливе становлення повноцінної демократії, впровадження демократичних цінностей, а зрештою – досягнення стабільного життя на нашій планеті.

Наші автори

Блер А. Рубл,
директор, Інститут Кеннана
при Міжнародному центрі підтримки
науковців імені Вудро Вілсона
Вашингтон, округ Колумбія, США

Ярослав Пилинський,
кандидат філологічних наук, директор
Київського проекту Інституту Кеннана
при Міжнародному центрі підтримки
науковців імені Вудро Вілсона

Антоніна Колодій,
доктор філософських наук, професор,
старший науковий співробітник
Інституту народознавства НАН України,
випускниця програм ім. Фулбрайта
та Інституту Кеннана

Олександр Фісун,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна, випускник програми
Інституту Кеннана

Віктор Степаненко,
кандидат філософських наук,
доктор соціології Манчестерського
університету, в.о. завідувача відділу
Інституту соціології НАН України,
випускник програм ім. Фулбрайта
та Інституту Кеннана

Микола Рябчук,
критик, перекладач, публіцист, член
редколегії часописів «Всесвіт», «Критика»,
випускник програм ім. Фулбрайта
та Інституту Кеннана

Олена Яцунська,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
соціально-політичних наук Миколаївського
навчально-наукового центру Одеського
національного університету ім. І.І. Мечникова,
випускниця програми Інституту Кеннана

Іванна Ібрагімова,
кандидат філософських наук,
докторант кафедри філософії і методології
державного управління Національної
академії державного управління
при Президентові України,
випускниця програми ім. Фулбрайта

Марина Шаповаленко,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
філософії і політології Національного
університету внутрішніх справ, випускниця
програм RSEP, IREX

Володимир Андерсон,
кандидат географічних наук, доцент,
завідувач лабораторії регіональних
досліджень та геоінформаційних систем
Одеського національного університету
ім. І.І.Мечникова, випускник програм
ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Олександр Загній,
кандидат економічних наук,
науковий співробітник
Ради по вивченню продуктивних сил
України НАН України

Костянтин Малеев,
заступник директора
дослідницького центру
«Імідж-контроль»

Михайло Кірсенко,
доктор історичних наук, професор
кафедри зовнішньої політики і
міжнародного права Дипломатичної
Академії України при МЗС України,
випускник програм ім. Фулбрайта та
Інституту Кеннана

Олександр Гон,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри іноземних мов Інституту
міжнародних відносин Київського
національного університету ім. Тараса
Шевченка, випускник програми
ім. Фулбрайта

Сергій Римаренко,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту політичних та етнонаціональних
досліджень НАН України, випускник програм
ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01004, Київ, вул. Прорізна 16/2, кв. 19 або електронною поштою – kennan@orlyk.kiev.ua, kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера: *Україна – регіональний вимір*

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 січня 2006 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим проблемам:

- адміністративно-територіальної реформи в Україні;
- багатокультурності в Україні як у державі унітарній;
- економічної та політичної інтеграції регіонів держави;
- транскордонного співробітництва регіонів.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
УКРАЇНА – НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ
Випуск 1

Редактор *Я. Пилинський*

Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
м. Київ, 01004, вул. Прорізна 16/2, кв. 19,
Київський проект Інституту Кеннана.
Тел./факс: 380-44-278-68-17, 585-08-90
Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua
kennan@orlyk.kiev.ua

Підписано до друку 22.06.2005 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 19,00. Обл.-вид. 18,6 арк.
Наклад 500 прим. Зам. № 5-0596

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ДП «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2